

Frændafundur 5

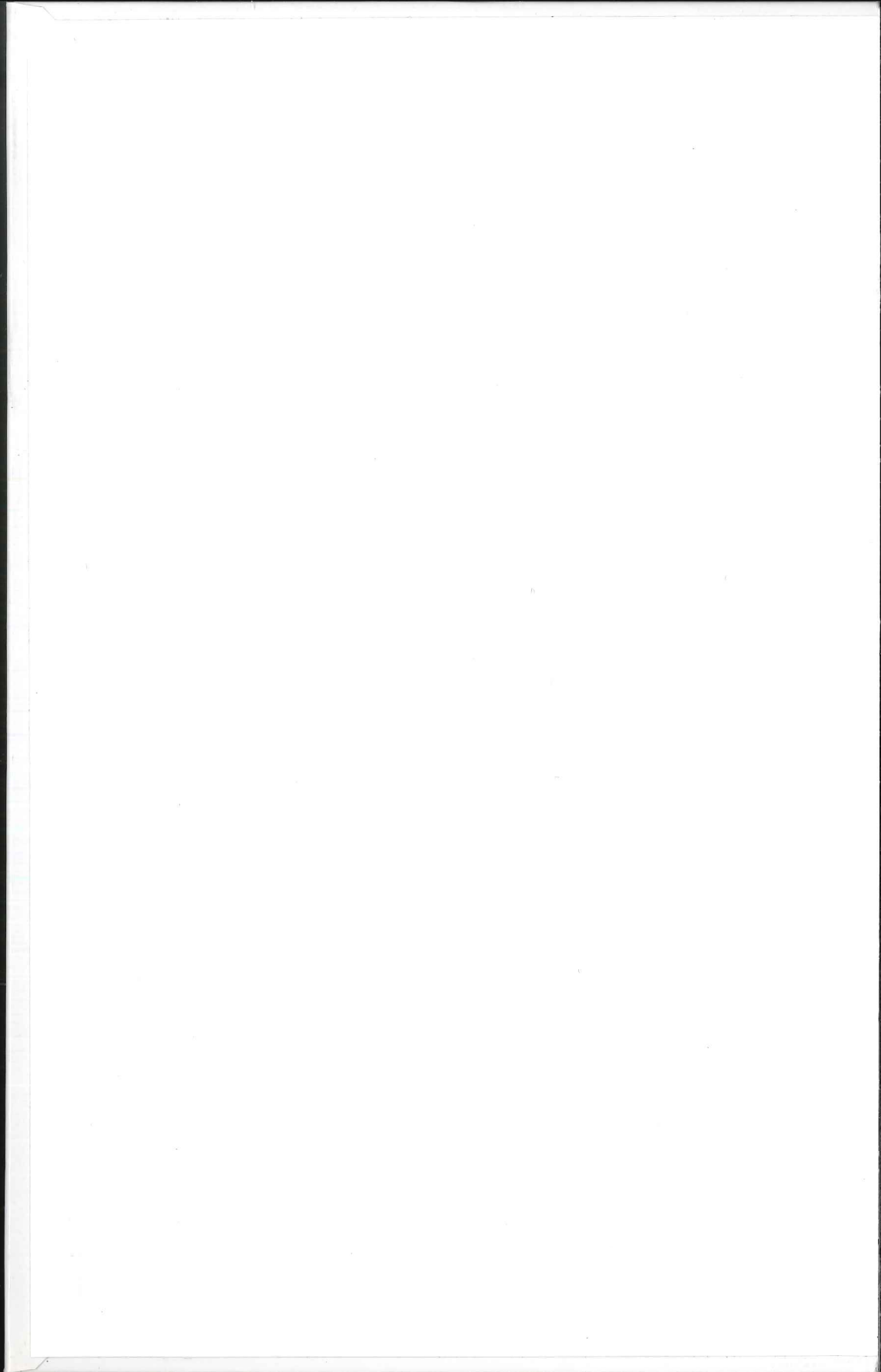
Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu
í Reykjavík 19.-20. júní 2004

Fyrirlestrar frá íslensk-føroyskari ráðstevnu
í Reykjavík 19.-20. júní 2004

Ritstjórar
Magnús Snædal
Arnfinnur Johansen

Háskólaútgáfan

FRÆNDAFUNDUR 5

Frændafundur 5

Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu
í Reykjavík 19.–20. júní 2004

Fyrirlestrar frá íslensk-føroyskari ráðstevnu
í Reykjavík 19.–20. júní 2004

Ritstjórar
Magnús Snædal
Anfinnur Johansen

Háskólaútgáfan
Reykjavík 2005

ISBN 9979-54-694-8

© 2005: Höfundar
Háskólaútgáfan
Prentun: Gutenberg

Efnisyfirlit

Formáli	7
Fyrirlesarar á ráðstefnunni	9
Poul F. Guttesen: Dópur, samfelag og samleiki	11
Pétur Pétursson: Trúarlegar vakningar í Færeyjum og á Íslandi	20
Einar G. Pétursson: Um álfatrú á Íslandi og í Færeyjum og einkum um söguna af Álfa-Árna	28
Malan Marnersdóttir: Ísland og Íslendingar í føroyskum skaldskapi	39
Turið Sigurðardóttir: Leiklutur Føroya í íslenskum bókmenntum	49
Firouz Gaini: Ung, mentan og alnót í útjaðaranum	60
Ingi Sigurðsson: Samanburður á áhrifum fjölþjóðlegra hugmyndastefna á Færeyinga og Íslendinga frá miðri 18. öld til miðrar 19. aldar	88
Hans Andrias Sølvará: Hugmyndafrøðileg rák í Føroyum og Íslandi frá 1850 til 1914 – ein samanbering	116
Aðalheiður Guðmundsdóttir: Sögur frá Fróðarsteini: Um íslenskar sögur og færeyska dansa	127
Gunnar Bjarnason og Jónas Jónsson: Seyðatjóðirnar · Sauðapjóðirnar	137
Halldór Bjarnason: Frá árum til véla: Samanburður á þorskveiðiflota Færeyinga og Íslendinga frá miðri 19. öld til 1940	162
Óli Olsen: Sigling og útbúgving I – frá landnámi til okkara dagar.....	180
Gestur Hovgaard og Gunnar Þór Jóhannesson: Stovnar og nýskapan á norðurleiðum: Tvörvísindaleg rannsókn á leiklut kommunanna í nýskapan · Stofnanir og nýsköpun á norðurslóðum: Þervagleg rannsókn á hlutverki sveitarfélaga í nýsköpun	186
Guðni Th. Jóhannesson: Skipti sjálfstæðið máli? Samanburður á landhelgismálum Íslendinga og Færeyinga um miðja síðustu öld	204
Beinta í Jákupsstovu: Leik og lærd, vitan og vald. Um siðvenju hjá íslenskum og føroyskum mammum at hava börn á brósti	213

Formáli

Í þessari bók eru prentaðir fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu sem haldin var í Reykjavík 19. og 20. júní 2005. Fyrirlestrarnir eru hér í þeirri röð sem þeir voru fluttir á ráðstefnunni. Höfundar áttu kost á að auka við fyrirlestrana en misjafnt er hve frábrugðnar greinarnar eru erindunum sem flutt voru. Í tveimur tilvikum höfðu höfundar með sér nána samvinnu svo úr varð ein grein sem er þá að hluta á íslensku og að hluta á færeysku.

Ráðstefnan, Frændafundur 5, var skipulögð af „Færeyjanefnd“ heimspekideildar Háskóla Íslands í samvinnu við Hugvísindastofnun og Norræna húsið. Í Færeyjanefnd sitja Ingi Sigurðsson (form.), Magnús Snædal, Pétur Knútsson, Höskuldur Þráinsson og María Garðarsdóttir. Ingi og María sátu í framkvæmdanefnd ráðstefnunnar ásamt Torfa H. Tulinius og Þorgerði E. Sigurðardóttur frá Hugvísindastofnun. Undirbúningurinn var í samstarfi við sambærilega nefnd við Fróðskaparsetur Føroya sem í sitja Anfinnur Johansen (form.), Turið Sigurðardóttir, Malan Marnersdóttir og Jóhan Hendrik W. Poulsen. Svo skemmtilega vildi til að Jóhan Hendrik varð sjötugur síðari ráðstefnudaginn og í lok ráðstefnunnar flutti Stefán Karlsson ávarp honum til heiðurs af því tilefni. Ráðstefnan og ráðstefnuritið voru styrkt af Háskólasjóði, menntamálaráðuneytinu, Letterstedska föreningen og Stiftelsen Clara Lachmanns fond.

Ráðstefnan var sú fimmta í röðinni og þetta er því fimmta ráðstefnuritið. Hinar voru í Reykjavík 1992 og 1998 en í Þórshöfn í Færeyjum 1995 og 2001. Fyrirlestrarnir hafa verið prentaðir í bókum sem bera nafnið *Frændafundur* (1993, 1997, 2000, 2002). Ráðstefnuhaldið og útgáfan eru liðir í því að efla rannsóknasamstarf heimspekideildar Háskóla Íslands og Fróðskaparseturs Føroya samkvæmt samningi þar um frá árinu 1990.

Ritsjórar

FYRIRLESARAR Á RÁÐSTEFNUNNI

Frá Færeyjum:

Poul F. Guttesen, Ph.D.-studentur, pguttesen@yahoo.com

Malan Marnersdóttir, dr. phil, prófessari í bókmentum á Fróðskaparsetri
Føroya, malanm@setur.fo

Turið Sigurðardóttir, mag. art., lektari í bókmentum á Fróðskaparsetri Føroya,
turids@setur.fo

Firouz Gaini, Ph.D.-studentur á Fróðskaparsetri Føroya, firouz@setur.fo

Hans Andrias Sølvará, cand.mag. í søgu og heimspeki, studentaskúlalærari,
solvara@post.olivant.fo

Gunnar Bjarnason, cand. agro., búnaðarráðgevi, gb@fj.fo

Óli Olsen, sjómansskúlalærari, oli-o@post.olivant.fo

Gestur Hovgaard, cand.scient.adm; Ph.D., settur leiðari við GVØM,
gestur@region.fo

Beinta í Jákupsstovu, Ph.D., 1. amanuensis í stjórn málafrøði við Høgskolen í
Molde, Beinta.Jakupsstovu@hiMolde.no

Frá Íslandi:

Pétur Pétursson, teol. & fil. dr, prófessor í guðfræði við Háskóla Íslands,
petp@hi.is

Einar G. Pétursson, dr. phil., vísindamaður við Stofnun Árna Magnússonar á
Íslandi, egg@hi.is

Ingi Sigurðsson, Ph.D., prófessor í sagnfræði við Háskóla Íslands, ingi@hi.is

Jónas Jónsson, búfræðikandidat, fyrrverandi búnaðarmálastjóri, ak@bondi.is

Halldór Bjarnason, Ph.D., sagnfræðingur á Hugvísindastofnun Háskóla Íslands,
halldorb@hi.is

Gunnar Þór Jóhannesson, doktorsnemi við Institut III for Geografi og
Internationale Udviklingsstudier, Roskilde Universitetscenter,
gunnarjo@ruc.dk

Guðni Th. Jóhannesson, Ph.D., sagnfræðingur á Hugvísindastofnun Háskóla
Íslands, gudnith@hi.is

Dópur, samfelag og samleiki

Eitt íkast í, hví dópurin gjørdist tann avgerandi skilnaðurin ímillum brøðrasamkomurnar og ta luthersku kirkjuna í Føroyum.

Í hesi grein leiti eg aftur til byrjanina hjá brøðrasamkomunum í Føroyum. Spurningurin, ið verður settur, er: hví eru tað júst teir fyrstu dóparnir, sum skapa tað mest dramatisku reaktiónina ímóti nýggju rørluni, og hví er tað júst dópsspurningurin, ið síðani verður tann avgerandi skilnaðurin ímillum brøðrasamkomurnar og kirkjuna í Føroyum?

Henda grein er ov avmarkað til at prógva nakað sum helst, men eg vóni at kunna vísa á, at tað í størri mun eigur at verða hugt at, hvørja samfelagsliga funktiún barnadópurin hevði í Føroyum, og í ein ávísan mun enn hevur, fyri at skilja, hví júst dópurin gjørdist tann stóri stríðsspurningurin. Mítt íkast til at útgreina henda spurning er, at umframt sín átrúnaðarlaga týdning var dópurin eisini ein grundleggjandi samfelagsligur innleiðslusiður í Føroyum í 19. øld. Tí verður ein avbjóðing ímóti barnadópinum eisini sæð sum ein grundleggjandi hóttan ímóti tí samfelagsliga samleikanum.

Eg fari fyrst í stuttum at útgreina, hvat hugtakið „innleiðslusiður“ merkir. Síðani vil eg vísa á, at barnadópurin ikki einans var ein átrúnaðarligur innleiðslusiður, har barnið varð innlimað í kirkjuliðið, men var eisini ein innliman í samfelagið í síni heild. Eisini fari eg í stuttum at hyggja at teimum ógvisligu rembingunum, ið stóðust av, at teir fyrstu føroyingarnir lótu seg doypa sum vaksni í 1880. Eg fari at royna at vísa á, at tann besti hátturin at lýsa hesa reaktión er júst við at síggja hesar dóparnar sum eina grundleggjandi hóttan ímóti tí samfelagsliga samleikanum hjá flestum føroyingum tá.

Skiftissíðir og innleiðslusiðir

Men hvat merkir so hugtakið „innleiðslusiður“? Øll samfeløg hava ritualir, bæði átrúnaðarlig og verðslig. Hesi ritualir avspeгла og føra víðari samfelagsligan samleika og virðir. Ritualir eru oftani serstakliga bundin at týðningarmiklum hendingum, annaðhvørt í lívinum hjá einstøkum borgarum, t.d. einum brúdleypi, ella í samfelagslívinum sum heild, t.d. stjórnarskifti og tingsetu. Fyri tey, ið trúgva, ímynda átrúnaðarlig ritualir ikki einans týðningin av hendingini, tey eru knýtt at, men gerandislívið verður latið upp fyri einum størri veruleika í

teimum, „til eina guddómleika ella alheims makt, har tey, ið fara ígjøgnum ritualið, kunnu fáa lut í umskapandi megini hjá hesum guddómleika ella makt“ (Bowie 2000:79, sí eisini Alexander 1997:139).

„Skiftissiðir“ (*rites de passage*) sipa til ritualir, har ein persónur fer úr einum støði í lívinum inn í eitt annað, t.d. ferming og brúdleyp (Bowie 2000:165–66; Barnard og Spencer 1996:48; Turner 1982:79). Hetta hugtakið verður oftast knýtt at belgiska fólkalívsfrøðinginum Arnold van Gennep, sum bæði vísti á, at flestu ritualir eru skiftissiðir, og at hesir skiftissiðir í at kalla øllum samfeløgum eru í trimum stigum. Í tí fyrsta stiginum verður persónurin skildur frá eini ávísari støðu í samfelagnum. Hetta fyrsta stigið er ofta myndað sum ein deyði. Tað næsta stigið er eitt millumstig, har ein er á gáttini frá eini støðu í lívinum til eina aðra støðu. Tað triðja stigið er, tá ið ein kemur inn aftur í samfelagið í eini nýggjari støðu við einum nýggjum samfelagsligum samleika.

Skiftissiðir, har høvuðsmenturin verður lagdur á hetta síðsta stigið, verða ofta róptir „innleiðslusiðir“, t.d. um okkara leiðir hevur ferming verið innleiðslusiðurin, har børn eru vígd inn í lív teirra vaksnu. Tann grundleggjandi funktiónin hjá innleiðslusiðum er, at teir eru ein rituel „mekanisma, har ein verður vígdur samfelagnum og fær sín samfelagsliga samleika“ (Bell 1997:89). Tað er í ljósinum av hesum, at vit fara at hyggja at, hvussu teir fyrstu dóparnir ímillum brøðurnar í Føroyum skakaðu tað føroyska samfelagið.

Barnadópur sum ein innleiðslusiður

Hvussu var dópurin so ein innleiðslusiður um tað mundið, tá ið brøðurnir komu til Føroya? Lutherskur dópur er sjálvandi ein átrúnaðarligur innleiðslusiður, har barnið verður borið fram fyri Gud, og Gud fyrigevur barninum syndir tess og endurføðir tað, ger tað til sítt barn.¹ Fyri tað fyrsta verður barnið borið fram fyri

---

¹ Í byrjanini av dópsritualinum takkar presturin Gudi fyri, at Hann „hevur við einborna syni tínum hevur givið okkum hin heilaga dóp, hvar ið tú gert okkum til børn tíni og veitir okkum hin heilaga anda við fyrigeving syndanna og hinum æviga lívi,“ og heldur so á at biðja fyri barninum, at Gud skal taka „í náði móti hesum barni, sum vit bera fram fyri ásjón tína; ger tað felaga í hinum trúgvandi kirkjuliði tínum, og varðveit tað í samfelagi tínum bæði her á fold og á himni!“ Eftir at barnið hevur ‘játtað’ trúna, fer dópurin fram og presturin biður fyri barninum: „Hin alvaldi Guð, faðir várs harra Jesu Krists, sum nú hevur endurføtt teg við vatni og heilagum anda, og hevur veitt tær fyrigeving syndanna, hann styrki teg við náði síni til hitt æviga lívið!“ Og at endanum av ritualinum sigur presturin til gummur og gubbar, at um foreldrini doyggja, „skulu tit, um tit eru har hjá, hava umsorgan fyri, at tað verður lært upp í hinum kristiliga

Gud, so at Hann kann taka tað úr teim umstøðum, tað er føtt inn í – úr synd. Fyri tað næsta verður barnið í sjálvum dópinum umskapað av Gudi, endurføtt í vatni og Anda, og við hesum gerst tað eitt Guds barn. Fyri tað triðja verður barnið, sum tað umbroytta menniskjað, innlimað í kirkjuliðið, sum er grundað á ta kristnu trúarjáttanina.

Men hesin átrúnaðarligi innleiðslusiðurin – dópurin – var eisini ein samfelagsligur innleiðslusiður. Hetta er ikki so lægið, tá ið vit hugsa um, at heilt fram til endan á 19. øld var at kalla alt fólkið í Føroyum lutherskt. Í tilíkkum umstøðum var tað sera torført at síggja mun á tí átrúnaðarliga og samfelagsliga samleikanum. Umframt hetta hevur kirkja og samfelag jú søguliga altíð verið tætt knýtt at hvørjum øðrum í tí ‘kristna’ Evropa. Hóast broytingar fóru fram í sambandinum ímillum kirkju og stat undir trúbótini, so verður tað tó hildið fast við tað tætta sambandið ímillum samfelagið og eina ávísa kirkju. Tann ella tey, ið ráddu yvir einum ávísu øki, avgjördu, hvørja trúgv fólkið har hevði. Var prinsurin lutherskur, so var katólsk trúgv ólóglig og øvut². Hetta tætta sambandið ímillum tað politiska valdið og átrúnaðin var serstakliga sterkt í teimum skandinavisku londunum; trúgv og samfelag vóru óloysiliga knýtt at hvørjum øðrum (Pétursson 1983:100). Í tilíkkum umstøðum var dópurin ikki einans ein átrúnaðarlig gerð, men eisini samfelagsliga eitt tekin um trúskap ímóti tí samfelagi, ein livdi í og teimum, ið valdið høvdu. Júst tí var tað, at dóps-áskoðanin í tí radikalu trúbótini í 16. øld var ikki einans ein álvarslig villlæra fyri bæði protestantar og katolikkar, men var eisini sædd sum ein uppreistur ímóti samfelagnum og teimum, ið ráddu. Av hesi orsök varð ‘endurdópur’ og ikki at lata børn síni doypa eitt lógarbrot, ið færdi deyðadóm við sær (Goertz 1996:68–69; Clasen 1972:359 ff)³.

Hóast størri tøllyndi eisini kom til Føroya eftir upplýsingartíðina, serstakliga eftir at trúarfrælsi varð staðfest í grundlógini frá 1849, so var tað tætta sambandið ímillum kirkju og samfelag ikki brotið, tað var mett sum sjálvsagt, at ein grundleggjandi partur av at hoyra til fólkið var at vera limur í fólksins kirkju. Og í hesum samleikanum var dópurin innleiðslusiðurin bæði innan kirkjugátt

---

barnalærdómi, til tess at tað má verða í Kristi, eins og tað nú við dópinum er gróðursett í honum.“

² Hetta varð staðfest í friðarsáttmálanum í Augsburg. Sí Clasen 1972:359.

³ Tá ið tann fyrsti anabaptisturin varð dæmdur til deyða í Zürich hin 4. januar 1528, var ein høvuðsgrundgeving fyri dóminum tær vandamiklu avleiðingarnar, hansara læra og praksis hevði fyri valdið hjá býarstjórnini og fyri tí allmenna friðinum (Goertz 1996:120).

og í samfelagnum. Um okkara leiðir síggja vit hetta eina best í siðinum at geva barninum navn í dópinum, hóast hvørki tann lutherska gudfrøðin ella dópsliturgiin sigur, at so skal vera. Í dópinum fær barnið sítt navn, og navnið verður almannakunngjørt. Áðrenn barnið verður doypt, er tað ein ónevndur limur í samfelagnum. Tað er einans í dópinum, at tað fær sín samfelagsliga samleika – fær navnið, ið ger tað til ein sjónskan lim í samfelagnum.

Tessvegna er tað dópsbrævið, sum er tað grundleggjandi skjalprógv við hjá einum føroyingi. Dópurin er innleiðslusiðurin, sum ger barnið til ein sjónskan lim í samfelagnum. Eisini staðfestir hendingin barnið sum ein lóggildan lim í samfelagnum. Hóast tann átrúnaðarligi týðningurin ikki er tann, ið hann einaferð var, so er dópsbrævið støðugt tað grundleggjandi prógv við um, at ein persónur er borgari í føroyska samfelagnum, og sjálvt navnsbræv teirra, ið ikki eru limir í kirkjuni, verður umsitið av kirkjuni. Sostatt var og í ein ávísan mun enn er tann lutherski innleiðslusiðurin tann grundleggjandi samfelagsligi innleiðslusiðurin í Føroyum.⁴

Teir fyrstu dóparnir ímillum brøðurnar í Føroyum

Frá tí at Sloan fyrstu ferð kemur til Føroya í 1865, dyllir hann ikki sínar hugsjónir. Í síni fyrstu talu, hildin á knortlutum donskum á Kongabrunni í Havn, ávarar hann ímóti, at ein hvørki verður føddur sum kristin ella verður kristin við dópi, men má venda um og koma til persónliga trúgv, um ein skal verða føddur av nýggjum (Berghamar 1992:76–77). Sannur dópur var síðani ein lýdnisgerð, har ein játtaði, hvat ið hendi, tá ið ein kom til trúgv. Hóast hetta var eitt radikalt brot við tað, sum Sloan seinri rópar tað „luthersku skipanina“ (Sloan 13.09.1880), so var Sloan sum heild væl móttikin, tá ið hann ferðaðist um oyggjarnar, og oftani vóru tað nógv fólk, sum komu at lurta eftir, hvat hann hevði at siga. Sjálvt um hansara boðskapur veik frá tí góðtikna og kundi virka ræðandi á summi, so var hetta eftir øllum at døma ikki so ringt at góðtaka, av tí at ein fremmandur bar boðskapin fram. Men hesin hugburður broytist fullkomiliga, tá ið teir fyrstu føroyingarnir ikki einans byrja at taka undir við Sloan, men eisini byrja at føra tað, sum hann prædikaði, út í lívið. Og tann avgerandi

⁴ Dópurin vísur á, at barnið ikki einfalt er ein livandi vera sum onnur dýr, men er vorðið ein limur í tí menniskjaliga samfelagnum við tess samfelagsligu normum og struktúrum, er ein partur av samleikanum, sum gevur menniskjanum tess meining og virðir. Barnadópurin er sostatt innleiðslusiðurin, ið førir barnið úr anomiskum kaos inn í eitt menniskjasligt kosmos.

stundin er tann 31. oktober 1880, tá ið Dia Isaksen úr Havn letur seg doypa árla á morgni á Eystaruvág.

Sannur „‘uppreistrardámur’ lá yvir Havnini dagarnar eftir hetta, sum hildið varð at vera ‘fráfall frá trúnni’“ (Berghamar 1992:116). Umframt spott og háð fekk Dia ein haka kastaðan eftir sær, onkur kona helt fyri, at um hetta hevði verið hennara barn, so hevði hon dripið tað, og ein annar helt fyri, at best var, um allir ‘gendoypararnir’ vórðu brendir (Berghamar 1992:124). Eftir at Dia og síðani systir hansara Elsebeth, sum seinri gjørdist kona William Sloans, og Hans Joensen, vórðu doypt, broytist forvitnið um møtini í salinum hjá Sloan til sjónska mótstøðu. Ímeðan møtir verða hildin, standa fleiri fólk og leika í uttanfyri. Einaferð stóð so illa til, at amtmaðurin sendi politist at halda vakt, tá ið møtið varð hildið (Berghamar 1992:124). Eftir hesar dópar fór William Sloan eitt skiftið til Miðvágs at búgva, tí eingin kom á møtini í Havn.

Eitt, sum sermerkti mótstøðuna ímóti teimum, sum høvdu latið seg doypt, var, at tey doyptu fingi eitt nýtt dópsnavn, eitt hundanavn. Systir Dia, Elsebeth, varð rópt geilartíkin Flora (eftir hundinum í barnaheimi hennara), og Dia sjálvur fekk tátt, so skjótt hann var doyptur. Eitt ørindi ljóðar soleiðis (Berghamar 1992:117):

Heykur, tann hundur
fór tríggar ferð undir
á Eystaruvág –
MacDonald stóð hjá.

Tey, ið hava skrivað um brøðurnar í Føroyum, bæði innanífrá og uttanífrá, síggja dópini av Dia sum ta avgerandi lötuna, har skilnaður ímillum ta nýggju rørluna og kirkjuna verður staðfestur. Gerhard Hansen heldur, at „orsøkin til, at hin trúarlíga eindin varð rivin út úr sambandinum við hina samfelagsligu, er ivaleyst at finna í tí, sum fór fram hin 31. oktober 1880, tá ið hin fyrsti føroyingurin læt seg „endurdoypa““ (Hansen 1987:276). Hetta brot, saman við boðskapinum um tørvin fyri persónligari umvending, er fyri Hansen eitt avgjørt brot ímóti siðvenju føroyinga og sostatt „eitt fremmant fyrbrigdi í føroyska samfelagnum“ (Hansen 1987:278). Petur Martin Rasmussen, sum av røttum vrakar hugmyndina hjá Hansen um eina eindarmentan í Føroyum í seinru helt av 19. øld, sigur tó um byrjanina av brøðrunum í Føroyum: „Det blev straks efter, at bevægelsen var begyndt at praktisere voksendåb, lagt mærke til denne fremmedartede bevægelse“ (Rasmussen 1987:53). Hóast Sloan longu hevði

verið í Føroyum í 15 ár, og hóast tað vóru tey, ið høvdu tikið undir við nógvum av tí, hann bar fram, so vóru tað hesir fyrstu dóparnir, sum skaptu ta stóru andstøðuna. Tað er eisini tá, at tey, ið standauttan fyri rørluna, døma hana sum eitt fremmant fyrbrigdi í føroyska samfelagnum. Hví?

Orsøkin til at dópurin gerst skilnaðarspurningur

Hví er tað júst dópsspurningurin, ið verður tann avgerandi skilnaðarspurningurin? Er tað tann radikala trúbotin, ið kemur til Føroya 300 ár eftir, at hon fór um Mið-Evropa? Hóast kjakið og spurningarnir, ið stinga seg upp í Føroyum, á mangan hátt eru líkir teimum, ið stóðust av anabaptismuni tá – tó ikki við eins ógvissligum fylgjum – so er tað eingin sjálvfylgja, at so skuldi verða. Aðrastaðni, har evangeliskar vekingarrørslur líkar brøðrunum spretta í 19. øld og fyrst í 20. øld, er tað ikki dópurin, ið gerst tann avgerandi skilnaðarspurningurin. Har er tað oftani aðrar lærur, ið gerast teir stóru stríðsspurningarnir. So hví er tað júst dópurin, sum ikki bert verður ein, men eisini tann avgerandi spurningurin? Hví gerst stríðið so líkt tí í Evropa í 16. øld?

Tað er skiligt, at eitt lívligt kjak um dóp tók seg upp, tá ið ein hugsar um andliga týðningin, barnadópurin hevur í tí luthersku læruni, og hvussu avgjördir brøðurnir vraka hesa læru. Men hetta svarar ikki spurninginum, hví tað var júst hesin spurningurin millum teir mongu, ið gerst skilnaðarspurningurin ímillum kirkjuna og ta nýggju rørluna.

Eg haldi, at fyri at finna svarið til hetta mugu vit hyggja at tí samfelagsligu funktiónini, barnadópurin hevði, tá ið teir fyrstu dóparnir fóru fram. Inntil brøðurnir komu, var tað mett sum royndur lutur, at tað var í sambandi við barnadópin, at barnið eisini gjørdist ein navngivin limur í samfelagnum. Hóast umstøðurnar í Føroyum í seinru helt av 19. øld vóru nógv øðrvísi enn tær í Mið-Evropa í 16. øld, so er tað júst her, at tær eru rættiliga líkar. Eins og í Evropa tá var barnadópurin ikki einans ein átrúnaðarlíkur, men eisini ein samfelagslíkur innleiðslusiður – ein rituel mekanisma – har einstaklingurin verður innlimaður í tann samfelagsliga samleikan. Tað er óivað av hesi orsök, at avleiðingarnar av teimum fyrstu dópunum millum brøðurnar í Føroyum eru rættiliga líkar teimum í Evropa í 16. øld. At vraka barnadópin var ein grundleggjandi avbjóðing til, hvussu ein verður innlimaður í tað føroyska samfelagið. Tað er júst hetta, ið hendir, tá ið Dia Isaksen verður doyptur tann 31. oktober 1880. Fyri fyrstu ferð verður eitt veruligt spurnartekin sett við tað symbiotiska sambandið ímillum tann samfelagsliga og átrúnaðarlíga samleikan í Føroyum.

At tað júst er henda avbjóðingin, sum verður orsøkin til tað ógvisliga viðbregðið til teir fyrstu dóparnar, sæst kanska eina best í tí, at tað var vanligt at geva ‘enduroyparunum’ hundanavn sum nýtt dópsnavn. At tey, ið yrktu tættir, valdu júst at geva teimum hundanøvn er meira enn speisemi. Í barnadópinum hevði ein fingið sítt navngivna pláss í samfelagnum. Tá ið Dia, Elsebeth og Hans lótu seg doypa sum vaksín, avnoktaðu tey hesa funktión barnadópsins. Og við hesum høvdu tey ‘doyp’ seg út á útjaðaran í samfelagnum, gjørdust sum hundarnir, ið ikki eiga ein fullan lut í tí samfelagsliga samleikanum. Og so fingi tey hundanøvn.

Er tað kanska ikki júst av hesi samfelagsligu funktión barnadópsins, at tey, sum hava skrivað um brøðrasamkomurnar, síggja rørluna sum eitt *fremmant* fyrbrigdi heldur enn bert eitt nýtt fyrbrigdi? Um tað at verða doypur sum barn inn í ta føroysku fólkakirkjuna verður mett sum eitt grundleggjandi lið í tí at vera ein føroyingur, so er tað, ið setir seg ímóti hesi sannføring per definitiún nakað fremmant. Dópsspurningurin er tí ikki einans eitt átrúnaðarligt kjak um, hvørja funktiún dópurin hevur í kristnari trúgv, men hevur eisini sín uppruna í eini grundleggjandi ósemju um, hvat tað vil siga at vera føroyingur, hvussu ein gerst ein partur av tí føroyska samfelagnum og fær sín samfelagsliga samleika.

Niðurstøða

Tað, sum eg havi roynt at vísa á her, er, at um vit skulu skilja, hví dópsspurningurin gerst tann avgerandi spurningurin, ið skilir brøðurnar og tann lutherska meirilutan í Føroyum, mugu vit ikki einans hyggja at tí átrúnaðarliga týdninginum, dópurin hevur í lutherskari læru, men eisini at tí samfelagsligu funktiúnini, dópurin hevði í Føroyum, tá ið brøðurnir komu higar. Mítt íkast til framhaldandi gransking er, at umframt tann gudfrøðiliga týdningin av barnadópinum, so var hann, og í ein ávísan mun enn er, ein grundleggjandi innleiðslusiður, har barnið fær sín samfelagsliga samleika. Við at vraka barnadópin seta brøðurnir ein grundleggjandi spurning við hesi viðurskifti og seta sostatt ein kýla ímillum, hvat tað er at vera ein kristin og hvat tað er at vera ein limur í einum ávísum samfelag. Henda avbjóðing gerst sjónsk fyrstu ferð, tá ið Dia, Elsebeth og Hans lata seg doypa; dópur teirra var ein grundleggjandi hóttan ímóti tí samfelagsliga samleikanum hjá teimum flestu, og rembingarnar av hesum hava merkt viðurskiftini ímillum brøðurnar og kirkjuna síðan.

Um nakað er í mínum pástandum, so eru tað nógvir spurningar og nógv fyrbrigdi, ið mugu útgreinast og kannast gjøllari. Hetta er kanska eisini vert at

royna, tí um hesir pástandir halda, kann tað kasta nýtt ljós á ymiskar søguligar og samfelagsligar spurningar, so sum:

- 1) Hvønn leiklut hava brøðrasamkomurnar havt í sekulariseringsprosessini í Føroyum?
- 2) Er tað eitt eitt ávíst samband ímillum tað samfelagsligu marginaliseringina av teimum fyrstu brøðrunum og av tí veruleika, at brøðurnir søguliga hava yvirhøvur verið tjóðskaparliga sinnaðir?

Fyri meg er tað tó teir gudfrøðiligu spurningarnir, sum hava mín størsta áhuga, t.d.:

- 1) Hvussu eigur tann samfelagsligi parturin av hesum spurningi at ávirka tað gudfrøðiliga kjakið um dópsins týðning?
- 2) Hvussu eigur sambandið ímillum samfelag og kristna trúgv at vera?
- 3) Hvørjar gudfrøðiligar avbjóðingar setur tann nýggi samfelagsligi veruleikin bæði kirkjuni og teimum, ið standa uttanfyri, eftir tann 31. oktober 1880.

HEIMILDIR

- Alexander, Bobby. 1997. Ritual and current studies of ritual: overview. Stephen D. Glazier (ed.): *Anthropology of Religion: a Handbook*, s. 139–160. Greenwood Press, Westport, Connecticut.
- Barnard, Alan og Jonathan Spencer. 1996. Rite of passage. Alan Barnard og Jonathan Spencer (ed.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, s. 489–490. Routledge, London og New York.
- Bell, Catherine. 1997. *Ritual Perspectives and Dimensions*. Oxford University Press, Oxford og New York.
- Berghamar, Sigurd. 1992. – *men Gud gav vøkst: Um William Sloan og fyrstu samkomurnar*. Afturljóð, Tórshavn.
- Bowie, Fiona. 2000. *The Anthropology of Religions*. Blackwell, Oxford.
- Clasen, Claus-Peter. 1972. *Anabaptism: A Social History, 1525–1618: Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany*. Cornell University Press, Ithaca.
- Goertz, Hans-Jürgen. 1996. *The Anabaptists*. Routledge, London og New York.
- Hansen, Gerhard. 1987. *Eindarmentan føroyinga og vekingarrørslurnar*. Emil Thomsen, Tórshavn.

- Pétursson, Pétur. 1983. *Från väckelse till samfund*. Svensk pingstmission på öarna i Nordatlanten. Lund University Press, Lund.
- Rasmussen, Petur Martin. 1987. *Den færøske sprogrejsning med særlig henblik på kampen om færøsk som kirkesprog i national og partipolitisk betydning*. Í Hoy-dølum, Tórshavn.
- Ritual til dóp, skriftmál og avloysing, altargang, brúðarmessu, konfirmation og lík at kasta jørð á*. Tórshavn 1929 (endurprentað 1983).
- Sloan, William. Avrit av dagbók, 1880.
- Turner, Victor. 1982. *The Drums of Affliction*. Clarendon Press, Oxford.

SUMMARY

This article suggests the social function baptism had in Faroese society in the 19th century is a pivotal reason why baptism became the key issue that separated the established Lutheran church and the emerging Brethren movement. Apart from its theological significance, infant baptism functioned also as a fundamental rite of passage (*rite de passage*) in Faroese society. In baptism a child was initiated into society and received its social identity. Therefore, when the Brethren rejected infant baptism they set a fundamental question with how one became a member of Faroese society. For this reason their baptismal practice was considered a fundamental threat to Faroese social identity.

This article is a hypothesis for further research where I first define “rite of passage” and “initiation rite” before proceeding to argue why infant baptism in the Faroes is not only a religious but also a social initiation rite. Then I briefly look at the strong reactions to the first adult baptisms among the Brethren in 1880. I try to show how these baptisms were a fundamental threat to the social identity of most at that time. I conclude with a few suggestions on how this research may be carried further and with a few reflections on what other historical, social and theological questions this hypothesis raises.

Trúarlegar vakningar í Færeyjum og á Íslandi

I.

Trúarlegar vakningar meðal alþýðu manna á Norðurlöndunum eru fyrirbæri sem skoða verður í tengslum við afnám einveldisfyrirkomulagsins, framrás iðnvæðingarinnar og tilurð nútímalegra atvinnuhátta eftir miðja 19. öld.

Meginspurningin sem fjallað verður um í þessu erindi er þessi: Hvers vegna náðu vakningarhreyfingar að festa rætur og móta trúarlíf Færeyinga en ekki Íslendinga? Þessi spurning er áhugaverð ekki síst í ljósi þeirrar staðreyndar hversu margt er líkt með þessum þjóðum. Stjórn ríkisins, þar á meðal hinnar Evangelísk-lútersku kirkju, var í höfuðborginni Kaupmannahöfn og ríkisvaldið beitti sömu aðferðum til þess að festa einveldið í sessi í báðum löndunum. Skipulag kirkjumála var að sjálfsögðu eins hvarvetna í ríkinu og þar með fyrirkomulag helgihalds og trúarlegs uppeldis. Staða þessara landa var mjög svipuð þegar nútíminn gengur í garð og félagslegar og pólitískar hreyfingar og samtök af ýmsu tagi verða til, þar á meðal trúarlegar vakningar meðal almennings. Efnahagur og atvinnuhættir almennings var mjög svipaðir í löndunum tveimur, fyrst og fremst kvikfjárrækt og sjávarútvegur.

II.

Trúarhiti færeyskra sjómanna hefur löngum vakið athygli Íslendinga þó vart megi álykta sem svo að íslenskir sjómenn og fjölskyldur þeirra hafi síður treyst á Guð og mátt bænarinnar en færeyskir sjómenn almennt. Margt bendir til að það sé mannum eðlilegt að leita á náðir trúarinnar gagnvart hættum hafsins og óútreiknanlegum hamskiptum náttúrunnar. Íslenskir sjómenn hafa gert það og gera enn á sinn persónulega hátt, en sálmasöngur og predikanir færeyskra sjómanna á skútunum á öldinni sem leið voru engu að síður Íslendingum framandi. Íðulega héldu færeysku skúturnar við Íslandsstrendur í var á sunnudögum til að halda hvíldardaginn heilagan og gátu kunnugir auðveldlega greint þar mun á trúaratferli sjómannanna eftir þeim vakningarhreyfingum sem þeir aðhylltust. Á sumum skútunum voru greinilega eingöngu Plymouthbræður en á öðrum liðsmenn Danska heimatrúboðsins.

Trúboð Plymouthbræðra í Færeyjum hófst með starfi Skotans Williams Gibsons Sloans á sjöunda áratugi 19. aldar, en engu að síður er ekki hægt að

tala um vakningarhreyfingu þar fyrr en eftir fyrri heimsstyrjöldina. Á seinni hluta 20. aldar má segja að tíundi hver Færeyingur hafi þá tilheyrt þessari vakningarhreyfingu sem verið hefur mjög virk í færeysku samfélagi. Trúboðar störfuðu einnig undir merkjum hreyfingarinnar á Íslandi um aldamótin 1900, einkum á Ísafirði og Akureyri. Um tíma náði hreyfingin nokkurri fótfestu á Akureyri og var þar líflegt kristilegt samkomuhald undir leiðsögn Englendinga að nafni Arthur Gook. Samkomurnar hélt hann í Sjónarhæð, húsinu í brekkunni sem söfnuðurinn kenndi sig við og sem stendur enn þótt vakningarstemmningin sé þar að mestu liðin tíð í samanburði við það sem áður var.

Heimatrúboðið er vakningarhreyfing sem tók sér stöðu innan dönsku þjóðkirkjunnar og hafði þar mjög sterk áhrif þegar líða tók að aldamótunum 1900. Að sjálfsögðu kynntust bæði Færeyingar og Íslendingar starfi hennar í Danmörku og til Færeyja barst hún með prestum og guðfræðingum og náði að festa þar rætur. Trúardeilur hófust meðal Færeyinga og varð klofningur meðal þeirra vegna mismunandi áherslna í boðun og starfi, ekki síst út af sakramentunum, skírn og heilagri kvöldmáltíð. Inn í þessar deilur blandaðist mismunandi afstaða til danskra áhrifa í Færeyjum og til þess hvaða tungumál skyldi nota í helgihaldinu.

Plymouthbræður tóku barnaskírn ekki gilda og skilningur þeirra á kvöldmáltíðarsakramentinu, sem segja má að sé kalvínskur, var allt annar en lúthersku kirkjunnar. Plymouthbræðurnir tala því ekki um sakramenti heldur minningarhátíð sem þeir nefna brauðsbrotningu. Prestsvígsla hefur enga þýðingu fyrir þá og hver söfnuður er að mestu leyti sjálfstæður og ekki bundin neinum játningum heldur er lögð áhersla á að boðunin og trúin sé byggð beint á orðum Biblíunnar. Þeir boða að endurkoma Krists og stofnun þúsund ára ríkisins sé á næsta leyti en hafa samt forðast allar tímasetningar í þeim efnum.

Danska heimatrúboðið var mjög gagnrýnið á trúardeyfðina og skeitingarleysið um kristindóminn sem því fannst ríkja innan þjóðkirkjunnar. Flestir meðlimir hennar voru að mati þess ekki kristnir nema að nafninu til. Um langt árabíl átti þessi hreyfing ötulan fulltrúa á Íslandi, Sigurbjörn Á. Gíslason (1876–1969), en hann var svo til alla tíð út af fyrir sig og náði hún því aldrei fótfestu sem slík á Íslandi. Í Danmörku var KFUM og KFUK eins konar æskulyósstarfsemi heimatrúboðsins og var það fyrst og fremst í þeim búningi sem guðfræði heimatrúboðsins fékk hljómgrunn á Íslandi, en félögin urðu afar vinsæl meðal barna og unglinga í Reykjavík í upphafi 20. aldarinnar. Hér var þó ekki um vakningarhreyfingu í venjulegum skilningi að ræða heldur félagsstarfsemi, trúarsamkomur og sunnudagaskóla sem stóðu og féllu með

vinsældum eins manns, séra Friðriks Friðrikssonar (1868–1961), sem kynnst hafði starfsemi félaganna í Kaupmannahöfn.

Raunveruleg vakning sambærileg þeirri sem átti sér stað í Færeyjum verður ekki á Íslandi fyrr en upp úr 1920 í Vestmannaeyjum. Sú vakning, sem markar upphaf Hvítasunnuhreyfingarinnar á Íslandi, var þó nánast eingöngu bundin við tiltölulega einangraðan hóp sjómanns- og verkakvenna og lét ekki til sín taka í þjóðfélaginu fyrr en eftir síðari heimsstyrjöldina þegar miðstöð hennar fluttist til Reykjavíkur þar sem Fíladelfíusöfnuðurinn er núna til húsa.

III.

Trúarvakningar einkennast af því að sérhver einstaklingur tekur afdráttarlausu afstöðu í trúarefnum og öðlast þannig trúarvissu sem er það sterk að hún getur gengið gegn hefðum og hagsmunum ríkjandi hefða og valds. Vitundarvakning af þessu tagi er að vísu hópefli, sem einkennist af líflegu samkomuhaldi, en hún er oft undanfari þess að einstaklingurinn verður myndugur ekki aðeins í trúarefnum heldur einnig félagslega og stjórnmálalega. Vakningar leggja sjaldnast upp úr háskólaprófi, embættum og formlegu helgihaldi en þeim mun meiri áherslu gefa þær einlægri og sjálfssprottinni tjáningu trúarinnar sem einkennist af tilfinningahita og vitnisburðum. Þeir einstaklingar, sem þannig hafa öðlast endurnýjaða trú eða jafnvel nýja trú, vilja gjarnan aðgreina sig frá „heiminum“ og er því hálfvelgja og hik í trúarefnum eitur í þeirra beinum. Jafnvel innan vakningarhreyfinga sem vildu starfa innan dönsku þjóðkirkjunnar, svo sem meðal Grundtvigsinna og innan heimatrúboðsins, var lítið eða ekkert mark tekið á prestum sem ekki báru vitni um persónulega trú sína og var þjónusta þeirra ekki tekin gild þrátt fyrir embætti þeirra, skróða og háskólapróf.

Hefðum og samstöðu í þágu heildarinnar gat stafað ógn af þessum viðhorfum, enda reyndu valdhafar og ríkiskirkjan að berja þær niður. Ríkisvaldið hafði á tímum einveldisins styrkt stöðu sína jafnvel í fjarlægum nýlendum með því að að beita kirkjunni markvisst í þágu hagsmuna sinna. Einvaldur konungur og ráðuneyti hans í Kaupmannahöfn fór með yfirstjórn kirkjumála og í nafni hans voru sett nákvæm fyrirmæli um trúarlegt uppeldi og eftirlit með siðferði og hlýðni barna við foreldra og undirgefni vinnufólks við húsbændur. Tilskipanir um fermingu og fræðslu ungmenna og hjúa sýna þetta glögg. Danska stjórnkerfið virkjaði þannig heittrúarstefnuna um miðbik 18. aldar í því skyni að skipuleggja markvissa innrætingu guðsótta og góðra siða meðal fólksins og prestarnir voru konunglegir embættismenn sem báru ábyrgð á andlegri velferð þegnanna.

Í samfélagi einveldisins var eftirlitshlutverk presta í nafni hins opinbera viðtækt og ekkert rými fyrir frumkvæði alþýðunnar á trúarlega sviðinu. Trúarathafnir og samkomur án leiðsagnar og forystu presta voru bannaðar og allt helgihald skilgreint og njörfað niður með opinberum tilskipunum sem ekki mátti víkja frá. Prestarnir höfðu því miklu stjórnunar- og eftirlitshlutverki að gegna og alþýðufræðsla ásamt félagslegu taumhaldi tilheyrði embætti þeirra. Grundvallargildi samfélagsins var hlýðni við yfirboðara sem voru skuldbundnir konungsvaldinu bæði lagalega og fjárhagslega. Þetta voru félagslegar og stjórnmalalegar forsendur ríkisheildarinnar og á henni byggði samstaðan innan hins einsleita þjóðfélags.

Trúarlegt andóf gagnvart þessu úthugsaða kerfi var óðar skilgreint sem hættuleg byltingarstarfsemi. Í Kaupmannahöfn sigaði biskupinn, J. P. Mynster, lögreglunni á baptista, kristinn trúarhóp sem viðurkennir aðeins skírn þeirra sem tekið hafa trúarafstöðu. Börn þessa fólks voru iðulega tekin og skírð með valdi áður en trúfrelsi var í lög leitt í Danmörku með stjórnarskránni frá 1849. Barnaskírnin var stjórnmalalegt sálhjálpatriði, rites de passage, sem skilgreindi nýjan einstakling, fjölskyldumeðlim og þegn sem skráður var sem væntanlegur skattgreiðandi og átti mögulega eftir að verða konunglegur embættismaður og gegna herþjónustu ef hann var karlkyns.

IV.

Þegar einveldinu svo lýkur og slakað er á hinu konunglega regluveldi, verslun gefin frjáls og borgaraleg réttindi þegnanna aukin, hefur kirkjan enn um stund sterka stöðu meðal alþýðunnar. Þar sem kirkjan stendur vörð um mikilvægar reglur og gildi sem tryggja samstöðu ríkisheildarinnar, hefur helgihald hennar áfram bæði félagslegt og stjórnmalalegt gildi.

En á þessum tíma, þ.e. upp úr miðri 19. öldinni, kemur ólík staða Færeyja og Íslands í danska stjórnkerfinu berlega í ljós og hefur hún áhrif á framrás vakningarhreyfinganna. Sjálfstæðisbaráttan, menningin og þjóðernisvitundin skiptir þar höfuðmáli.

Leiðtogar íslensku sjálfstæðisbaráttunnar virkjuðu sveitaprestana í þágu málstaðarins, enda flestir í senn bændur og leiðtogar sveitanna. Það var því hvorki veruleg félagsleg né menningarleg gjá milli prestanna og almennings á Íslandi eins og var í Færeyjum þar sem prestarnir voru yfirleitt danskir langt fram á 20. öldina, enda var kirkjumálið, Biblían og sálmabókin þar á dönsku. Þannig vildu flestir Færeyingar hafa það, enda voru þeir klofnir í afstöðu sinni til hugmyndarinnar um sjálfstæði gagnvart Dönum. Það var fyrst á þriðja áratug

20. aldarinnar að leyft var að flytja predikanir og aðra liði guðsþjónustunnar á færeysku og fór það eftir vilja sóknarnefndanna. Langan tíma tók fyrir kirkjuna að koma sér upp löggilttri sálmaþók á færeysku og viðurkennd færeysk biblíuþýðing varð ekki að veruleika fyrr en á sjöunda tug 20. aldarinnar.

Vakningarnar voru hins vegar mun fjálsari gagnvart tungumálinu og gátu leyft sér að velja það mál sem þeim hentaði og þróa það þannig að það félli að trúartilfinningu og vitund almennings og helgihaldi safnaðanna. Þannig voru Plymouthbræðurnir búnir að koma sér upp biblíutextum á færeysku þegar á þriðja áratug 20. aldar, enda óháðir löggildingu frá ráðuneytinu sem lútherska kirkjan var ekki.

Tungumálið og helgertextarnir gegndu ekki sama hlutverki fyrir þjóðarvitund og félagslega samstöðu í Færeyjum og á Íslandi. Færeyskan var ekki bókmál heldur talmál og það var landlæg trú í Færeyjum að móðurmálið væri þess eðlis að hvorki væri hægt að laga það að biblíumálinu né helgihaldi kirkjunnar og að ekki væri við hæfi að tala við Guð á færeysku. Íslendingar voru hins vegar aldrei í vafa um að Guð talaði helst ekki annað tungumál en íslensku. Um tíma voru danskar messur haldnar annað slagið í dómkirkjunni í Reykjavík en þær vöktu andúð þjóðernissina og lögðust því fljótt af.

Nýja testamentið var til prentað á íslensku þegar árið 1541 og Biblían öll árið 1584 og var íslenskan umfram allt höfð sem tugumál kirkjunnar til þess að tryggja áhrif hennar og kristins boðskapar meðal þjóðarinnar. Fræðslustefna Lúters og áhersla sporgöngumanna hans á almennt læsi á trúarlegar bókmenntir undirstikaði þetta. Þegar rómantískar hugmyndir um þjóðfrelsi fóru að skjóta rötum þreifst sjálfstæðisbaráttan vel í söfnuðum lútersku kirkjunnar á Íslandi þó svo að biskupinn og dómkirkjupresturinn í Reykjavík væru bundnir í skó dönsku stjórnarinnar. Biskupinn á Íslandi skilgreindi hlutverk sitt þannig að hann hefði eftirlit með helgihaldi og kristinni kenningu en ekki með félagslegri og pólitískri starfsemi prestanna úti í söfnuðum landsins. Leiðtogar íslensku sjálfstæðisbaráttunnar sáu sér hag í því að koma í veg fyrir að framandi trúarstefnur næðu fótfestu á Íslandi þar sem þær myndu rjúfa samstöðu og samheldni þjóðarinnar sem var svo mikilvæg í baráttunni fyrir auknum þjóðréttindum. Bæði beint og óbeint stuðluðu leiðtogar sjálfstæðisbaráttunnar því að því að viðhalda óbreyttu ástandi varðandi tengsl ríkis og kirkju og stöðu kirkjunnar í samfélaginu út alla 19. öldina.

Færeysku vakningarnar endurspeglar hins vegar þá staðreynd að Færeyingum tókst ekki að mynda órofa samstöðu um þjóðréttindakröfur á grundvelli tungumáls og menningar. Í Færeyjum hafði nýji tíminn í för með sér sið-

rofsástand (anomie) sem fól í sér óvissu og óljósa félagslega og pólitíska sjálfsmynd. Líta má svo á að vakningarnar hafi verið jákvæð leið fyrir ólíka hópa og byggðarlög til að vinna bug á þessu ástandi, en sú samkennd sem þær mynduðu var ekki á grundvelli þjóðareiningar.

Dönsku prestarnir voru að mörgu leyti fjarlægir fólkinu og sjaldnast leiðtogar þess. Dæmi eru um danska presta sem þurftu að hafa með sér túlk í hús-vitjunum. Færeysku djáknarnir bættu söfnuðunum hins vegar upp fjarlægðina við prestana og lásu upp úr predikunarsöfnum í kirkjunum á dönsku og héldu helgistundir í kirkjunum þegar prestarnir gátu ekki komið því við að messa.

Þótt kirkjunnar menn væru mjög tvístígandi varðandi notkun færeyskunnar í kirkjunni þá komu þeir sem lögðu drýgstan skerf til þróunar færeyskunnar til bókmáls úr þeirra röðum. Í þessu sambandi ber að nefna prófastinn V. U. Hammershaimb (1819–1909). Fyrstu messuna sem alfarið var á færeysku flutti Jacob Dahl (1878–1944) prófastur á jóladag árið 1926. Hann þýddi Nýja testamentið yfir á færeysku og ýmsar bækur Gamla testamentisins ásamt handbók kirkjunnar og Fræðum Lúthers hinum minni. Árið 1939 var sett reglugerð sem gerði tungumálin tvö jafnrétt há í færeysku þjóðkirkjunni. Eftir það hefur færeyskan unnið á og nú flytja allir prestar messur á færeysku.

Ólíka stöðu og hlutverk danskar tungu á Íslandi og í Færeyjum má ráða af viðbrögðum Íslendinga við dönsku messunum í Reykjavík. Árið 1880 var sett opinber reglugerð um messur á dönsku í dómkirkjunni í Reykjavík með þá Dani í huga sem voru búsettir í bænum. Strax var farið að amast við þeim og dómkirkjupresturinn var ekki áhugasamur um þetta messuhald. Rúmum áratug seinna var þessari skyldu af honum létt, en fram yfir miðja 20. öldina mun hafa verið flutt messa á dönsku á páskum.

V.

Spurningunni hvers vegna vakningarhreyfingar náðu að festa rætur og móta trúarlíf Færeyinga en ekki Íslendinga hefur því verið svarað þannig:

Samstaða Íslendinga í sjálfstæðisbaráttunni gerði þá ónæma fyrir lífskoðunum og trúarhugmyndum sem hefðu dreift athygli þeirra og kröftum frá því eina sem þeir töldu raunverulega nauðsynlegt: aukið sjálfstæði Íslendinga. Íslensk tunga var ótvírætt tjáningartæki trúarinnar bæði í einkalífi og í opinberu helgihaldi og um leið grunnurinn að þjóðlegri menningu og samkennd. Rómantík þjóðskáldanna skilaði sér þannig inn í íslenskan sálmakveðskap á seinni hluta 19. aldarinnar.

Með sálmaabókinni frá árinu 1886 eignaðist íslenska kirkjan endurnýjað tungumál þar sem hið þjóðlega og kristilega féll saman í einn farveg sem var tiltölulega lokaður fyrir framandi stefnum og straumum – a.m.k. ef borið er saman við það hvernig færeysk tunga tengdist trúarlífi og helgihaldi Færeyinga. Íslensku prestarnir voru mikilvægir leiðtogar fólksins í félagslegum og stjórnmálalegum málefnum allt fram á 20. öldina. Líf þeirra og starf tengdi þá fólkinu svo náð að erlendir trúboðar og fulltrúar annarra kirkjudeilda áttu litla möguleika á að ná slíkri stöðu. Líf og starf alþýðunnar í Færeyjum var alltaf framandi fyrir dönsku prestana í Færeyjum.

Kirkjan á Íslandi var áfram mikilvæg og sterk félagsleg umgjörð um líf almennings og starfaði hún í takt við heildstæða þjóðlega stjórnmálastefnu allt fram að síðari heimsstyrjöldinni undir kjörorðunum frjálslynd, þjóðleg og umburðarlynd. Þegar fjölhyggja, siðrof og tómhyggja gerði fyrir alvöru vart við sig á Íslandi var tími hinna hefðbundnu kristilegu trúarvakninga liðinn.

HEIMILDIR

- Hansen, Gerhard. 1984. *Vækkelsesbevægelsernes møde med færingernes enhedskultur. En analyse ca. 1850–1918*. Föroya Fróðskaparfélag, Tórshavn.
- Hermansen, Carl. 1952. Færøerne. *Nordisk Teologisk Uppslagsbok* 1, bls. 1004–1005. Gleerups Förlag, Lund.
- Pétur Pétursson. 1987a. Akureyri på Island. Göran Gustafsson (útg.): *Religion och kyrka i fem nordiska städer 1930–1985*, bls. 133–198. Liber, Malmö.
- Pétur Pétursson. 1987b. Religiös förändring i fem nordiska städer sedan 1930. Göran Gustafsson (útg.): *Religion och kyrka i fem nordiska städer 1930–1985*, bls. 357–375. Liber, Malmö.
- Pétur Pétursson. 1990a. *Church and Social Change. A Study of the Secularization Process in Iceland 1830–1930*. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Pétur Pétursson. 1990b. *Från väckelse till samfund*. Svensk pingstmission på öarna i Nordatlanten. (Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 22.) Lund University Press, Lund.
- Rasmussen, Petur Martin. 1987. *Den færøske sprogrejsning med særlig henblik på kampen om færøsk som kirkesprog i national og partipolitisk belysning*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis Supplementum 13. í Hoydølum.
- Þórir Stephensen. 1997. *Dómkirkjan í Reykjavík*. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.

SUMMARY

In spite of their similar social and economic structures in the 19th century, and their common membership of the Danish state, Iceland and the Faroes show different profiles concerning development in matters of religion. The main object of this paper is to analyze the different social and political functions of the popular religious revivals in these two countries. The different significance of language for national identity in these two countries is shown to have had a major role in this respect: in Iceland the language of the Church was Icelandic, whereas in the Faroes it was Danish. Starting in the 1830s, when major popular religious movement were on the rise in the Nordic countries, Icelandic politicians initiated the national political movement. The Copenhagen-based Icelandic intelligentsia relied on the native clergy in Iceland to inspire the population, disseminate their political propaganda and mobilize support for the idea of a Icelandic nation state. Consequently they avoided ideas that would split the nation in religious matters and cause opposition among the clergy, who were by and large the leaders of the local population in cultural and social matters. Most Danish clergymen in the Faroes were estranged towards the cultural values and social issues that engaged the local Faroese people, and this led a considerable part of the lay population to look for proper expression of their religious engagement s in the various revival movements. In Iceland the 19th century revival was altogether nationalistic and found its platform in the local congregations with the goodwill of the clergy and in many cases through their direct political leadership. Consequently, Christian revivalism in Iceland is a wholly 20th century phenomenon.

Um álfatrú á Íslandi og í Færeyjum og einkum um söguna af Álfa-Árna

Trú á álfa eða huldufólk er svo víða þekkt að lærðir menn hafa talið að hún sé sameiginlegur forn arfur mannkyns. Einnig hefur verið spurt hvert var hlutverk þessarar trúar, og munur á huldufólkstrú eftir löndum er talinn geta stafað af mismunandi þjóðareinkennum (Christiansen 1975:95), sem ég hygg að sé fullkomlega rétt. Munurinn sést glögglega á eðli íslensks huldufólks ef það er borið saman við sögur af því í nálægum löndum, eins og í Færeyjum og Noregi. Hér er huldufólk vinsamlegra en þar og Steingrímur J. Þorsteinsson prófessor í bókmenntum skýrði það svo að því ylli einangrunin, notalegt var að vita gott fólk í næsta hól, þar sem langt var milli bæja (1973:95). Hér eru mismunandi landshættir notaðir til að skýra ólíka þróun álfatrúar, sem er örugglega rétt.

Í fyrirlestri á Frændafundi í Þórshöfn 1995 ræddi ég um þjóðtrú á Íslandi og nokkuð um þennan mismun á huldufólkstrú (Einar G. Pétursson 1997a:62–66). Ég gat þar um söguna af Álfa-Árna, sem gerðist á Íslandi um miðja 18. öld og er einnig í sagnasafni Jakobsens í Færeyjum (Jakobsen 1898–1901:629–630 og *Færeyskar sagnir og ævintýri* 1951:126–127). Þegar ég hélt fyrirlesturinn voru mér ekki kunnar allar heimildir um þá sögu. Ég vissi um prentun hennar í danski þýðingu frá því um 1800, en hafði ekki séð hana. Síðar hef ég fengið ljósprent af eina kunna eintaki prentunarinnar, sem varðveitt er í Háskólabókasafninu í Kaupmannahöfn. Við það varð margt ljósara en áður um söguna og tók ég hana í framhaldi af því til nákvæmrar rannsóknar, sem birtist í bókinni *Úr manna minnum* (Einar G. Pétursson 2002:127–156). Þar sem ég vissi ekki betur á Frændafundi fyrir níu árum, var sumt nokkuð villandi sem ég sagði þá og því er ástæða til að fylla og leiðrétta fyrri lestur.

Reynt verður að forðast endurtekningar frá fyrra lestri, en fyrst er nokkuð um ýmsar gamlar heimildir um álfatrú áður en fjallað verður um söguna af Álfa-Árna og endað á áhrifum frá sögunni.

Í Eddukvæðinu *Völuspá* (48. er.) stendur: „Hvat es með ásum, hvat es með álfum“, svo að samkvæmt þessu hefur álfum verið „fenginn æðri sess“ en við þekkjum frá seinustu tímum (Einar Ól. Sveinsson 1940:153 og ensk þýðing 171). Víðar í Eddukvæðum er talað um álfa; í *Grímnismálum* (5. er.) er sagt, að bústaður Freys sé Álfheimur. Einnig eru nefnd orð úr máli þeirra í *Alvíssmálum*

og er bjart yfir þeim. Í *Eddu* segir Snorri svo þegar talað er um vistarverur á himnum (*Snorra-Edda* 1931:25):

Margir staðir eru þar göfuglegir. Sá er einn staður þar, er kallaður er Álfheimur; þar byggir fólk það, er ljósálfar heita, en dökkálfar búa niðri í jörðu, og eru þeir ólíkir þeim sýnum og miklu ólíkari reyndum. Ljósálfar eru fegri en sól sýnum, en dökkálfar eru svartari en bik.

Hér er talað um ljósálfa og dökkálfa og er mikill munur á eðli þeirra. Einar Ólafur Sveinsson sagði á tilvitnuðum stað, að Snorri geti „haft í huga góða og illa engla“. Einnig er rétt að minnast að kyn álfa voru oft fleiri en eitt, t. d. er í norski þjóðtrú erfitt að greina að mismunandi kyn. Sumir hafa talið orðið *álfur* vera samstofna latneska orðinu *albus*, sem merkir hvítur, en ekki var Ásgeir Blöndal Magnússon sannfærður um þá skýringu í orðsifjabók sinni (1989:11). Hvað sem er um þá skýringu er ljóst, að Snorri hefur haft hugmyndir um fleira en eitt kyn álfa.

Í *Kormáks sögu* 22. kapítula er greint frá ráði til heilsubótar, en það er að rjóða blóði griðungs utan á hól og „gera álfum veislu af slátrinu.“ Þetta minnir eigi lítið á frásagnir af blótveislum þar sem goðin voru dýrkuð.

Ekki er þess að vænta, að í sögum af Guðmundi biskupi góða sé margt sagt frá því, að álfar hafi verið blótaðir, en þar segir, að sénir hafi verið álfar eða aðrir kynjamenn ríða saman í flokki í Skagafirði (*Guðmundar sögur biskups* I 1983:34). Ekki er af þessu að sjá að menn hafi verið alveg vissir um það hvaða verur þetta voru í rauninni, sem gæti bent til þess að þekktar hafi verið margar tegundir.

Í *Orðabók Árnaneðndar* fannst tilvísun til *Sigurðar sögu þögla*, en þar segir (1963:114): „því að nær öll tröll og álfar eru hefnisöm ef þeim eru misráðið eður misboðið og eigi síður leggja þau kapp á að launa vel ef þeim er vel til gert“. Þau einkenni trölla og álfa, sem hér eru greind, eru í samræmi við það sem venjulegt er í síðari tíma sögnum, mikil hefnigirni ef á móti er gert, en góð og mikil laun því fólki til handa, sem þeim verum gott gerir, en lýsingar á útliti verunnar í sögunni eru hvorki í samræmi við útlit trölla né álfa eins og þau birtast síðar.

Hér hefur eingöngu verið notað orðið *álfur*, sem er eins og við vitum í seinni tíma máli samheiti við huldufólk. Orðin *huldufólk* og *huldukona* koma aftur á móti ekki fyrir í fornritum, en *huldumaður* kemur fyrir í *Þorsteins sögu bæjarmagns* (1827:177). Til viðbótar fengust úr seðlasafni *Orðabókar Árnaneðndar* tvö dæmi. Það fyrra er úr *Vilhjálmss sögu sjóðs* (1964:17): „þessa burtstöng lét gjöra Lúkanus huldumaður og höfðingi í f(j)alli því sem Lúkanusfjall

heitir“. Síðara dæmið er úr *Jarlmanns sögu ok Hermanns* (1963:49): „opnuðust holt og hólar, þúfur og steinar, komu þar út álfar og no(r)nir, dvergar og huldumenn.“ Tilvitnunin til *Vilhjálmss sögu* er náskyld *Þorsteins sögu* á tilgreindum stað, þótt ekki verði hér reynt að skýra sambandið. Í *Þorsteins sögu* segir af jarli nokkrum, huldumanni, í Lúkanusfjalli á Indíalandi, en í *Vilhjálmss sögu* er hann orðinn samnefndur fjallinu. Af síðari tilvitnuninni virðist ljóst, að álfar og huldumenn eru vart samheiti, heldur sitt hvort kynið en bústaðir þeirra hafa verið svipaðar og síðar. Hér birtast þau í sömu andrá og að minnsta kosti hefur verið um svipuð kyn að ræða.

Af þessu er ljóst, að heimildir um orðið *álfur* eru eldri og samkvæmt því ætti orðið *huldufólk* að vera yngra og skýringin er líklegast sú, að álfakyn var hulið fyrir öðrum og því hefur verið notað orðið *hulda* og samsetningar eins og t. d. *huldumaður* og *huldukona*. Hér er einnig rétt í ljósi þess sem síðar segir að nefna orðið *ljúflingur*, en ekki eru eldri heimildir um orðið en frá 17. öld. Rétt er að benda á, að orðið er jákvætt og hlýlegt og því oft notað um ljúfa menn og góðhjartaða. Þess vegna má álykta, að orðið sé nýmyndun eftir að álfar urðu vinsamlegri, því að eðlilegt er að líta svo á, að þróunin hérlendis hafi orðið í þá átt eftir því sem tímar liðu.

Árið 1638 skrifaði biskupinn í Skálholti Gísli Oddsson bók um undur Íslands, þar sem getið er um fólk sem okkur er ósýnilegt. Þar er talað um álfa, sem séu tveggja ætta, huldufólk og ljúflingar og er þetta elsta kunna dæmið um orðið. Fyrirnefnda kynið er sagt illgjarnt og víst til alls kyns óknytta, en síðarnefnda kynið, ljúflingarnir, eru sagðir (Gísli Oddsson 1917:74–75 og þýðing 124) „styðja verk mannanna, efla þau og gleðjast við það sem fer vel hjá oss.“ Hér er greinileg tvískipting álfakyns.

Eftirmaður Gísla biskups Oddssonar á Skálholtsstóli var Brynjólfur Sveinsson, sem tók við biskupsembætti árið 1639. Hann hafði mikinn áhuga á fornnorrænni goðafræði og safnaði allri fánlegri vitneskju um hana, en þess vegna eignaðist hann handrit *Snorra-Eddu* og *Eddukvæða*. Hann hugðist skrifa rit um fornan norrænan átrúnað og þar á meðal um álfa, en úr því varð þó aldrei (Einar G. Pétursson 1998a I:27–55). Eitt sinn var Brynjólfur biskup spurður um álit sitt á álfum, en hann svaraði því til, að hann hygðist ræða um þá í riti sínu um fornan norrænan átrúnað, sem hann hefði í hyggju að semja (Worm 1948:127 og þýðing 465). Spyrra má um gildi þessa rits Brynjólfs en því er til að svara, að það hefði eflaust aukið skilning okkar m. a. á ýmsum þjóðtrúar-fyrirbærum, ef út hefði komið, og af útlendum fræðimönnum hefði verið vitnað til þess mjög lengi, því að auðvitað átti það að vera á latínu. Aftur á móti var

hugmynd Brynjólfs ekki gagnslaus, því að hún varð til þess, að hann safnaði handritum eins og áður sagði, og hann fékk ýmsa menn til ritstarfa og fyrir vikið urðu til margar merkilegar heimildir um hugmyndir manna á 17. öld og þar er einnig greint frá ýmsu sem menn þekktu þá. Ástæðan fyrir því, að Brynjólfur lauk aldrei þessu verki hafa örugglega verið skapsmunir hans.

Hér má tilfæra orð Björns Jónssonar á Skarðsá um álfatrú úr skýringum hans á *Völuspá*, sem voru skrifaðar sem aðdrættir að áðurnefndu verki Brynjólfs um fornan norrænan átrúnað.

En svo sem æsir kalla álfheim á hinnum og ljósálfa þar, einninn svartálfa í jörðu, svo hafa þeir og kallað álfa, nokkurs konar annað mannfólk, í öðrum álfum heimsins langt frá þeim búandi, og meina þó ekki um þá álfa, ljúflinga eður huldumenn sem margir fara með að til séu, en þó ekki almenniligt eður fyrir sjónum manna, um þessa tala æsir ekki.¹

Undir skoðun Björns ber sterklega að taka; hann hefur litið á álfana í *Snorra-Eddu* allt annars eðlis en þá sem þekktir voru á 17. öld. Hann var með öðrum orðum fræðilega þenkjandi og vildi ekki tengja saman það sem varasamt er að tengja saman. Þetta á t. d. oft við um ýmis fyrirbæri í *Eddum* og fornsögum, þar sem sýna verður verulega varúð, þegar bera skal þau saman við ýmislegt frá seinni tímum og í öðrum löndum.

Ekki var þó Björn á Skarðsá helsta heimild Brynjólfs biskups um álfafólk, heldur varð það Jón Guðmundsson lærði. Hann var jafnaldri Björns á Skarðsá, báðir fæddir 1574 og óskólagengnir. Fræðastörf og bókiðnir hafa greinilega ekki verið bundin við skólagengna menn eingöngu, fyrst lærdómsetrin leituðu mikið til óskólagenginna manna. Huldufólk og trú á það kemur mikið fram í ritum Jóns lærða og eru fyrir því ýmsar ástæður og er sú fyrsta, að í kvæði sem hann orti 1611 og nefnist *Fjandafæla*, er sagt, að álfar kunni ekki að óttast vélræði djöfulsins og hafi ekki ódauðlega sál. Allmörgum árum síðar, eða 1627, andmælti prestur að nafni Guðmundur Einarsson kvæði Jóns með sérstöku riti, þar sem hann sagði að álfafólkið væru djöflar, sem greinilega hefur verið guðfræðilegur lærdómur og var ekki í samræmi við alþýðutrú á þeim tíma (Einar G. Pétursson 1998a I:107–117 og 334–336).

¹ Þetta rit heitir í Papp. fol. nr 38: *Nockorar malsgreinir um þat hvaþann bokinn Edda hefr sitt heiti*. Tilvísunin er á 119v í handritinu. Um ritið og kunn handrit þess hefur lauslega fjallað: Einar G. Pétursson 1998a I:54, 172 og 173.

Þetta var löngu áður en Brynjólfur biskup fór að hugsa um fornan norrænan átrúnað, en hann fékk árið 1641 Jón lærða til að skýra *Snorra-Eddu* og úr því varð ritið *Samantektir um skilning á Eddu*, sem átti að vera eitt af aðráttunum í rit biskupsins um fornan norrænan átrúnað (Einar G. Pétursson 1998a I:36–45). Innihald ritsins og efni þess verður ekki skilið almennilega, ef menn þekkja ekki tilgang þess, sem var einkum að skýra goðsögurnar í Eddu og jafnvel að tengja við grísk-rómverka heiðni, en á því efni hafði Brynjólfur biskup Sveinson mikinn áhuga.

Ekki fannst Brynjólfi biskupi næg viska vera í *Samantektum* svo að hann bað Jón lærða um meiri vitneskju um ýmis atriði, sem honum þótti þar ávanta, en Jón svaraði með ritinu *Tíðfordríf*, þar sem langur kafli er um álfa. Jón taldi í *Samantektum* álfafólk vera þríkynjað „eður hafa þrennar byggðir, eitt í sjó, annað í eður undir jörðu, sem menn kölluðu álfheima, en stundum undirheima, ... Hið þriðja slags sem vér köllum huldufólk eður ljúflinga og býr hér í hólum og klettum jarðar og oft hefir samtengt sig voru slekti.“ Hér er rétt að athuga að talað er um álfafólk annars vegar og huldufólk eður ljúflinga hins vegar og er svo að skilja að orðin *huldufólk* og *ljúflingar* séu samheiti. Ekki kemur fram, að annað kynið sé betra en hitt (Einar G. Pétursson 1998a I:334–337 og II:37). Hér má minnst fyrrnefndra orða Gísla Oddssonar, sem sagði huldufólk vont fólk, en ljúflinga gott. Hjá Jóni er svo að sjá, að ljúflingar séu undirgefnir álfheimabúum og þurfi að fara í álfheima til kaupskapar. Svo virðist sem álfakynin séu að renna saman, enda gerir Jón ekki alltaf glöggan mun á þeim. Ekki kemur tvískipting álfafólks glögglega fram í þjóðsögum frá 19. öld, en sumir þættir í fari þess eru þó eins og huldufólkið sé mjög óvinsamlegt og heiðið.

Um trúarbrögð álfa og bókaramennt er það að segja, að Jón lærði segir þá tróverskar bækur „fyrir ástæður og grundvöll hafa, en vorar bækur og mestalla biblíu, skuli þeir til skemmtunar hafa, svo sem vér tróverskar, rómverskar eða aðrar lærdómshistoríur.“ Ekki veit ég hvort þetta beri svo að skilja, að álfafólk hafi verið heiðið upp á gríska eða rómverska vísu, eða hvort hér gæti lærdóms Jóns, svo að ekki er alveg víst, að sú skoðun að *Trójumanna saga* hafi verið biblíu huldufólks hafi verið útbreitt og ríkjandi þjóðtrú á Íslandi. Um framferði álfa sagði Jón lærði í *Tíðfordrifi* (Einar G. Pétursson 1997b:34–35):

Fæstir af því fólki vilja kristnum mönnum mein gjöra án tilefnis og orsaka ... en borið hefur það til að sönnu, að nokkrir eða nokkrar hafa viljað láta skíra sín hálf-slektisbörn, svo að þau mætti fá ódauðlega sál. ... Soddan vill vera í móti þeim sem vilja halda, að álfa eða huldufólks andi (ef það er nokkuð til segja þeir) sé nokkurs

slags helvískra djöfla kyn. Nú ef so væri þá hataðist það meir við Guðs kristni, en væri það Evu slekti, þá væri það sem annað heiðið fólk með ódauðlegum anda.

Hér er margt sagt um álfatrú í stuttu máli. Sumir vilja ekki trúa að álfar séu til og þeir eru ekki kristnir, en ekki djöfla kyn. Álfar gera kristnum mönnum ekki mein að fyrra bragði. Þeir vilja láta skíra hálfselektisbörn svo að þau fái ódauðlega sál og margar sagnir til um skírnina eins og vikið verður að hér á eftir.

Jón lærði segir frá konu nokkurri göldrótttri, Straumfjarðar-Höllu, sem uppi var á 15. öld. Hún reyndi listir við alkunnan galdramann „og þótti hún frekari, sem lærð var í hólum en hann í skólum“. Þetta verður ekki skilið öðruvísi en svo að drjúg hafi Höllu orðið kunnáttan, sem hún fékk hjá álfum (Einar G. Pétursson 1998a II:37, sbr. I:336–337). Ekki eru mér kunnar heimildir frá 18. og 19. öld um að hægt væri að sækja kunnáttu í göldrum til álfa, en aftur á móti gátu karlmenn farið í hóla til Amorsleikja (Einar G. Pétursson 1998b:27). Hér vaknar sú spurning, hvort huldufólk hafi týnt niður göldrunum um leið og það kristnaðist og galdrakunnátta þess hér sé eldra stig trúar á það, en í Færeyjum var huldufólk álitid göldrótt (Andreassen 1986:61–72).

Nú er kominn tími til að fara að fjalla um söguna af Álfa-Árna og verður fyrst stuttlega greint frá innihaldi sögunnar. Í henni segir frá Árna Vilhjálmsyni sem var við útróðra í Seley fyrir Austurlandi 1743, en þar verður hann fyrir ásókn huldustúlku, sem var prestsdóttir í álfheimum. Árni vildi ekki eiga hana og hjálpaði faðir stúlkunnar Árna til að læknast af veikindum, sem hún lagði á hann. Seinasta ráðið og það sem dugði, var að Árni var til altaris á kirkjustað langt í burtu, á Breiðabólstað í Fljótshlíð, og bergði þar á kaleik, sem álfar höfðu gefið kirkjunni. Þegar Árni gerir það fær álfastúlkan sótt og deyr skömmu síðar. (Mynd af kaleiknum má sjá hjá Einari G. Péturssyni 2002:134.)

Sagan er til í fimm gerðum fyrir utan færeysku gerðina. Fyrst er að telja fyrrnefnda prentaða gerð á dönsku, en síðan eru fjórar gerðir íslenskar. Aðalgerðin er kunn í 36 handritum, nefnist í sumum *Árnaskjal* og getið, að sagan hafi verið skrifuð örfáum árum eftir atburðinn. Ljóst er að sagan barst nærri strax landshornanna á milli í handritum. Einnig er til önnur gerð bókleg komin úr austfirskum annál frá 18. öld og mega þessar þrjár gerðir kallast „skjallegar“ eða „sagnfræðilegar“. Loks eru tvær gerðir, sem kalla má „þjóðsagnalegar“, því að þær hafa misst tengsl við rituðu gerðirnar. Sérdeilis athyglisverð er sú seinasta sem skrifuð er undir miðja 20. öld af manni, sem réri í Seley eins og Árni en um það bil 80 árum eftir að hann dó. Ætla hefði mátt að á sögustaðnum

hefði skjállega gerðin lifað óbreytt, en svo er ekki því að hún er þar gjörsamlega búin að missa tengsl við þá gerð.

Hún er orðin að algengri flökkusögn um mann sem verður einn eftir í eyðieyju og verður að vera þar heilan vetur, en er bjargað af álfum og gerir álfastúlku barn. Þegar það er fært til skírnar í sóknarkirkju hans neitar hann að gangast við faðerninu, presturinn skírir barnið, sem annars er óvanalegt. Kirkjan fær fagurt klæði í laun, en barnsfaðirinn, Árni, verður ógæfumaður og deyr skömmu síðar. Hér eru álfarnir ekki kristnir en ekki voru þeir álitnir djölfar fyrst rétt þótti að skíra barnið.

Nú vilja menn eflaust fá svar við spurningu minni á Frændafundi 1995, þegar ég spurði hvort gerð sögunnar í Færeyjum væri skyld dönsku gerðinni eða einhverri íslensku gerðinni (Einar G. Pétursson 1997a:64–65). Því er til að svara, að ekki er sjáanlegt, að danska prentunin hafi neins staðar nokkur áhrif haft og ekki er í handritum neitt finnanlegt, sem er skylt henni á nokkurn hátt. Hér er dæmi um að prentaðir textar hafi litla sem enga útbreiðslu en handrit hafi margfalt meiri útbreiðslu og áhrif. Færeyska gerðin er mjög styt, en greinilega runnin frá íslenska textanum, því að greint er frá altarisgöngu, nákvæmar er sagt af veikindum Árna en í danska textanum og stúlkan dó er Árni hafði bergt á kaleiknum (Einar G. Pétursson 2002:141).

Eins og fyrr gat átti Álfa-Árni að læknast af því að vera til altaris á Breiðabólstað í Fljótshlíð og bergja þar af kaleik, sem álfar gáfu kirkjunni og er þar enn þann dag í dag. Þessi saga hefur haft áhrif. Frá 19. öld er til saga af konu, Ragnhildi að nafni, sem sífellt var hrædd við að verða blind og taldi að sjónleysishræðsla sín væri sjúkdómur af völdum huldufólks. Þegar hún heyrði söguna af Álfa-Árna, sem átti að batna af að bergja af kaleiknum, þá vildi hún „að fenginn væri kaleikurinn frá Breiðabólstað og sjer útdeilt úr honum.“ Kaleikurinn var fenginn að láni úr kirkjunni og þegar Ragnhildi hafði verið útdeilt úr honum, varð sem ætlað hafði verið (Brynjúlfur Jónsson 1947:413–415): „trú Ragnhildar hjálpaði henni, sjónleysiskvíðinn hvarf frá henni og kendi hún hans eigi framar.“

Útbreidd var sú trú að á Breiðabólstað í Fljótshlíð hefði hefnigirni álfa ekki sama mátt sem annars staðar. Í handriti í Landsbókasafni er saga skráð um 1830 til 1840.² Þar segir af sauðamanni í Otradal á Vestfjörðum, sem neitar að gera bón álfkonu, „og seinast hrindir hann henni frá sér og þá segir hún, að hann skuli fá eitthvað til að hrinda.“ Þá er ekki að sökum að spyrja, álfarnir hefna sín og eftir það er alltaf eitthvað að þvælast fyrir fótum hans. Karl nokkur á bænum

² Lbs. 672, 4to. bl. 24–26.

segir sauðamann hafa spillt sinni gæfu, en hann hefði orðið lánsmaður ef hann hefði gert bón álfkonunnar. „Hann ráðleggur honum að fara austur í Fljótshlíð að Breiðabólstað og vera þar, því þar muni hann minnsta þvingun af því hafa.“ Ekki er þó getið um ástæður þess að þar væri betra að verjast ásókn álfafólks en annars staðar. Sauðamaður fór austur, en alltaf var eitthvað að þvælast fyrir fótum hans og svo var hann orðinn fótaveikur, að um fimmtugt varð hann að fara allt ríðandi og lést svo litlu síðar.

Ekki er í þessari sögu af sauðamanninum hægt að rekja áhrif frá sögunni af Álfa-Árna, en það er aftur á móti hægt annars staðar. Jón Espólín sýslumaður, sem *Árbækurnar* skrifaði, setti á allra seinustu árum sínum um 1835 saman sögu, sem hann nefndi söguna af *Árna yngra ljúfling*. Sagan er óprentuð en varðveitt í eiginhandariti höfundar, og kemur vonandi út áður en mjög mörg ár líða. Jóni farast svo orð um upphaf nafns söguhetju sinnar:

Árni fór sinna ferða ... stundum útum hóla og auðnir, þá menn vissu ekki gjörla hvað hann var að sýsla, og var hann þessvegna af sumum kallaður Árni ljúflingur, það nafn höfðu menn í 14^{du} og 15^{du} öld og svo síðan, gefið álfafólki sem sumir ætluðu byggji í steinum og hólum, og munu hafa dregið það af hýrlyndi þess að sinni meiningu, ... köllum vér hann nú síðan til aðgreiningar frá öðrum Árna ljúfling, er lifði í miðri 18^{du} öld og fékk það nafn af umgengni sinni við álfafólk, Árna yngra ljúfling.

Árni yngri hefur sem sagt verið eins og álfur út úr hól og því fengið þetta viðurnefni. Árni flakkar um landið og hlýðir á mál manna og skrifar niður og getið er um ýmislegt, m. a. skoðun Færeyinga á álfum. Vel fer á því, að hún verði hér birt. Bóndi, sem ekki er mjög trúður á álfa segir:

Hafa og ei álfar ætíð verið sagðir hefnigjarnir, og oftast selst illa út að skipta við þá? Þar að auki hefir hver þjóð haft sína trúna um þá, og þeir komið fyrir með sínu móti hjá hverjum, t. d. hefi eg lesið að Færeyingar, náfrændur vorir, haldi þá ekkert annað en sjálfan fjandann, hvað allt sýnir að það geta hvorki verið menn né holdlegar skepnur.

Síðar í samtalinu segir viðmælandi bónda: „Álfarnir hafa oft hefnt á þeim sem minna hafa hnjóðað þá enn þetta.“³

³ Eiginhandarrit Espólíns er varðveitt í Lbs. 3501, 8vo. Vitnað er í 1. kafla, bls. 3 og 7. kafla, bls. 21 og 23.

Hérna kemur glögglega fram ótti manna við hefnd frá álfum, sem menn óttast enn þann dag í dag, sbr. Völuvísu Guðmundar Böðvarssonar á Kirkjubóli (1963:57):

Eitt verð ég að segja þér áður en ég dey,
enda skal þú börnum þínum kenna fræði mín,
sögðu mér það álfarnir í Suðurey,
sögðu mér það dvergarnir í Norðurey,
sögðu mér það gullinmura og gleymmérei
og gleymdu því ei:
að hefnist þeim sem svíkur sína huldumey,
honum verður erfíður dauðinn.

HEIMILDIR

- Andreassen, Eyðun. 1986. *Úr søgn og sögu*. Føroya Skúlabókagrunnur, Tórshavn.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, [Reykjavík.]
- Brynjólfur Jónsson. 1947. Álfakaleikurinn í Breiðabólstaðarkirkju. Frásögn þessa ritaði Brynjólfur heitinn Jónsson á Minna-Núpi eftir Þórunni Sigurðardóttur sjálfri. *Lesbók Morgunblaðsins* 22:413–415. [Endurprentun: *Íslenskir sagnapættir* III. bindi. Safnað hefur Gunnar S. Þorleifsson. Bókaútgáfan Hildur, Reykjavík 1984.]
- Christiansen, Reidar Th. 1975. Some notes on the fairies and the fairy faith. *Hereditas*. Essays and studies presented to Séamus Ó Duilearga, bls. 95–111. The Folklore of Ireland Society, Dublin.
- Einar G. Pétursson. 1997a. Þjóðtrú á Íslandi. Turið Sigurðardóttir, Magnús Snædal (ritstj.): *Frændafundur 2*. Fyrirlestrar frá færeysk-íslenskri ráðstefnu í Þórshöfn 28.–29. júní 1995, bls. 59–71. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Einar G. Pétursson. 1997b. Huldukonur trúðu á Trójumanna sögu. *Frejas psalter*. En Psalter i 40 afdelinger til brug for Jonne Louis-Jensen, bls. 34–37. Det arnamagnæanske Institut, København.
- Einar G. Pétursson. 1998a. *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða*. Samantektir um skilning á Eddu og Að fornu í þeirri gömlu norrænu kölluðust rúnir bæði ristingar og skrifelsi. Þættir úr fræðasögu 17. aldar. I. Inngangur. II. Texti. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Einar G. Pétursson. 1998b. Menntuð var hún í hólum. *Guðrúnarhvöt kveðin Guðrúnu Ásu Grímsdóttur fimmtugri* 23. september 1998, bls. 27–29. Menningar- og minningar-sjóður Mette Magnussen, Reykjavík.

- Einar G. Pétursson. 2002. Um sögur af Álfa-Árna. Baldur Hafstað og Haraldur Bessason (ritstj.): *Úr manna minnum*. Greinar um íslenskar þjóðsögur, bls. 127–156. Heimskringla, Reykjavík.
- Einar Ól. Sveinsson. 1940. *Um íslenskar þjóðsögur*. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Einar Ólafur Sveinsson. 2003. *The folk-stories of Iceland*. Revised by Einar G. Pétursson; translated by Benedikt Benedikz; edited by Anthony Faulkes. Viking Society for Northern Research, London.
- Færeyskar sagnir og ævintýri. 1951. Pálmi Hannesson og Theodóra Thoroddsen sneru á íslensku. Bókaútgáfan Norðri, Akureyri.
- Gísli Oddsson. 1917. *Annalium in Islandia farrago and De mirabilibus Islandiae*. Islandica X. Cornell University Library, Ithaca, N. Y.
- Gísli Oddsson. 1942. *Íslensk annálabrot* [Annalium in Islandia farrago] og *Undur Íslands* [De mirabilibus Islandiae]. Jónas Rafnar sneri á íslensku. Þorsteinn M. Jónsson, Akureyri.
- Guðmundar sögur biskups I. 1983. Stefán Karlsson bjó til prentunar. Editiones Arnarnæanæ B. 6. C. A. Reitzels forlag, København.
- Guðmundur Böðvarsson. 1963. *Landsvísur*. Ljóð. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Jakobsen, Jakob. 1898–1901. *Færøske folkesagn og æventyr*. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København.
- Jarlmanns saga ok Hermanns. 1963. Edited by Agnete Loth. Late Medieval Icelandic romances III. Editiones Arnarnæanæ B. 22. Munksgaard, Copenhagen.
- Sigurðar saga þögla. 1963. Edited by Agnete Loth. Late Medieval Icelandic romances. II. Editiones Arnarnæanæ B. 21. Munksgaard, Copenhagen.
- Snorra-Edda. 1931. *Edda Snorra Sturlusonar* udgivet efter håndskrifterne ... ved Finnur Jónsson. Gyldendalske boghandel – Nordisk forlag, København.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. 1973. Icelandic folk tales. *Scandinavica*. 12,2:85–99.
- Vilhjálmss saga sjóðs. 1964. Edited by Agnete Loth. Late Medieval Icelandic romances. IV. Editiones Arnarnæanæ B. 23. Munksgaard, Copenhagen.
- Worm, Ole. 1968. *Breve fra og til Ole Worm*. Oversat af H. D. Schepeleern. III. Munksgaard, København.
- Worm, Ole. 1948. *Ole Worm's correspondence with Icelanders*. Edited by Jakob Benediktsson. Bibliotheca Arnarnæana VII. Ejnar Munksgaard, Hafniae.
- Þorsteins saga bæjarmagns. 1827. Fornmanna sögur. Þriðja bindi. Kaupmannahöfn.

SUMMARY

Following my paper at Frændafundur 1995, in which I mentioned the tale of Fairy-Árni (Álfa-Árni), further evidence has come to light, printed Danish translation from about 1800.

Before discussing it, I give a brief overview of the development of the belief in Elves in Iceland, beginning with Eddas and early prose works. The term *huldumaður* ("hidden person") occurs in the early literature, although other compounds in *huld-* are absent. After the Reformation accounts of elves become more common: in 1638 the Bishop of Skálholt Gísli Oddsson speaks of two races of elves, using the term *ljúflingar* ("the dear people") for the better sort. Shortly after 1640 some accounts were written on the instigation of Bishop Brynjólfur Sveinsson where elves are mentioned: Björn Jónsson of Skarðsá pronounced the nature of the elves in the Eddas was otherwise than in his time; and Jón Guðmundsson "the learned" named three elfish races of diverse merit. Jón claims that their Bible is the Story of Troy, but that they are willing to have their half-breed children christened in order to secure them immortal souls. Later the elves adopted Christianity. Jón also attributes magical powers to them, thus concurring with the Faroese tradition.

Fairy-Árni is accosted by an elf-woman in the island of Seley off the East Fjords in 1742 or '43. To be rid of her persistent harassment he drinks from the chalice at Breiðabólstaður church in Fljótshlíð. The story is preserved in four Icelandic versions, of which the dominant one is preserved in nearly 40 manuscripts. The printed Danish translation is unicum, but no derivations are known from it. The story is known in the Faroes in a version derived from the dominant Icelandic version.

The paper discusses further stories concerning Breiðabólstaður: a woman is said to have been cured of a madness by drinking from the chalice, and a man is told that to avoid persecution from the elves he should move to Breiðabólstaður, although no reason for this is given. Finally, mention is made of an unpublished roman dating from about 1835 called The Story of Fairy-Árni the Younger, to distinguish it from the older tale. The account mentions that in the Faroes elves are reckoned to be "no less than the devil himself", and that people in Iceland fear their spitefulness, as they still do today.

Ísland í Føroyskum skaldskapi

Endamálið við fyrilestrinum er við nøkrum fáum dómum at lýsa ta funktión, Ísland og íslendingar hava í føroyskum skaldskapi. Varhugi mín er, at Ísland og íslendingar eru skaldsligar sjóneykur, sum føroysk sjálvleikaskapan sæst ígjøgnum.

Kvæðini skal eg ikki fara at ganga ígjøgnum, men bara nevna, at tað er gamalt í føroyskum skaldskapi at taka móti ávirkan og íblástri úr íslenskum skaldskapi – „Frøðið er komið av Íslandi“¹ eins og úr øðrum londum. Men fari eg at viðgera hesar trýggjar skaldsøgurnar: *Fiskimenn* eftir Martin Joensen, *Kasta* eftir Steinbjørn B. Jacobsen og *Á Suðurlandið* eftir Kristian Osvald Viderø.

Sjálvleiki

Sambært sálarfrøðiligum ástøði verður ein partur av sjálvleikanum skapaður gjøgnum at spegla sær í ‘hinum’, sum eitt nú umfatar tað, sum einum sjálvum vantar ella at ein sær seg sjálva í aftursvarinum frá ‘hinum’. Hugtakið ‘hin’ sipar til, hvussu sjálvið er øðrvísi enn eitt annað, sum m.a. ger vart við seg í avnoktanum. Eg skal í hesum viðfangi lata vera við at fløkja hetta meira við, at henda sálarfrøðin skilur millum ‘Hin’ við stórum² og ‘hin við lítlum’³. Hugtakið ‘hin’ stavar úr sálarfrøðini hjá Jacques Lacan. Hann vildi vera við, at tað ótilvitaða er skipað sum eitt mál, og at diskursurin, t.e. talan, hjá tí ótilvitaða er ‘hin’.⁴ Sjálvleikin verður tí til gjøgnum mál, sum er miðilin hjá bókmentum. Har ber stundum til at lesa, hvussu sjálvleiki vísir seg, og viðhvørt hvussu hann tekur dóm av umstøðum og tilburðum.

Læran hjá Descartes er, at sjálvleiki veldst um, at vit fata og hugsa, „cogito, ergo sum“. Seinni hava Marx og Freud sett spurnartekin við ta fatanina og víst, at – hetta er Marx – tað er ikki tilvitskan sum skapar sosialu veruna, men øvugt at tað er sosiala veran, sum skapar tilvitskuna. Freud vísti á tað ótilvitaða sum ein part av sjálvinum, og at tað ikki er beinleiðis atkomiligt hjá hugsanini. Sjálvleiki er tískil ikki til frá náttúrunnar hond, men verður evnaður til gjøgnum ideologi ella hugmyndafrøði og diskurs ella mál.

¹ Trøllini í Hornalondum, *Føroya Kvæði* 1:576, 28 E, ør 1.

² Eygnabrá, sum veitir sjálvleikanum samleika (Sarup 1992:75–77).

³ Tað, sum líkist eini sjálvari (Sarup 1992:75–77).

⁴ Sarup 1992:75–77.

Post-kolonialisma er ástøði, sum serliga hevur ment seg í enskum bókmentum og enskari bókmentafrøði. Talan er um, hvussu mentanin hjá hjálandaveldinum verður tikin upp í móttøðuna móti tí í hjálandinum. Á henda hátt verður mentanin hjá kolonivaldinum partur í mentanini í hjálandinum. Í post-kolonialari bókmentafrøði verður sagt, at sjálvleiki viðvíkur, hvussu koloniserað fólk fata seg sjálv, eginleikar og gávur sínar at standa í móti umstøðunum, sum støða teirra sum undirgivin setur tey í. Post-kolonial bókmentafrøði hevur serliga áhuga fyri verkum skrivaðum á málinum hjá kolonivaldinum, har tilsipingar og orð í málinum hjá koloniini koma fyri. Eingin av teimum trimum bókunum, sum eg fari at nevna, er skrivað á donskum, men blandingsmál kemur kortini fyri í einum av teimum. Hóast talan ikki er um beinleiðis hjálandasamband millum Ísland og Føroyar, hevur felags søguliga sambandið við Danmark sett síni spor, sum eru alkunnug í hesi samkomuni.⁵

Fiskimenn í Íslandi

Eitt dømi um, hvussu samleiki tekur dóm av umstøðunum er at finna í klassikaranum í føroyskum skaldskapi, skaldsøgan *Fiskimenn* (1946) eftir Martin Joensen (1902–1966).

Hon lýsir Símun til skips við Ørnini undir Íslandi. Eg fari ikki at lýsa hana nærri, tí tað hevur Turið Sigurðardóttir (2004) gjørt so sera væl í ritgerðini Virðingin fyri veruleikanum. Men eg fari at nema við endan á bókini (kap. XIX–XII, s. 257–322), sum fer fram í landi í Íslandi, og har eginleikar verða orðaðir í sambandi við atburðin hjá íslendingum. Í *Fiskimennum* landa teir fisk í Íslandi, fáa post frá sínum kærnu har heima og fara at hitta konufólk. Kontaktin við íslendingar elvir til orðaskifti millum fiskimenninar um streiku og solidaritet, um fiskakeyparar og fiskaprísir. Teir kjakast m.a. um teir skulu selja fiskin til íslendingar ella til Kristiansen, sum er reiðari teirra. Í tí orðaskiftinum er eitt argument, at selja teir til íslendingar, kunnu teir vera vísir í, at missa allan fiskin fyri púrt einki og ikki síggja eitt reytt oyra fyri hann (1946:259–60). Sama illtrúgv mótvegis útlendingum í peningamálum sæst nógva aðra staðni í heiminum.

Meira avdúkandi fyri sjálvleikaskapanina eru viðurskiptini í skaldsøguni millum konur og menn. Fiskimenninir hava hug at „finna eina gentu og helst fremminda og fara við henni“ (1946:289). Høvuðshendingin í so máta byrjar við, at ein íslendingur hevur verið umborð á Ørnini og spurt seg fyri um skiparan, Mortan í Húsi. Seinni er ófriður inni á eini kaffistovu, har ein „ein stórur, herðabreiður

⁵ Nauerby (1996) viðger hesi viðurskipti og lýsir Føroyar millum íslenska og danska ávirkan.

íslendingur“ (1946:294) vil sleppa yvir til Mortan, kallar hann ein devuls føroying, „sum hann skuldi grúsa, so hann skuldi ikki vinna aftur umborð á skip sítt og aldrin síggja Føroyar meir“ (s.s.). Orsøkin til, at hann er so illur, er, at skiparin eigur barn við gentu hansara. Tilburðurin á kaffistovuni vísir harafturat, at øll manningin á Ørnini heldur saman móti íslendingunum, teimum fremmandu. Eisini hann, sum annars í heilum finst harðliga at øllum umborð og skeldar manning og skipara (1946:295).

Á kaffistovuni roynir umboðsmaðurin hjá reiðaranum at fáa menninar at binda frið, tí (1946:296):

Vit eru dannaðir menn og vit eru ikki komnir til hetta fremminda pláss, inn á eitt kafé, at berjast og halda klandur.

Hvussu „dannaðir“ teir eru, kunnu vit ivast í, tí eingin mótmælir kvinnuvanvirðandi hugburðini í hesi myndini av gentunum sum brúkslutir (1946:305):

gentur fáa mann, hóast tær hava fingið eitt skarð. Tað er sum við krússinum. Drukkið verður úr teimum, hóast emaljan er farin av teimum.

Summir hava hug at bera í bøtuflaka fyri atburðin hjá skiparanum. Hann skal ikki vera tann einasti, sum hevur borið seg soleiðis at. Menn sum hann njóta stuttleikan, og tá ið illa verður burtur úr, sleppa teir gentunum upp á fjall, tí tær eru ikki allar „so frægar, at ein kann giftast við teimum“ (1946:298, aftur 305). Um íslendingin inn á kaffistovuni, sigur Mortan (1946:298):

Og hasin óði villmaðurin var drongur hennara. Hann mátti heldur hildið, at tað var ein heiður at koma aftur um aftur, har Mortan í Húsi fyrst hevur verið ... Annars er tað óvist, at tað eri eg, slíkar hava so nógvar. — — —

Hóast hesa macho-sjálvsfatan droymir skiparin eina løtu um at taka gentuna heim við, tí hann unnir ikki nøkrum íslendingi at fáa hana (1946:300). Hetta verður tó av ongum, men skaldsøgan endar við at lýsa gentuna, har hon stendur á brúnni og hyggur út eftir firðinum (1946:321–22):

Nakrar dagar eftir at „Ørnin“ hevði sett segl at sigla heim til Føroyar, kom eitt einsamalt konufólk gangandi oman móti sjónum, har á tí firðinum, teir høvdu verið inni og skipað fiskin upp [...] „Okkurt gert tú her niðri,“ hann [maðurin, sum er farin aftan á henni] gjørdist ótolin og mestsum illur á málinum. „Tú gongur og

hyggur, um hitt feroyska skipið er innaftur komið. [...] Men hugsa ekki, at hasin óreini feroyingurin, sum bara hevur gjørt tær ilt, kemur aftur. Hann hevur spælt við teg. —

Martin Joensen letur myndina av einsamøllu gentuni á brúnni enda skaldsøguna saman við eini viðmerking, har í minsta lagi seinasti setningurin er niðurstøðan hjá skaldsøguni um tilburðin.

Við hesi sterku endamyndini og hugburðarríka orðaskiftinum í sambandi við vistina í landi í Íslandi, vísir *Fiskimenn*, hvussu kynjasamleikin hjá hesum monnunum skapast í diskursinum um hesi viðurskifti. Íslendingar mynda mótsetningarnar, sum eggja, og sum spælt verður ímóti.

Fiskimenn umborð á íslenskum skipi

Í røttum 70'ara anda skrivaði *Steinbjørn B. Jacobsen* sjónleikin *Skipið* (1975 og 82)⁶. Stefán Karlsson týddi hann til íslendskt. Hann varð framfördur í Þjóðleikhúsinum her í Reykjavík í 1977. Hann lýsir skipslívið og fer allur fram umborð á skipi.

Skaldsøgan *Kasta* (1991) viðger fiskimannalív í 1950'unum og fer víðari um enn sjónleikurin. Hon lýsir lívið og arbeiðið umborð á einum íslenskum trolara, hon lýsir menninar í landi í Íslandi millum túrarnar, og hon fylgir teimum heim á jólum. Sögan fevnir um okkurt um eitt ár.

Kasta líkist kollektivskaldsøguni, har tann kollektivi høvuðspersónurin er allir feroyingarnir til samans við íslenska trolaranum „Ásmundi“. Sögan er ikki merkt av dramatikki og gongd upp móti eini hædd og loysn. Sögan leggur dent á tað, sum eyðkendi sjómanslívið í 50'árunum. Menninir arbeiða og kappast eins og í teimum eldru fiskimannaskaldsøgnum, men teir sova og eta uttan nakað hóvasták – talan er ongantíð um mattrot ella ónøgd við kostin, sum í teimum gomlu fiskimannaskaldsøgnum, heldur tvørtur ímóti (1991: 7). Tað einasta, teir viðhvørt sakna er eitt bað (1991:37). Frásagnarhugburðurin er sera sjónskur, og skaldsögur um sluppfiskiskapin sum *Fiskimenn* ganga sum ein undirtekstur gjøgnum metingar sum hesa:

Of so var hetta sjólívið sum at hava feriu. Vaktirnar vóru seks og seks, og á kongafiskinum var bara at skumpa í lastina. Maturin var ótrúligur. Einku hotell fekk verið betri. (s. 11)

⁶ Framfördur í Sjónleikarhúsinum í Havn í 1975, kom út í bók Tórsh. 1982.

Einasti skuggin í viðurskiftunum hjá monnunum er veika støðan hjá íslensku krónuni. Vandin fyri, at hon verður niðurskrivað og skal minka virðið á lönini, nívir fiskimenninar (1991:59).

Hugburðurin um viðurskiftini í Íslandi er sera positivur. Allur maturin, teir fáa umborð, er íslenskur og ímyndar, at Ísland er sjálvbjargnari enn Føroyar (1991:11). Samveran umborð er lagaligari enn umborð á føroyskum bátum (1991:27). Føroyingarnir kenna seg minni mentar, lýsa seg sjálvar sum „lortar“ (1991:31), og onkur ivast í at vera verandi í Íslandi (1991:31/32), har vanligir fiskimenn kunnu hava bil og stásilig hús (1991:37ff.).

Kasta rúmar nógvum av teimum kendu for-dómunum, góðir og ringir, sannir og ósannir, um íslendingar og føroyingar. Íslendingar eru raskir og búskaparliga djarvari enn føroyingar skilst av hesum orðaskiftinum uppi á brúnni millum Hallgrím, íslenska skiparan, og føroyingin Sjúrd (1991:77):

– Ja, ja, tað sigur tú gamli, einki nýtt úr Føroyum. Hvussu brúka tit allar pengarnar, tit fáa úr Íslandi?

– Í bankan, svaraði Sjúrdur kubbisliga.

– Í bankan. Bara í bankan. Eru tit allir bara vitleysir?

– Hvat skulu vit gera við teir?

– Í hvussu so er fyrst, tók Sjúrdur aftur í aftur.

– Tit áttu at fingið tykkum skip fyrir teir.

– Ja, ja, tey munnu fara at koma, bíða bara.

– Bíða bara, bíða bara, hermdi Hallgrímur, men so flenti hann so hjartaliga.

– Íslendingarnir eru bráðir og leypa onkuntíð framav, men føroyingarnir flyta seg ikki úr stað, fáa teir ikki eitt slag við koyrlinum, sum gamlir treiskir hestar.

Hann fór aftur at flenna og fekk ikki orðið upp eina løtu, men so segði hann:

– Eitt árið áttu íslendingar at barnað allar føroyskar konur og føroyingarnir allar íslenskar.

Hetta hugskotið stuttleikaði hann sær við, men Sjúrdur dugdi einki at svara honum. Eina løtu hugdi Sjúrdur í ekkoloddið og sá, at tað skrivaði.

– Nær fara tit at blaka danskarnar út?

– Tá ið tit hava blakað amerikanarnar út.

„Hitt“, sum íslendingar hava, og sum føroyingum vantar í hesi skaldsøguni, er eyðsýnt: búskaparligt áræði, virkisfýsni og kvikleika. Skaldsøgan gevur íslendingum og Íslandi ein týðandi leiklut sum fyrimynd ella sum ein spegil fyri føroyingarnar. Í skaldsøgum sum *Fiskimonnum* og *Kasta* er talan um hugburðir um íslendingar, sum koma fram í orðaskifti millum føroyskar sjómenn og í samveru teirra við íslendingar.

Málhaltir fiskimenn

Á seinasta Frændafundi, sum var í Havn í 2001 nevndi eg í innganginum til ráðstevuna ritverkið hjá Kristiani Osvaldi Viderø. Tað sermerkta í tí er málburðurin, sum hvørki er føroyskur ella íslendskur og kortini bæði føroyskur og íslendskur.

Skaldsøgan *Á Suðurlandið* (1990) er eins og *Fastatøkur* ein søga um fyrstu ferðina til skíps hjá einum ungum dreingi frá hann fer úr bygdini Skálavík, kemur umborð á sluppina Isabellu suðuri á Tvøroyri og síðani siglir yvir til Íslands, har teir fiska út fyri Suðurlandinum til hann loksins kemur heim aftur í bygdina. Siglingin á fiskileið er long og drúgv, veðrið er ringt, og tann serligi málburðurin í bókini hevur í tí sambandi ein suggestivan dóm: Lesarin kennir sjóverkin, sum plágar dreingin, har hann liggur í koyggjuni allan vegin yvir.

Skaldsøgan vísir sjálv, hvussu málburðurin er íkomin. Tá ið ein íslendingur kemur umborð á Isabellu, hoyrir drongurin hann fyrst, sær hann ikki og undrast (1990:172, *skáksskrift* er mitt frámerki):

Men hvat maður er hatta, sum hoyrist fram úr har fyrir utan *lokrekkuhleden*, svá avbronglaður á málinum, eins og málhaltur, og hvaðan er hann komin? er hatta huldumaðurin, sum teir siga seg mangan at hava hoyrt afturi í bunkanum, hagar aftur eg tí aldri tordi í myrkri og óttaðist, at hann *yrði* at koma í sýn? Er hann nú komin fram í dagin? Tað undarliga er, at skipmenninir um borð brongla málið á sær eftir honum, undarliga málhaltir – *fyrirrímið* er nú *eingum* líkari enn veruligum hulduheggi.

Nakrar orðafrágreiðingar:

„fyrir utan“: uttan fyri

„lokrekkuhleden“: koyggjulúkurnar

„yrði koma í sýn“: skuldi el. fór at

koma til sjóndar

„fyrirrímið“: lugarið

Men júst hetta reglubrotið er vanligari føroyskt enn teksturin annars. Eitt nú tá ið skipsmenninir fara í land í Reykjavík er málið enn íslenskari (1990:199, *skáksskrift* er mitt frámerki):

Síðan *válum* vær um borgina, allir tilsamans, eins og *hræddir* við hetta ókunna *ørlanda* umhvervi. Glamranin úr *steinstrætinum* eftir allar kapptuflurnar hoyrist framum øll onnur *hljóð*; men av øllum tí fólki, sum her er á gangi og *mjók* lættari á

føti, sýnist eingin at geva sær fær um *oss* og *várar hlandtøvdu* tryggjur og brøkur og *várar* hoknu strúthúgvur

Nakrar orðafrágreiðingar:

„válum vær“: vála vit	„hljóð“: ljóð
„hræddir“: ræddir	„oss“: okkum
„steinstræti“: steinsett gøta	„várar“: okkara
„ørlanda“: fremmanda	„hlandtøvdu“: landtøvdu

Viderø roynir við málburði sínum markið fyrri, hvussu langt føroyska málkotan kann tryggjast. Hann tekur sær frælsi á óvanligum stigum í málskipanini. Tað er vanlig á finasta lagi, at finna upp á nýggj orð og seta tey saman á alskyns hátt, bara mest grundleggjandi eyðkennini í málinum eru varðveitt, eitt nú ljóðskipan og bendingar. Stavsetingin hjá Viderø bendir á heilt aðra ljóðskipan og bendingar, enn tað er vanligt at viðurkenna sum føroyskar. Á orðastigi smíðar hann nýggj orð og nýtir íslensk. Úrslitið er, at skaldsøgan er skrivað við eini privatari kotu.⁷

Makkaroni og post-kolonialisma

Hesin málburðurin setur skaldsøguna í ein serligan flokk í evropeiskum bókmentum. Hon er eitt makkaroniskt verk (maccharonea). Makkaroniskar yrkingar vórðu yrktar í Evropa í 16. og 17. øld í Norðuritalia og Elsass, har latín var tað lærda málið, sum tignin hjá øðrum málum varð mett eftir. Makkaronisk verk hjá eitt nú ítalskum høvundi eru lutvíst skrivað á ítalskum, lutvíst á latíni og lutvíst á bygdarmáli, sum er bent eftir latínskum mynstri.⁸ M.a. tí tað var renæssansuhugsan, at høvundar høvdu skyldu til at menna móðurmálið.⁹ Í doktararitgerð míni kalli eg ta nútímans makkaroni, sum Viderø skrivaði supratekstleiki, sum tað verður ov drúgt at lýsa nærri í hesum viðfangi.

Í okkara tíð eru yrkingar eftir Ezra Pound (1885–1972) og T. S. Eliot (1888–1963) makkaroniskar í linaru merkingini. Serliga *The Waste Land* (1922) eftir T. S.

⁷ Tað sama kann verða sagt um ávís brot í skaldsøguni *Bardolino* eftir Umberto Eco.

⁸ *Verdens litteraturhistorie* 3:57.

⁹ *Verdens litteraturhistorie* 3:463. Fischart umboðar „grobrianismu“ eftir Grobrianus, ein søgupersónur í *Das Narrenschiff* (1494) eftir Sebastian Brant (1458–1521). *Das Narrenschiff* lýsir heimin sum eitt skip fult av íspeglum, sum bæði eru fólk, sum einki skil er í, og fólk sum eru moralskt tilafturskomin. Grobrianus er ein allegoriskur figurur, verndareingil fyrri alt ósømiligt, og navnið er sett saman av „grob“ við latínskari ending, sum persónifiserar lýsingarorðið.

Eliot er kend. Yrkingin er skrivað á enskum, men spjaddar í yrkingini eru reglur á týskum, fronskum, sanskrit og ítalskum. Harafturat eru motto á latíni og grikskum.¹⁰

Sum makkaroniskur tekstur fylgir skaldsögan hjá Viderø tí klassiska sniðinum. Tað tykist sum um tað íslenska ger innrás í tað føroyska, og tað føroyska er lagað eftir íslenskum. Tað samsvarar við at íslendskt hevur ta longu skrifttraditionina og tí fær leiklutin sum tað lærdara málið. Føroyskt fær leiklutin sum tað unga skriftmálið og tann ólærda skrifttraditionin.

Í post-kolonialum bókmentur kemur tað ofta fyri, at kolonimálið og málið hjá kolonivaldinum blandast og prógvar ávirkanina og avleiðingarnar av koloniseringini. Hjá Viderø gongur málblandingin báðar vegir. Føroyska málið í bókini hevur so sterkan íslenskan dóm, at tað hjá mongum er sera torført at lesa. Hinvegin er tað fult av sálmasitatum og øðrum átrúnaðarligum sitatum á donskum. Tey donsku sitatini virka sum hvíldarpláss í lestrinum, har er kotan kend og lesarin skilur hvørt orð.

Í post-kolonialari bókmentafrøði verður talað um „metonymisk op“, sum serliga koma fyri í verkum, sum eru skrivað á málinum hjá kolonivaldinum (t.d. enskum), men har tilsipingar til og beinleiðis orðingar koma fyri á málinum hjá koloniini (t.d. einum afrikanskum máli). Slík innskot á føroyskum eitt nú í bókum hjá Williami Heinesen eru op inn í føroyskt mál og føroyska mentan, sum á henda hátt sjálv koma til orðanna.

Men K. O. Viderø skrivaði hvørki á málinum hjá kolonivaldinum, donskum, ella á vanligum føroyskum, men gav tí føroyska ein íslenskan dóm, sum samsvarar við ta stóru virðing, sum bókin hevur fyri Íslandi og íslendingum. Talan er tí um tað øvugta av metonymiskum opi, skaldsögan letur seg aftur fyri tí føroyska og letur upp annan vegin fyri fyrmyndini Íslandi og hin vegin fyri tí átrúnaðarliga, sum samstundis er tað kolonialistiska. Hesin málsligi og hugmyndaríki tvídráttur í ritverkinum skoytir eina eyka dimensiún upp í ta halgimannasögu, sum ritverkið eisini er.

¹⁰ *Verdens litteraturhistorie* 11:193. Eliot slepti regluliga ørindislagnum, regluligu reglungdini, rímunum og ørindissniðnum. Nógv stríð stóðst av yrkingini. Mong dugdu ikki at finna nakra meining í snildunum og onga grund til at yrkjarin so ósmæðin skuldi sýna fram stóru vitan sína. Men positivari meting er síðani vaksin fram: Yrkingin er meira enn intellektuelt spæl. Undir kalejdoskopisku margfeldini av tilburðum av øllum handa slag liggur ein halgisøga, sum skapar samanhang í yrkingini: Gral-søgurnar um landið, sum var rakt av gróðrarloysi. Í hesum mynstri laga staklutirnir seg.

Útgangur

Tær triggjar skaldsøgurnar, sum eg havi lýst við at leiklutinum hjá íslendingum og Íslandi sum leikarar í skapanini av sjálvleika og samleika, eru langt frá tey einastu føroyskum verkini, har íslendingar verða lýstir. Men tær umboða væl, hvussu frøðið úr Íslandi skapar sjálvleika í føroyskum skaldskapi. Íslendingar ímynda:

tann í peningamálum óálitandi fremmanda
gentur sum offur hjá macho-føroyingum
kvikleika
búskaparligt og politiskt áræði

Gjøgnum sjóneykuna, sum Ísland og íslendingar eru í hesum skaldsøgunum, sæst hvussu sjálvleiki evnast til og verður orðaður í mun til umstøðurnar. Íslendingar fáa sjálvleikan hjá føroyskum monnum at koma til sjóndar.

BÓKMENTIR

- Jacobsen, Steinbjørn B. 1975. *Skipið*. Varðin, Tórshavn.
Jacobsen, Steinbjørn B. 1991. *Kasta*. Egið forlag, Tórshavn.
Joensen, Martin. 1946. *Fiskimenn*. Egið forlag Tórshavn.
Viderø, Kristian Osvald. 1990. *Á Suðurlandið*. Emil Thomsen, Tórshavn.

Aðrar bókmentir

- Nauerby, Tom. 1996. *No Nation is an Island*. Language, Culture, and National Identity in the Faroe Islands. Aarhus University Press, Århus.
Sarup, Madan. 1992. *Jacques Lacan*. Modern Cultural Theorists. Harvester Wheatsheaf, London
Sigurðardóttir, Turið. 2004. Virðingin fyri veruleikanum (1980). *Bókmentasøgur* s. 176–242. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
Verdens litteraturhistorie 3 og 11. Politikens Forlag, København 1971 og 1974.

SUMMARY

The article deals with the function that the country Iceland and its people, the Icelanders, have in three Faroese novels. The starting point is that the description of the country and its people play a role as an imaginary magnifying glass in the process of creation of

subjectivity of Faroese people with Iceland and Icelanders in the role of ‘the other’. In *Fiskimenn* (The Fishermen) meetings between Faroese and Icelanders create situations that show how the Faroese fishermen acknowledge foreigners, men as competitors and women as a sort of consumer goods. *Kasta* (Cast) is about Faroese on an Icelandic trawler and describes how much more developed the Icelandic society is in comparison with the Faroese. The last example, *Á Suðurlandið* (To the South Coast of Iceland), is a macaronic novel. It is written in a language that mixes Faroese and Icelandic and mirrors the long Icelandic literary tradition against the short tradition of written Faroese. All three novels take place on fishing vessels and in fishing milieu which was the trade that brought together Faroese and Icelanders. The novels describe differences between the two cultures through similarities and contrasts.

Leiklutur Føroya og føroyinga í íslenskum bókmentum

Leiklutur Føroya í íslenskari bókmentasøgu er treytaður av, at Ísland og Føroyar eru grannalond og hava felags søgu. Bæði samfeløgini hava umframt líkan uppruna longsta partin av søgu síni havt felags lagnu undir norskari og danskari krúnu, og øll tey handaligu og andaligu samskifti, sum hesar umstøður høvdu við sær, hava átt lut í at seta dám á mentan og sjálvstulking hjá tjóðunum. Tær hava vitað hvør av aðrari og hava havt sína fatan, ímyndanir og áskoðanir hvør á aðrari. Tað er sostatt ein tættur merkingarvevnaður, sum er virkin, tá ið tað snýr seg um Føroyar í íslenskari mentan bókmentum.¹

¹ Í íslenskum bókmentum úr 19. og 20. øld stinga Føroyar og føroyingar seg upp av og á. Onnur dømi enn tey eg viðgeri eru yrking hjá Jóni Trausta (1873–1918), har hann er hugkveiktur av søgnini um Risan og Kellingina og ynskir, at Føroyar stóðu sum hásetissúlur við Íslands strond. Hannes Hafstein (1861–1922) yrkti um Klaksvík, at hon var „fósturlands stöðvum lík“. Í stuttsøguni Sonurinn sigur Gunnar Gunnarsson (1899–1975) frá føroyingum, ið leiga eina bátalending. Jónas Árnason (1923–1998) sigur frá føroyskum fiskimonnum í *Vetturnótakýrrum*. Þorgeir Þorgeirsson (1933–2003) yrkti um Havnina hjá Williami Heinesen, Nína Björk Árnadóttir (1941–2000) minnisyrking um William Heinesen, Gyrðir Elíasson (f. 1961) hevur skivað eina søgu um ein íslending á alisfrøðingaráðstevnu í Havn, sum hitti ein gamlan mann í Viðarlundini, helt hann vera ein upplagstan sjómann men uppdagaði so, at hann var William Heinesen. Jón Bjarman hevur yrkt um Føroyar hjá Karsten Hoydal. Í útróðrarbygðunum hjá Guðbergi Bergssyni (f. 1932) sløðist hendinga føroyingur. Böðvar Guðmundsson (f. 1939) hevur skrivað eina søgu um, at Snorri Sturluson, sum keddi seg í himmiríki, tá ið hann var liðugur at skriva søgu tess, slapp at vitja foldina aftur; staddur á farstøðini í Reykjavík talaði hann sítt forna mál og dugdi ikki at drekka kaffi; hetta fekk fólk at halda hann vera eina fullan føroying. Steinunn Sigurdardóttir (f. 1950) hevur føroyingar, sum eru rýmdir undan kreppuni heima, í skaldsøgu frá 1990–árunum.

Í tekstunum, sum eg hyggi at í greinini, er „tað føroyska“ ikki høvuðsevni. Íslenskar bókmentir eiga tó eisini verk við Føroyum sum høvuðsevni; tað týðningarmesta er 800 ára gamla Føroyingasøga. – Eisini í nýggjari tíð hava íslendingar fingið til vega upplýsandi rit um Føroyar: Í 1948 stovnaðu Norrøna felagið í Reykjavík og forlagið Helgafell bókarøð um Norðurlond, kallað „Lönd og lýðir“. Fyrsta bókin í røðini var *Færeyjar, land og þjóð*, 1948, týðing av *Færøerne, land og folk*, 1936. eftir Jørgen-Frantz Jacobsen; týðari var Aðalsteinn Sigmundsson. Í 1968 kom nýggj upplýsandi bók um Føroyar, *Færeyjar*, eftir Gils Guðmundsson. Og í 1994 kom *Hlutskipti*

Her verður hugt at nøkrum dómum um listfrøðiligu og mentanarligu merking Føroya í íslenskum bókmentum. Dømini verða tikin hjá Indriða Einarsyni, Kristmann Guðmundssyni og Halldóri Laxness. Serstøðan hjá Indriða Einarssyni (1851–1939) liggur í, at hann var fyrstur av íslenskum høvundum til at fáast við leikritaskriving at kalla burturav; ungdómsverk hansara *Nýársnóttin* frá 1871 vakti stóran ans, fekk tign sum tjóðarleikrit og er tað leikritið eftir hann, ið er kent av navni í dag. Kristmann Guðmundsson (1901–1983) hoyrir til tann bólkin av íslenskum høvundum ið ruddu sær veg uttanlands; í hansara føri lá leiðin ikki til Danmarkar men Noregs. Hann sló dyggiliga ígjøgnum á norskurum í millumstríðsárunum og varð týddur til hini norðurlandamálini, t.d. kom skaldsøgan *Strandin bláa* út á føroyskum í 1937. Men eftir seinna kríggj dalaði víðagiti hansara, og bókur hansara hava ikki elst væl. Halldór Laxness (1902–1998), ið skrivaði á íslenskum og vann heimsnavn, er størsta navnið í íslenskum bókmentum síðan í fornöld.

Føroyingasøga og Risi og Kelling í *Nýársnóttinni*

Í tí elsta av tekstunum, sum her verða umrøddir, *Nýársnóttinni*, verður sipað til tveir miðstaddar tekstir í føroyskari bókmentasøgu, ið báðir eru millum elstu prentaðu føroysku tekstir, *Føroyingasøgu* og søgnina um Risan og Kellingina.² *Nýársnóttin* er ein romantiskur leikur, har evni úr fólkatrúgv er flættað saman við hugsjónir úr samtíðini um tjóðar- og einstaklingafrælsi.

Helvtin av leikinum fer fram í mannaheimi, helvtin í álvaheimi, og tað er í tí seinna, at Føroyar koma inn í myndina. Leikurin er staðsettur á einum vegamóti: ársskiftið og aldaskiftið 1800–1801, og í tí partinum, sum fer fram í *álvaheimi*, bergmála stríðsevni úr amerikonsku og fronsku kollveltingini: frælsi, fólkaræði, kvinnurættindi og tjóðarrættindi. Hin helvtin av leikinum fer fram í einum siðbundnum íslenskum bygdarlagi. Í álvaheimi er alt stórbærari, dökkari og ljósari enn í mannaheimi, har tað dagliga strevið slúkar alt og lívið er stutt. Í álvaheimi er er rásarúm til at fáast við tað, sum er frammi í tíðini og

---

Føreyja eftir Eðvarð T. Jónsson, bók um føroyskan politikk og samfelag í samtíðini. Tað man vera nær við, at hetta er einasta bók um føroyska skrædlið í 1990-árunum, eg telji ikki bílagdar embætismanna- og serfrøðingafrágreiðingar uppí.

² Ólafur Halldórsson (1993:121–127) er nakað avgjördur, tá ið hann sigur, at lítil áhugi hevur verið í Íslandi fyri *Føroyingasøgu*; hann nevnið nøkur dømi um, at íslendingar hava yrkt burtur úr *Føroyingasøgu* men ikki *Nýársnóttina*.

Søgnin Risi og Kelling var prentað 25 ár undan *Nýársnóttinni*, í 1846, í *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab gav út, savnað og greitt til útgávu hevði V.U. Hammershaimb.

politiskt kjak kyknar av tíðindunum, sum sendimaður álvakongsins kemur aftur við úr útlandum.

Júst í tí slankinum, sum ferðasøga sendimansins er, koma Føroyar upp í leikin. Frammanundan hevur sendimaðurin kravt skatt av undirkongi álvakongsins Eiriki reyða í Grønlandi; úr Vínlandi hevur hann tey tíðindi, at vínlandsálvar krevja frælsa stjórn! – soleiðis verður tað amerikanska fólkaræðið hildið upp ímóti kongadømunum í Evropa og Norðurlondum. Úr Orknøym veit hann at siga, at Røgnvaldur jallur lútar Aðalsteini onglandskongi enn sum áður. – Seinasti og longsti steðgurin hjá sendimanninum var í Føroyum. Har hitti hann Trónd í Gøtu, og álvakongurin skjýtur inn, at sær hevur tókt Tróndur bæði djarvur og listilærdur. Men sendimaðurin greiðir frá, at hesin Tróndur er ein annar enn tann, sum álvakongurin kendi, ið er farin til fedrar sínar. Hesin er ein ungur álvur, ein brandur, men tað syrgiliga er, at álvarnir í oyggjunum fylkjast ikki um hann. Eins og allir Tróndar undan honum stríðist hann móti útlandskum ágangi og biður álvakongin um hjálp og væntar, at hann lænir sær verndarvættrar til at verja Føroyar. Men álvakongurin vil ikki hoyra slíkt: at læna verndarvættrar burtur hevði fingið øll eldfjöll at gosið og álvaborgir at rapað. Sendimaðurin sigur seg hava sagt hetta við Trónd. Tá, sigur hann, bar Tróndur fram aðra umsókn, ta at álvakongurin skuldi senda øll trøllini til Føroya at draga tær norður til Íslands, tí har høvdu oyggjarnar verið betur vardar – hetta er eyðvitað tilsipping søgnina um Risan og Kellingina. Álvakongurin svarar, at trøllini hava sovið í øldir og lítil hjálp í teimum; hann spyr stallaran, hvussu best ber til at hjálpa Føroyum í sjalvstýrisstríðnum. Svarið er nútíðarligt: málið skal viðgerast á ráðstevnu.

Umframt hesar tekstligu tilsippingarnar til Føroya í *Nýársnóttinni* varð ein føroyskur táttur í pallsetingini á frumsýningini á jólum 1871: tá kom føroyskur dansur á pall í Íslandi. Høvundurin gekk í Lærda skúlanum, tað vóru skúladreingir, ið leiktu, og ein av teimum var yrkjarin Fríðrik Petersen, seinni próstur í Føroyum. Fríðrik fór til Reykjavíkar at ganga í skúla í 1869 sekstan ára gamal; hann hevur tí verið átjan ára gamal, tá ið hann leikti álvur í *Nýársnóttinni*. Hugsandi hevur Fríðrik ávirkað Indriða til at gera burtur úr Føroyingasøgu og Risa og Kelling,³ og álvadansurin í 2. tátti av leikinum var føroyskur dansur, sum Fríðrik hevði lært dreingirnar. Dansurin var serliga væl fagnaður og var upprunin til, at studentaskúladreingir stílaðu fyrri álvadansi í Reykjavík við

³ Fríðrik Petersen hevur kent útgávuna hjá Hammershaimb av Risa og Kelling, tí góður vinskapur var millum barndómsheim Fríðriks og Hammershaimb, sum eisini elvdi pápa Fríðriks til at senda sonin til Íslands.

kyndlum nýggjársaftan 1871; álvadansur var eftir hetta javnan dansaður um nýggjársleiðið, ein íslendskur „tjóðársiður“ samantvinnaður við føroyska stevið, sum Friðrik Petersen lærði skúlafelagarnar.

Detaljan við samskiftunum við Føroyar er sum sagt staðsett í álvaheimi. Í tí ímyndaða heiminum ber til at tosa frítt um tjóðarfrælsi og fólkaræði; politiskt rák í Føroyum og ynski um stuðul úr Íslandi til føroyskt sjálvstýrisstríð høvdu ikki verið meinaleyst evni í realistiskum teksti.

Tað, at tað er tann óndi álvakongurin, ið rósar Tróndi í Gøtu, vísir at leikurin tulkar Trónd í Føroyingasøgu negativt. Men við nýskapanini hjá *Nýársnóttinni* í mun til Føroyingasøgu, tí unga Álva-Tróndi, fær leikurin eitt føroyskt umboð uttan tey myrku eyðkennini hjá gamla Tróndi, eitt umboð, sum harafrat fegin vil hava tey íslensku trøllini at draga Føroyar til Íslands í samsvari við ta romantisku hugmyndina um Norðrið sum bústað frælsisins: tess norðari tess frælsari, men ikki minst speglar tað – eins og yrkingin hjá Jóni Trausta – eina ímyndan av føroyskum samtykki til at stóra Ísland tekur smáu Føroyar, eitt sjónarhorn í íslenskum skaldskapi viðvíkjandi støðuni hjá Føroyum og Íslandi í danska ríkinum og sjálvstýrisstríðnum í báðum londunum.

Nýársnóttin hevur Føroyingasøgu, ein tann árin smesta tekstin í føroyskum bókmentum, sum støði undir síni føroysku tilsíping og knýtir hana saman við Risa og Kelling, fyrst útgivnu føroysku søgnina, prentaða við Hammershaimbs stavseting. Føroyingasøga var útgivin í føroyskari týðing 1832. Tað eru sostatt føroyskir prentmálstekstir aftan fyri tær føroysku tilsípingarnar í *Nýársnóttinni*. Tað er í samsvari við, at í leikinum eru Føroyar sambæriligar við Ísland; men, smáar biðja tær um íslenskan stuðul. Tær føroysku tilsípingarnar tæna til at styrkja og víðka um støðið undir íslenskum sjálvstýrisstríði.

Føroyingar í *Strondini bláu*: Dekan og verri

Strondin bláa eftir Kristmann Guðmundsson frá 1931 fer fram tíðliga í 20. øld. Í hesi skaldsøguni, sum lovprísar tí sterka einstakinginum ið vinnur á fíggingaligum umstøðum og er gleðiðskapur um holdsligan kærleika, eru tveir eykapersónar, ið sókna til Føroya, báðir við sýmbolskum nøvnum: Bjarni *Dekansson* og *Evangelia*.

Høvuðspersónur er Hákun. Barndómsvinur hansara er Bjarni Dekansson, og tá ið teir hittast tólv og trettan ára gamlir í haganum, har teir goyma at seyði, greiðir Bjarni frá, at hann er føddur í „útlandinum“, nevniliga í Føroyum; mamma hansara var íslendsk, men pápin visti hann ikki hvør var, kanska

„útlendskur greivi ella direktørur“. Bjarni er lagaligur, men lítil stirðil í honum, og hann verður drykkjumaður og tjóvur; hann er mótsetningur til Hákun, sum altíð veit munin millum rætt og rangt, men vinalagið hevur týdning fyri báðar, Hákun nýtur gott av lættlyndinum hjá Bjarna sum nýtur gott av støðufestinum hjá Hákuni. Orðið „dekan“ er føroyskt faguryrði fyri „djevul“ og sum navn á faðir Bjarna er tað sera niðrandi.

Eialín er ómagi á sama garði sum Hákun, er fostursystir og seinni genta hansara. Eisini hon fær eitt føroyskt alter ego, ta lívsfíggindaligu Evangelíu, sum er yvirmaður í Frelsanarherinum. Tá ið Eialín fær tuberklar, tekur Evangelia tekur hana undir sítt veingjabreiði, og tá ið hon er útskrivað av bróstsjúkrahúsinum, leiðir hon hana inn í Frelsanarherin har hon verður „frelst“ við vón um at gerast korporalur. Vinalagið millum Eialín og Hákun verður til kærleika, men Eialín verður klovin millum kærleikan til Hákun og krøvini, sum Evangelia setur, mótstøðumegin viknar og hon doyir.

Tað føroyska í *Strondini bláu* er oyðandi, bæði sum „Dekan“ í hinum amoralska Bjarna og í hinum ovurmoralska trúboðanum Evangelíu. Tey eru mótsetningar hjá hinum lívføra „heidna“ Hákuni. At Evangelia er gjørd til føroying styrkir realismuna í skaldsøguni á tann hátt, at tað í er samsvari við, at strangtrúarrørslur vunnu stóra framgongd í Føroyum tíðliga í 20. øld men ikki í Íslandi.⁴

Íslenskt, føroyskt og danskt – glíma við tjóðskap og listfrøði hjá Laxness

Í skaldsøguni *Heimsljósi*, 1937–40, stingur eykapersónurin Jens Færeyingur seg upp av og á, ein jarðbundin persónur, ið stendur fyri búskaparligum sjálvbjargni, hjálpssemi og rættvísiskenslu: hann virkar fyri hægri tímaløn og stovnar

⁴ Í 1940 helt Sigurð Jonesen (1998:95–96) røðu í føroysk-íslenskari veitslu í Keypmannahavn, har hann bar saman føroyingar og íslendingar og vísti í tí sambandinum til *Strondina bláu* og *Salku Valku*, sbr.:

Þarf yfirleitt að segja frá Færeyjum? Hafa ekki allir lesið bækur Kiljans og Kristmanns Guðmundssonar? Í „Fuglinum í fjörunni“ kemur fyrir maður, tengdasonur Guðmundar Jónssonar kadetts, sem hefur verið við hvalveiðar í Færeyjum og þykist eiga mikinn pening í banka þar, sem hann hafi fengið fyrir hvalsnýru. Í „Ströndinni bláu“ treður upp færeysk kona. Hún er trúkona mikil og besta stoð Hjalpræðisher-sins í Reykjavík. Ekki eru nema örfáar línur um hvora af þessum færeysk-orienteruðu persónum og er þetta að líkindum allt og sumt sem Færeyjar snertir í íslenskum sagnaskáldskap. Enda er þetta hreint ekki lítið, því að hvalurinn og kristindómurinn eru einmitt höfuðeinkenni hins færeyska þjóðfélags. Engin þjóð í heimi, stór eða lítil, hugsar jafn mikið um hvalinn og Guð og sú færeyska.

saman við konu síni, Jórunn, felag (*Fegurð himinsins*), sum skal útvega børnum í bygdini bíligar sokkar og skógvar. Tá ið skaldið Örn Úlfar smellur á uppstillingarfundi, har hann umboðar tað arbeiðandi fólk, er tað Jens Færeyingur, sum hávaleyst førir hann á sjúkrahús í báti sínum. Í stættastríðnum á Sviðinsvík er yvirstættin umboðað av tí harðrenda verkstjóranum Peturi Þríhross, sum í síni borgaraligu propagandu fær tað til at vera ótjóðskaparligt, at tey ognarleysu taka seg saman: tað eru dansk og russisk svikaráð móti sjálvræði Íslands. Jens Færeyingur er ein av teimum fákfelagssinnaðu, og Petur Þríhross metir, at tað er tí, at hann er føroyingur og vil fáa íslendingar undir danir aftur (*Hús skáldsins* 1967:106):

... hann gat líka skilið Jens Færeying sem var færeyingur og vildi þarafleiðandi koma íslendingum undir dani á ný eftir fjögurhundruð ára sjálfstæðisbaráttu.

Um Jens Færeying hevur frásøgumaðurin í hesum høpinum sagt, at hann „var fyrst og fremst færeyingur“ (*Hús skáldsins* 1967:105), sum er rósandi, har tað verður kravt av „Sönnum Íslendingum“, at teir halda seg langt burtur frá arbeiðsmannafeløgum.

Tað yvirlýsta „tjóðskaparsinnið“ er eitt hentleikahugtak hjá Peturi Þríhross, sum fegin vil standa oman fyri hitt bygðarfólk, og til at vinna sær hægri støðu, sigur hann seg vera ikki íslendskan men danskan, tí omma hansara er dansk, vil hann vera við. Men sjálv próvførslan, sum skal tryggja honum sum danskara harrastøðu í bygdini, miseydnast, tí „omman“ tosar ikki danskt, tá ið hon birtist á spiritistafundi: sambært frásøgumanninum líktist tað, sum hoyrdist, „óskilligum tungumálum“ sum føroyskum og norskum (*Hús skáldsins* 1967: 27):

í Sálvísindafélaginu hafði fróðum mönnum þótt málfráfrúarinnar hneigjast meira í átt til óskilgreinilegra túngna svo sem færeysku eða norsku ...

Her eru fyra mál til umrøðu hjá Laxness: øðrumegin eru danskt og íslenskt greipað saman, hinumegin føroyskt og norskt. Tað, sum íslenskt og danskt hava í felag ólíkt føroyskum og norskum, er at vera gomul hevdvunnin skriftmál; tey hava tann eginleikan, læggildan standard, sum skilmarkar eitt tjóðarmál. Í hesari síðstu stóru skaldsøgu síni undan lýðveldinum nýtir Laxness høvið til sum so ofta áður at seta íslenskt mál fram sum javnlíka hjá – ella yvirment – danskum og letur tað „óskilgreiniliga“ føroyska og norska tæna sum mótsetning.

Temað mál, málsambýli og -bland er á margtýddan hátt knýtt saman við tjóðskapi og skaldskapi í stuttsøgnum Vøluspá á hebresku, 1942, og Corda Atlantica, 1964. Hesar søgurnar, sum modernistiskt upploya og gera gjøldur burtur úr søgutráðnum og eru intenst metaskaldsligar, hava báðar sama persónsmynstur: íslendskan fyrstapersónsfrásøgumann sum ikki er høvuðspersónur, ein demoniskan høvuðspersón samansettan av føroyskum og íslenskum dráttum og ein føroyskan serknokk, sum bara kemur fram óbeinleiðis, gjøgnum umrøðu. Í søgunum mætast tað íslenska og tað føroyska í tí gamla metropolinum hjá báðum, Keypmannahavn.

Vøluspá á hebraiskum er rammusøga og byrjar og endar við, at frásøgumaðurin sigur seg hava tikið ímóti kekki á 37 danskar krónur frá Karli Einfer fyri Vøluspá á hebraiskum.

Høvuðshendingin í frásøgutíðini fer fram inni í hesi rammuni og er, at frásøgumaðurin tekur handrit við Vøluspá á hebraiskum upp úr taskuni og handar Karli Einfer tað, sum skal syrgja fyri at gera tað til söluvøru, sum teir báðir kunnu fáa vinning av. Karl Einfer er íslendingur, sum yrkir á donskum, sambært honum sjálvum til at læra danskarar at yrkja. Hann er uppvaksin í Føroyum og sigst duga føroyskt; men tað dylur hann sum mansmorð. – Men meginparturin av søguni er ymsar frásagnir frásøgumansins um onnur, eldri samskifti hansara við Karl; soleiðis sigur hann í einum innskoti um, at Karl býður sær til at útvega honum Nobel-virðislønina frá, at eitt heystið hevði Karl loypt tað í orð í bløðum um allan heimin, at ein føroyskur lærari, Jeggvan í Trangisvogi, fór at fáa Nobel-virðislønina í bókmentum hesa ferð; hann segðist hava yrkt túsundir av yrkingum og goyma tær í einari kistu á loftinum. Tað vísti seg, at onkur annar fekk Nobel-virðislønina, og frásøgumaðurin slær fast, at Jeggvan er gloymdur í stóru verð eins væl og tann, ið virðislønina fekk.

Samskifti søgumansins við Karl Einfer og søgan øll eru margtýdd: Við Vøluspá á hebraiskum hevur mætasta norrøna skaldaverkið, bara varðveitt í Íslandi, vunnið sær pláss á tungu, sum áður hevur sigrað heimin. Søgumaðurin letur Karli gripin, sum hann sjálvur hevur fingið fyri einki, fyri 37 krónur og hetta líkist soleiðis skammleysum halgibroti – tó ger tann láturliga upphæddin hetta til tað bera tvætl; samstundis er hetta ein allegoriskur spádómur um heimsframan sum Laxness sjálvur vann og sum Nobel-virðislønin í 1955 staðfesti. Hin vegin verður gjørt gjøldur burtur úr tí stokkuta heiðrinum sum fylgir Nobel-lønini – hvør er betur farin, Jeggvan í Trangisvogi sum ikki fekk hana og er gloymdur ella hann ið fekk hana og er gloymdur? Og hvør kann døma um yrkingarnar, ið ikki eru komnar á prent?

Í *Corda Atlantica* (1964) er fyrstapersonssøgumaðurin blaðmaður, ið leitar eftir greivanum av Dunganon hertoga av St. Kilda, íslendingi, tí hann vil tala við hann um nýútkomna yrkingasavn hansara, *Corda Atlantica*, yrkt á einum tjúgu ymiskum málum, harímillum føroyskum.

Yrkingasavnið *Corda Atlantica* í søguni og skald tess Dunganon hava fyrmynd í veruleikanum: Eitt veruligt yrkingasavn við hesum navni eftir skald nevnt Dunganon, alias Karl Einarsson, kom út í 1962. Sami maður er upprunin til Karl Einfer í *Vøluspá* á hebraiskum.

Frásøgumaðurin finnur skaldið, og søgan er síðan lívssøga hansara søgd av honum sjálvum í samrøðu við søgumannin. Greivin sigur frá uppvøkstri sínum í Føroyum, m.a. tað, at pápi hansara læt ein deyðan køtt leika á fiól í handilsvindeyga sínum, og at tað dámdi føroyingum. Greivin sigur eisini frá samskiftum sínum við føroyingin Sjúra, ið hevði ríkt um heimin í fjøruti ár, hevði gloymt føroyskt og einki annað mál lært í staðin og heldur ikki dugdi at skriva.

Í *Vøluspá* á hebraiskum skrivur Laxness navnið *Jógvan* eftir teirri útbreiddaru av tvinnanda møguligum úttalum, nevnliga „Jeggvan“. Í *Corda Atlantica* er navnið *Sjúrdur* skrivað „Sjúrdur“ eftir úttaluni og bent óregluliga, soleiðis sum tað vanliga verður bent í talaðum føroyskum – sterkt í hvørfalli, veikt í øðrum føllum. V. ø. o. verður farið uttan um føroyskt skriftmál og tey føroysku nøvnini endurgivin í skrift sum um einki føroyskt standardmál var at beina orðini ígjøgnum. Eins og ein landnemi í terra incognita endurgevur høvundurin trúgvur úttaluna í teirri ítøkiligu málnýtsluni, sum umboðar ikki-standardiserað mál í premodernaðum samfelag. Í *Nýársnóttinni*, á hin bógvin, er ikki henda fremmandgeringin. Har eru Føroyar og Ísland sambærilig, innanteksts við tað at álvarnir í báðum londum eru felags um áhugan fyri tjóðarfrælsi, og uttanteiksts við at leikurin hevur bakgrund í eins væl føroyskum og íslenskum standardprentmáli.

Í teimum umrøddu Laxness-tekstunum er eitt høvuðseyðkenni á „tí føroyska“ at tað er ómetaliga láturligt og groteskt. Komikkurin er ikki minst knýttur at føroyskum máli. Hetta er í samsvari við, hvørja ávirkan føroyskt mál kann hava í íslenskum høpi, har tað verður upplivað sum í senn meinlíkt og ólíkt íslenskum og tess vegna „ónormalt“ og láturligt.⁵ Umframt dyrkanina av sjálvum komikkinum kann ein orsök til at leggja sjógv millum føroyskt og íslenskt við látri vera, at við at vera ovurlíkt íslenskum uttan at vera íslenskt

⁵ Dømi um hvussu framúr stuttliga føroysk nøvn ljóða á íslenskum er, at ein skemti-táttur í íslenska úrvarpinum í 1970-árunum hevði ein gjøgnumgangandi figur, ta føroysku Turhillu.

vekur føroyskt spurningar um myndina hjá tjóðskaparhugmyndafrøðini av íslenskum sum makaleysum, upprunaligum og uttan javnlíka.

Myndin av føroyingum sum jarðbundnum pengamonnum frá tíðini, tá ið føroyingar fiskaðu við sluppum undir Íslandi og vunnu sær pening, áðrenn slíkur búskapur vann fram í Íslandi, er hjá Laxness gjørd til keipumynd. Jens Færeyingur fjeppast lítið uppi í tí ótøkiliga, og sama jarðbundna lyndið vísir Jeggvan í Vøluspá á hebraiskum, sum spurdur hvat hann fór at nýta Nobel-virðislønina til, um hann vann hana svaraði, at hon helst mundi at fara til húsarhaldið! Sögan um Føroyar sum eitt land, har tað ber til at vinna nógvan pening, er at finna í *Salku Valku*, og minnir um eina pikaresku ella gabbsøgu, har Føroyar tykjast at vera so fjarskotnar og ókendar, at ótrúligastu søgur haðani kunnu ikki avsannast. Saman við hesum kann knýttast myndin Føroyar og tað føroyska sum ósiðment og frumkent: í *Heimsljósi* á føroyingaveitslu har fólk bíta nös og oyru hvørt av øðrum, og í *Corda Atlantica* har ein íslendingur skal hava latið eina deyða kettu leika á fiól til fragd fyri føroyingar. – Stutt sagt, tað ið verður lýst av føroyskum lívi, er handan alt, ið kann kallast standardur ella hámentan.

Bæði *Heimsljós* við høvuðspersóni, ið er almúguskald uttan hámentan ella atgongd til bókur, og tær umrøddu stuttsøgurnar snúgva seg um, hvat skaldskapur er og leiklutur hansara. Øðrumegin er spurningurin hvat krevst til at vinna frama sum skald, hinumegin hvat er skaldskapur og virði hansara. Her kemur føroyskt inn sum bæði keipu- og ræðumynd og sum spegil fyri íslenskt. Føroyskt er „óskilgreiniligt“, stumt, óregluskipað, óprentað og fjalt. Tann føroyski veraldarvollarin í *Corda Atlantica* er í lívi sínum farin ígjøgnum øvugta menning og er vorðin ótalandi og óskrivandi. Slíkt hitt sama varð Ljósvíkingi fyri, sum heldur onga bók fekk útgivna og eisini gavst at tala og skriva og gekk upp á jökulin – eins og tað sublima er málleyst í *Brekkukots-annál*. Dunganon í Vøluspá á hebraiskum vil ikki viðurkenna at hann dugir føroyskt. Jeggvan yrkir 1000 yrkingar og leggur tær upp á loft.

Modernistiskum tekstum líkt hava hesir tekstirnir hjá Laxness íróniskan, ikki álítandi, søgumann. Tað másliga temað, sum er umrøtt her omanfyri, er søkklaðið av margtýðningi og ironi, tann spiritistiska málrannsóknin í *Ljósi heimsins* eins væl og annað.

Men aftan fyri ironi og tvískinning er ramasta álvara hjá Laxness, tá ið skaldskapur og mentan eru til umrøðu. Í verkætlanini at vinna íslenskum bókmentum heimsgiti eru hámentan og regluskipað skriftmál alneyðug og einasti vegur. Tað „ógreiniliga“ føroyska við órógvandi blandingi av líkskapi

við íslenskt og danskt er myndburður fyrri vandar á tí vegnum, og tí tí loyvir verkætlanin hjá Laxness fyrri íslenskar bókmentir heldur ikki viðurkenning av øðrum vesturnorrønum skriftmálum við liðina á íslenskum.⁶ Danskt harafturímóti er ein mótsetningur, ið styrkir uppáhaldið um serstöðuna hjá íslenskum. Tað groteska og premodernaða verður skotrað burtur ella stikað inni sum „føroyskt“, tí ótálmað er tað ein vandi fyrri verkætlanina um frama millum aðrar modernaðar skilgreiniligar tjóðarbókmentir. Men listin kann ikki vera tað óregluskipaða fyrri uttan, og Laxness ger sær tískil eisini sína egnu stavseting og brýtur íslenska skriftmálshevd samstundis sum hann nærir hana. Og tað burtur-skotraða lyftir hann í sama handarbragdi fram sum hann stikar tað inni. Tí stendur tað tá ið samanum kemur opið, um tann sanni skaldskapurin kortini er óprentaðu yrkingar Ólafs Ljósvíkings, tær á altantismáli hjá Dunganon og tær hjá Jeggvani í kistuni uppi í lofti.⁷

BÓKMENTIR

- Halldór Laxness. 1964. *Corda Atlantica. Sjöstafakverið*, s. 129–157. Helgafell, Reykjavík.
- Halldór Laxness. 1967. *Heimsljós*. 3. útg. Helgafell, Reykjavík
- Halldór Laxness. 1942. Völuspá á hebresku. *Sjö tøframenn*, s. 85–107. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Heimir Þorleifsson. 1978. *Saga Reykjavíkurskóla* II. Skólaárið í Lærða skólanum. Sögu-sjóður Menntaskólans í Reykjavík, Reykjavík.
- Heinesen, Jens Pauli. 1988. Halldór Laxness. *Brá* 12:26–33.
- Indriði Einarsson. 1907. *Nýársnóttin*. Sjónleikur í fimm þáttum. Bókaverzlun Guðm. Gamalíelssonar, Reykjavík.
- Indriði Einarsson. 1936. *Sjeð og lifað*. Bókaverzlun Sigfúsar Eymundssonar, Reykjavík.
- Joensen, Sigurð. 1998. Færeyingar og Ísland. Røða. *Tekstir 1940–1992*, s. 95–106. Ungu Føroyar, Tórshavn.
- Ólafur Halldórsson. 1993. Færeyinga saga á Íslandi. Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.): *Frændafundur*, s. 121–127. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

⁶ Jens Pauli Heinesen (1988:26) hevur í grein um Halldór Laxness víst á skeivleikan í tungusnildini hjá Laxness, tá hann sigur seg skriva á fämentasta máli í heiminum.

⁷ Íslenskar bókmentir nú hava onnur sjónarhorn enn Indriði Einarsson, Kristmann Guðmundsson og Halldór Laxness høvdu, og í sínum spjaddu tilsipingum til Føroyar hava tær rúm fyrri ymskum myndum av grannanum.

- Kristmann Guðmundsson. 2004. *Ströndin bláa*. Símun av Skarði týddi. Fannir, Tórs-havn.
- Vilhjálmur Þ. Gíslason. 1948. Formæli í Jørgen-Frantz Jacobsen: *Færeyjar, land og þjóð*, s. 5–6. Helgafell, Reykjavík.

SUMMARY

In this paper, some examples of the role of the Faroes in Icelandic literature are analyzed with regards to their aesthetic and cultural meaning. Through the analysis it becomes evident that the Faroes are represented in different ways by different authors in various periods.

In Indriði Einarsson's romantic play *Nýársnóttin* from 1871 the Faroes are presented as a parallel to Iceland, whose goal of independence to some degree is shared by the Faroes. One aspect of the independence issue is the idea of the Faroes joining Iceland, which the play presents as a Faroese wish. – Kristmann Guðmundsson's realistic novel *Ströndin bláa*, 1931, contains two minor characters with Faroese background. One of them, Bjarni Dekansson, who is born in the Faroes and may have a Faroese father, is the childhood friend of the protagonist Hákon. They experience the same harsh conditions as orphans but they turn out differently: The "Faroese" Bjarni becomes a social outcast whereas the Icelandic Hákon has the inner strength to lift himself above his circumstances. The other Faroese character, Evangelia, a religious fanatic, through her intolerance causes the death of the female protagonist. Bearing in mind that zealous religious movements became rooted in the Faroes in the beginning of the twentieth century, contrary to Iceland, it can be argued that by making Evangelia Faroese the author creates a more realistic character than if she had been Icelandic. – More complex roles for the Faroes are found in the examples from Laxness: *Ljós heimsins* 1937–40, *Völuspá á hebresku* 1942 and *Corda Atlantica* 1964. In all three cases a main characteristic of "the Faroese" is that it is highly grotesque and comic. This is an effect known to be produced by the Faroese language in the Icelandic context where it is experienced as both similar to and different from Icelandic. Besides sheer comedy, one reason to create distance from Faroese through ridicule might be that by being extremely similar to Icelandic without being identical to it, Faroese calls into question the uniqueness and originality of Icelandic as posited by nationalistic ideology. In the texts of Laxness, "Faroese," described as oral, dialectal, partly inarticulate and the like, represents marginalized, non-standardized and hence premodern cultural traits in general and by way of parallel and metaphor in Icelandic culture specifically, traits that are a menace and temptation which it is necessary to overcome on the path toward international recognition of a modern Icelandic literature.

Ung, mentan og alnót í Føroyum

Ung í tí norðurlenska útjaðaranum eru stórnyttarar av alnótini, ið hevur opnað fyri nýggjum møguleikum at „royna“ og „spæla við“ samleika hins einstaka – viðvíkjandi kyni, aldri, mentan og bústaði (lokaliteti). Í hesi greinini fari eg at royna at lýsa, hvussu hin føroyski ungdómurinn nýtir alnótina at samskifta sín-ámillum, fyri at skapa sær ein mentanarligan samleika, og fyri at fáa íblástur úr globalum mentanarrákum. Lítið verður í hesi greinini gjørt burtur úr alnótini sum keldu til vitan (í útbúgvingar- og granskingarhøpi). Greinin byggir í høvuðsheitum á tilfar, ið er savnað saman til ph.d. verkætlan mína um ung í Føroyum. Hugtøkini „útjaðari“ og „miðdepil“ eru sera týðandi í kjakinum í greinini, tí alnótin hevur verið við til at broyta mynstrini av landafrøðiligum útjaðarum og miðdeplum, so at til dømis Føroyar og Ísland í dag væl kunnu sigast at vera miðdeplar í tí globala samfelagnum. Hvussu brúka ung í Føroyum nágreiniliga alnótina? Hvussu verður tann lokala føroyska ungdómsmentanin ávirkað av globalum mentanarrákum á alnótini? Hetta eru høvuðsspurningarnir, sum eg seti í greinini.

1. Nýggir elektroniskir miðlar

Alnótin er telduskipan, ið knýttir teldur kring allan heim saman í netið, ið hvørki hevur kjarna ella útjaðara, og sum seinastu árin er blivin hvørs mans ogn, serliga í framkomnum vestanlondum, men í vaksandi mun eisini í øðrum londum og heimspørtum. Alnótin er markleys, kann vaksa út í endaløysið og verður skapt av øllum sínum brúkarum. Ofta verður sagt at alnótin sveimar onkra-staðni „uppi í luftini“, men neyvari er tó at siga, at hon er í øllum teldunum, ið eru knýttar at skipanini. Skipanin er eitt netverk av netverkum. Alnótin varð stovnað í USA tíðliga í sekstiárunum og var upprunaliga ætlað sum samskiftis-skipan, ið virkar ótarnað eftir eitt møguligt kjarnorkukrígg í heiminum (Castells 2000:45). Á heimsgitna granskingarstovninum ARPA (Advanced Research Project Agency) undir tí amerikanska verjumálaráðnum arbeiddu granskarar við at menna netverk, ið ikki vóru bundin at stýrandi heryvirvaldsmiðdeplum. Í september 1969 varð tað fyrsta teldunetverkið – ARPANET – roynt á hægri lærustovnum í samstarvi við ARPA, men skjótt fóru granskarar at brúka skipanina til annað samskifti enn tað reint hernaðarlíga, og soleiðis byrjar søgan

um alnótina, ið onki mark kennir (Castells 2000). Alnótin hevur ment seg til at umboða nógv meira enn eitt hátøkniligt hjálptól at loysa ávísar arbeiðsuppgávur við. Amerikanski sosiologurin og sálarfrøðingurin Sherry Turkle sigur í bókini *Life on the screen* (1995:9):

At one level, the computer is a tool. It helps us write, keep track of our accounts, and communicate with others. Beyond this, the computer offers us both new models of mind and a new medium on which to project our ideas and fantasies. More recently, the computer has become even more than tool and mirror: We are able to step through the looking glass. We are learning to live in virtual worlds.

Alnótin er vorðin ein óloysandi partur av okkum. Og lívið í sonevnda „cyber-space“ (eitt hugtak upprunaliga úr vísindaskaldskapi) fylgir heilt øðrum reglum og siðum enn teimum, sum vit kenna úr tí veruliga lívinum. Sum heild er tað serliga ung, bæði í Føroyum og uttanlands, ið brúka alnótina sum ímyndaða verð, har tey kunnu broyta samleika og verumáta sín, og har tey kunnu samskifta við fremmandafólk, sum tey spegla sær í (Sørensen 2000). Alnótin skapar eina verð, ið er meira flótandi og ósamanhangandi enn hin veruligi heimurin. Fyrr var vanligt at siga, at teldur vóru risastórar roknimaskinur, og at tær sostatt fyrst og fremst vóru amboð hjá støddfrøðingum. So er ikki longur, og Turkle (1995:19) sigur í hesum sambandi:

Fifteen years ago, most computer users were limited to typing commands. Today they use off-the-shelf products to manipulate simulated desktops, draw with simulated paints and brushes, and fly in simulated airplane cockpits. The computer culture's center of gravity has shifted decisively to people who do not think of themselves as programmers.

Tøkniliga menningin á telduøkinum er ovurhonds stór, og tey, ið granska alnótina og aðrar nýggjar elektroniskar miðlar, eru tískil alla tíðina afturúr í mun til menningina á økinum. Eisini í Føroyum broytist leikluturin, ið alnótin hevur í gerandislívinum hjá ungdóminum, ár undan ári. Tað, sum varð hildið at vera sera áhugavert og nýtt fyri fáum árum síðani, hevur nú mist atdráttarmegi sína. Eitt lív uttan samskiftistøkni er, sigur bretska sálarfrøðingurin Sonia Livingstone (2002:1), óhugsandi í dag:

As we enter the twenty-first century, the home is being transformed into the site of a multimedia culture, integrating audiovisual, information and telecommuni-

cations services. There is much discussion of the potential benefits of the ever-more significant, ever-more multifunctional electronic screen. Media headlines regularly focus on the possible consequences – e-commerce, the virtual classroom, global consumer culture, cyber-democracy, and so forth.

Tær stóru kanningarnar av teimum „nýggju“ miðlunum í Føroyum í áttati- og byrjanini av nítíárunum (til dømis Poulsen 1980, Andreassen 1992, Forchhammer 1983 & 1998), ið lýstu ávirkan sjónvarpsins á føroyska mentan, hoyra eini farnari tíð til.¹ Fjølmiðlakjakið úr áttatiárunum hevur ikki verið dagført, síðan alnótin kom, onki framhald hevur verið í granskingini, og tí er alstórir tørvur á kanningum, ið kunnu geva okkum eina djúptøkna lýsing av føroyska nútíðarsamfelagnum.

Sum ungdómsgranskari haldi eg, at stórir tørvur er á fleiri vísindaligum kanningum av leiklutinum hjá nýggju elektronisku miðlunum í Føroyum: hvussu er samspælið ímillum ung og alnót í Føroyum? Hvussu ávirkar alnótin føroysku ungdómsmentanirnar? Í byrjanini av nítíárunum kom alnótin, ið, meini eg, umboðar eina grundleggjandi øðrvísi samskiftisskipan enn teir eldru sjónvarps- og útvarpsmiðlarnir. Alnótin er interaktivur miðil, sum er ósambær- ligur við vanlig analog sjónvørp, har upplýsingarnir fara frá einum miðstøddum „avsendara“ til „móttakarar“ (Andreassen 1992:120); ongantíð ímillum móttakararnar ella aftur til avsendaran. Teir interaktivu miðlarnir (Sørensen 2000:26)

gør op med Broadcastingformidling, idet de bryder med den liniære måde at formidle, kommunikere og udtrykke sig på. Grænserne mellem reception og produktion og mellem massekommunikation og interpersonel kommunikation er begyndt at gå i opløsning.

¹ Í blaðnum *Nú* (nr. 8 1979) stendur undir yvirskriftini „Nýggjar tíðir“ millum annað um sjónvarp í Føroyum: „Seinastu tíðina hevur verið sjónligt, at okkurt fór at henda í Havn, tá stórar antennur vuku upp um húsatekjurnar, at kalla á øðrum hvørjum húsi. Tað var at hoyra millum manna, at Sjónvarpsfelagið at enda hevði fingið sendiloyvi, og fyri at gera byrjanina so væleydnaða sum gjørligt og fyri at so nógv fólk sum gjørligt eisini kundu vera við, hevði antennufólkið ikki fingið eina fríløtu í fleiri vikur. Sjónvarpsfelagið er í dag sum sagt ein veruleiki, sum gevur okkum møguleika at fáa útheimin inn í stovurnar, og sjálvandi eisini tað, sum við hesum nýggja „mediumum“ fylgir!“

Børn og ung eru sostatt, viðvirkjandi nýggjum elektroniskum miðlum, farin frá at vera móttakarar til at vera virknir aktørar. Alnótin er skipan, ið sameinir nógvar aðrar miðlar; hon tekur eldri miðlar inn undir seg (til dømis sjónvarp, film og tekning), og umskapar teir í nýggjum samskiptisformum. Á alnótini verða ljóð, tekstur og sjón-miðlar „remedieraðir“ (Sørensen 2000). Tey ungu eru sera hugtikin av hesi skipanini, ið gevur teimum møguleikar at viðka sjónarringin og skapa nýggj sosial netverk. Tey ungu eru harafrat, sigur Miles (2000:78), von við „the sort of image-laden world that post-modernists describe and this environment effectively provides the mass media as a resource, a foundation upon which they can conduct their everyday lives“.

Børn og ung verða eysað ávirkað av heimsmyndini hjá miðlunum, men samstundis mugu tey sigast at vera langt framman fyri eldru ættarliðini hvat viðvíkur (ný)skapandi brúki av modernaðu miðlunum (Gaini 2001). Tað er ein íspunnin søga, at ung eru óvirkin og tankaleys í sambandi við virðir og fyrirmyndir, sum elektronisku miðlarnir umboða. Íspunnar søgur um tað spillandi og niðurbrotandi valdið hjá miðlunum stinga seg upp, sigur danski fjølmiðlagranskarin Kirsten Drotner (1999), tá ið tað ikki verður lagt upp fyri kompleksitetinum í modernitetinum. Lívið hjá teimum ungu, sigur hon (Drotner 1999),

deles op I adskilte sfærer som familie, skole og fritid. Inden for alle disse sfærer lærer unge I dag at forholde sig til modernitetens kompleksitet og til dens adskilte vidensområder, og medierne er blevet centrale kilder til at forstå de enkelte områder og sfærer samt se forbindelserne imellem dem.

Ein kann ikki lasta ungdómin sjálvan fyri, at gerandisdagurin í dag er syndraður ímillum skúla, frítíð, sjónvarp og aðrar sferur og fyri, at foreldrini hava lagt fleiri av sínum vanligu uppgávum í barnauppalingini út til tað almenna (Gaini 2001). Elektronisku miðlarnir geva teimum ungu nýggjar møguleikar. Við parabolsjónvarpi og alnót hava foreldur og myndugleikar mist – tað er bæði gott og ringt – eitt sindur av eftirlitinum við og tamarhaldinum á unglingunum (Gaini 2001). Alnótin skapar, kann sigast, eitt andligt frælsi fyri nógv skapandi ung, sum kanska kenna seg fremmand í skúlaskipanini.

2. Teldur og alnót í Føroyum

Eg skal nú greina nøkur kanningarúrslit fyri at siga nakað um støðuna í Føroyum, hvat ið brúkið av alnót í gerandisdegnum hjá teimum ungu viðvíkur. Hvussu nógvir føroyingar hava teldu og atgongd til alnótina heima? Høvuðsevnið í hesum parti eru teldupostur, kjatt, spøl og frítíð.

2.1 Hvør eigur teldu?

Tað verða alt færri fólk í Føroyum, sum ikki hava teldu heima. Tey flestu føroysku húskini hava longu eina ella fleiri teldur í húsinum, og nógvar av hesum teldunum hava alnótasamband. Sambært eini gallupkanning í Vikublaðnum² eiga 73 prosent av øllum húskjum í Føroyum teldu. Tær flestu teldurnar eru eisini, sambært gallupkanningini, rættiliga nýggjar. Umleið helvtin av øllum privatum teldum í Føroyum eru keyptar seinastu tvey árin.

1–2 ár	46 prosent
2–3 ár	22 prosent
3–5 ár	19 prosent
> 5 ár	11 prosent
veit ikki	2 prosent

Talva 1. Hvussu gomul er teldan? (Vikublaðið 4/3 2003)

Sum oftast er bara ein telda í húsinum, tó er ikki óvanligt at hava tvær teldur, og í Havn eru lutfalsliga fleiri teldur enn í restini av landinum. Undir 20 prosent av húskjunum í høvuðsstaðarøkinum eru uttan teldu, meðan samsvarandi tal fyri alt landið er 27 prosent. Sera fá hava fyra ella fleiri teldur undir somu tekju – einans tvey prosent av øllum húskjum í landinum.

	<i>Suðurstreymoy</i>	<i>Alt landið</i>
eingin	19 prosent	27 prosent
ein	50 prosent	47 prosent
tvær	21 prosent	19 prosent
tríggjar	8 prosent	5 prosent
fýra	2 prosent	1 prosent
>fýra	1 prosent	1 prosent

Talva 2. Hvussu nógvar teldur eru í húsinum? (Vikublaðið 4/3 2003)

Í eini spurnakanning hjá mær³ (2002), har tveir níggjundaflokkar í einum fólka-skúla í Tórshavnar Kommunu luttóku, varð millum mangt annað spurt, um tey

² Hvat háttalag kanningin í Vikublaðnum hevur støði í er mær ikki kunnugt. Gallup spurdi 528 fólk yvir 15 ár, um tey høvdu teldu heima. Gallup hevur ringt til luttakararnar. Úrslitini stóðu í Vikublaðnum 4/3 2003.

³ Á einum fólka-skúla í Tórshavnar Kommunu fingur næmingarnir í tveimum níggjundaflokkum spurnablað, sum teir skuldu fylla út í einum skúlatíma í mars 2002. 27 næmingar vóru í skúla henda dagin; tey luttóku øll í kanningini. Trý vóru burturstødd.

ungu eiga egna teldu ella farteldu og um tey hava alnótasamband heima. Av teimum 27 næmingunum, ið svaraðu, áttu tríggir farteldu, meðan ikki færri enn 15 áttu vanliga teldu. Tað er tó hugsandi, at fleiri næmingar meina við teldu, ið er í húsinum og sum tey frítt kunnu nýta, hóast tey ikki veruliga eiga telduna sjálvi. Tey flestu av teimum, sum hava egna teldu, hava óivað fingið tær brúktar frá systkjum ella foreldrum, tá ið tey hava valt at keypa sær eina nýggja. Viðvíkjandi alnótini, so høvdu 13 næmingar alnótasamband heima.

Í einum áttandaflokki, eisini í høvuðsstaðnum, fingi tey ungu líknandi spurnablað útflyggjað frá mær í 2003, og her høvdu 3 og 14 útav 23 ávikavist farteldu og vanliga teldu. Viðvíkjandi kostnaðarmiklum vørum sum til dæmis teldum og dvd-avspælarum, so er sjálvandi ymist, hvat familjur hava ráð at keypa. Sosioøkonomiska støðan hjá húskinum er avgerandi fyri, hvussu nógv kostnaðarmikil tól, børnini fáa í gávu. Nógv ung arbeiða eftir skúlatíð og í feríuni og kunnu sostatt sjálvi savna sær pening til tey tól, tey ynskja sær (Gaini 2004).

2.2 Teldupostur

Teldurnar verða í stóran mun brúktar til at sleppa út á alnótina, og spurningurin er so, hvat ið ungdómurin nágreiniliga brúkar alnótina til. Í míni stóru kanning⁴ frá 2003, har næmingar úr øllum níggjunda flokkum landsins fingi spurnablað útflyggjað, varð millum annað spurt um, hvussu nógv tey ungu brúka alnótina til teldubrøv, kjatt og heimasíður. Viðvíkjandi telduposti vísti tað seg, eitt

---

Í einum áttandaflokki á einum øðrum skúla í Havn fingi næmingarnir eitt líknandi spurnablað (einasti munurin var, at nakrir fáir spurningar úr spurnablaðnum hjá níggjundaflokkunum vóru tiknir úr hesum spurnarblaðnum) útflyggjað á vári 2003. Her luttóku allir 24 næmingarnir. Eisini her varð ein skúlatími nýttur at fylla spurnablaðið út. Eg havi valt at halda úrslitini úr hesum kanningum sundurskild - nevna tey í tveimum røðum í talvunum - tí at talan er um tveir aldursbólkar, umframt at kanningarnar ikki eru gjørdar sama ár. Talan er her ikki um nakra hagfrøðiliga umboðandi kanning fyri ung í Føroyum.

⁴ Á vári 2003 gjørdi eg, sum liður í míni Ph.D verkætlan um ung í Føroyum, eina spurnakanning, har allir níggjundaflokkarnir á øllum fólkaskúlum landsins luttóku. Luttakarnir vóru sostatt 14 og 15 ára gamlir. Spurningarnir hjá mær vóru partur av einum størri spurnablað, ið hoyrir til evropeisku ESPAD 2003 verkætlanini. ESPAD er stytting fyri “European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs”. Tað er Pál Weihe, yvirlækni og leiðari á Deildini fyri Arbeiðs- og Almannaheilsu, Sjúkrahúsværk Føroya, sum er verkætlanarleiðari á tí føroyska partinum av ESPAD kanningini. Spurnakanningin frá 2003 er hagfrøðiliga virðismikil, tí hon umfatar ein heilan árgang í einum samfelagi.

sindur óvæntað, at meira enn helmingurin av øllum næmingum als ikki brúka teldupost. Undir tvey prosent brúka meira enn fyra tímar um vikuna til at skriva teldubrøv.

Næmingarnir brúka heldur fartelesfon og sms-boð at samskifta sínámillum við, tí tað er bæði skjótari og einfaldari enn at senda teldubrøv. Teksturin er nógv styttri í sms-boðum, og tær nýtist ikki at sita við eina teldu, sum hevur alnótasamband fyri at fáa sent boðini avstað. Samskiptið hjá teimum ungu í Føroyum er eisini í høvuðsheitum rættiliga lokalt, og tað virkar eitt sindur roksut at seta seg niður at skriva teldubrøv til fólk, ein sær dagliga (Gaini 2003c). Harafturat eru nógv ung, ið ikki eiga egnu teldu og sum tískil heldur ikki hava umstøður til at sita og skriva privat teldubrøv í gerandisdegnum. Teldubrøv kannað, sum nógvir næmingar knýta til arbeiði meira enn frítíð, men tað er eitt, tá ið ein vil samskifta við fólk, sum ein ikki sær serliga ofta, til dømis familju og vinir stødd uttanlands.

ongantíð	325 pers.	51 prosent
½ tíma um vikuna	185 pers.	29 prosent
1 tíma um vikuna	43 pers.	6,8 prosent
2–4 tímar um vikuna	38 pers.	6,0 prosent
5–9 tímar um vikuna	8 pers.	1,3 prosent
>9 tímar um vikuna	3 pers.	0,5 prosent

Talva 3. Hvussu nógv brúkar tú alnótina til teldubrøv? (FG kanning 2003)

Í áðurnevndu kanning í tveimum níggjundaflokkum og einum áttandaflokki í Havn varð eisini kannað, hvussu nógv ung eru, sum skriva teldubrøv. Her, vísir tað seg, eru lutfalsliga fleiri, sum skriva teldubrøv. Ein triðingur og ein fimtíngur av næmingunum í ávikavist níggjunda- og áttandaflokkunum skriva ongantíð teldubrøv. Rættiliga fá skriva teldubrøv dagliga, men 74 prosent av teimum úr áttandaflokkunum skriva „viðhvørt“.

	níggjunda	áttanda
Ongantíð	9	5
Fleiri um dagin	0	1
Eitt um dagin	1	0
Viðhvørt	17	17
Íalt	27	23

Talva 4. Hvussu ofta skrivur tú teldubrøv?

Tað eru vinirnir, sum hava hægstu raðfesting, tá ið teldubrøv verða skrivað. Eisini eru nógv, sum skriva teldubrøv til sjeikin ella damuna hjá sær, serliga í nígggjundaflokkunum; tað eru, kann ein rokna við, fleiri 15–16 ára gomul enn 14–15 ára gomul, ið eru í einum paralag. Kjatt-vinir og floksfelagar skriva eisini teldubrøv sínámillum, men tey eru færri, og talan er í grundini eisini her um okkurt slag av „vinum“. Fá skriva til foreldur síni, ikki serliga óvæntað, tí tey flestu síggja foreldrini hvønn dag heima við hús.

	nígggjunda			áttanda		
	mest	nógv	minni	mest	nógv	minni
damu/sjeik	6	0	1	1	0	0
vinir	9	8	0	14	1	0
systkin	0	3	1	0	4	0
foreldur	0	0	2	2	0	1
floksfelagar	0	1	3	0	3	0
kjak á alnótini	0	0	1	0	0	0
kjatt-vinir	1	1	2	0	2	1
onnur	3	2	1	1	1	4

Talva 5. Hvønn skrivar tú teldubrøv til?

Ikki øll skriva teldubrøv heima, tí, sum áðurnevnt, ikki øll føroysk húski hava teldu við alnótasambandi heima. Tískil eru nøkur noydd at fara aðrastaðni at fáa atgongd til alnótina. Spurningurin er so, hvar ið ung skriva teldubrøv. Her kundu luttakararnir í spurnakanningunum velja at seta fleiri krossar. Viðvíkjandi hesum spurninginum sæst ein ávísur munur á árgangunum, hóast nógv tey flestu, bæði úr nígggjunda- og áttandaflokki, eru stødd heima ella í skúla, tá ið tey senda teldubrøv. Ongin úr áttandaflokkinum sendir teldubrøv heima hjá vinfólkum ella á telducafé, meðan ávikavist fyra og tveir næmingar úr nígggjunda gera tað. Ofta verða teldubrøv skrivað, tá ið ein kortini situr við telduna og enntá hevur góða tíð, ikki tí at ein hevur alneyðug boð at senda beinanvegin. Sostatt síggja tey ungu heldur onga orsök til at fara út at leita eftir teldu við alnótasambandi á bókasavni ella café fyri at skriva eitt teldubræv.

	nígggjunda	áttanda		nígggjunda	áttanda
Heima	16	12	Á bókasavninum	1	0
Í skúlanum	12	15	Á telducafé	2	0
Hjá vinum	4	0	Aðrastaðni	1	3

Talva 6. Hvar sendir tú teldubrøv?

Tað gerst alt vanligari at arbeiða við teldum í føroyskum skúlum, ofta fáa næmingarnir eisini høvi at „læra“ seg at finna tilfar til skúlauppgávur á alnótini. Føroysku skúlarnir, bæði á fólkaskúla- og miðnámsskúlastøði, hava eitt egið netverk á alnótini (eitt sonevnt intranet), har allir skúlanæmingar landsins fáa privata teldupostadressu – líka mikið um tey brúka teldupost ella ei. Telduposturin er ein skipan, sum nærur allir næmingar fara at brúka seinni í lívinum, oftast í sambandi við arbeiði, men eisini í frítíð og lestrarørindum.

2.3 Kjatt

Kjattmentanin í Føroyum røkkur víða. Fleiri hundrað børn og ung sita og kjatta hvørt kvøld ella fleiri kvøld um vikuna (Gaini 2003c). At tendra telduna hjá sær og fara inn í eitt kjattrúm er, sigur danski granskarin Birgitte Holm Sørensen (2001:11), „som at træde ind i et rum, hvor der er mange talende mennesker til stede, og hvor mange samtaletårde krydser hinanden og er i spil“. Føroysk kjattmentan er grundað á nýtslu av globalari kunningartøkni, alnótini, fyri at samskifta í einum tykisligum ungdómssamfelag (Gaini 2003c). Tøknin skapar nakrar nýggjar møguleikar, men hon verður samstundis lagað til lokal viðurskifti av brúkaranum. Persónarnir so at siga forma og „temja“ tøkna, men verða samstundis sjálvir lagaðir til tøkna, ið setir karmar og treytir fyri samskiptið (Sørensen 2000).

Hvat spurnakanning míni, sum fevnir um alt landið, viðvíkur, eru enn færri næmingar, sum geva sær tíð til kjatt enn til teldubrøv, tá ið teir eru á alnótini, tí meira enn 60 prosent av teimum ungu í kanningini siga seg ongantíð kjatta. Umleið 20 prosent kjatta upp til ein tíma um vikuna, meðan einans tvey prosent brúka í minsta lagi 10 tímar um vikuna til kjatt.

ongantíð	388 pers.	60,9 prosent
½ tíma um vikuna	77 pers.	12,1 prosent
1 tíma um vikuna	53 pers.	8,3 prosent
2–4 tímar um vikuna	51 pers.	8,0 prosent
5–9 tímar um vikuna	23 pers.	3,6 prosent
>9 tímar um vikuna	12 pers.	1,9 prosent

Talva 7. Hvussu nógv brúkar tú alnótina til kjatt? (FG kanning 2003)

Í kanningunum í trimum skúlaflokkum í Havn vóru úrslitini eitt sindur øðrvísi. Kjattararnir eru fleiri í tali í hesum skúlaflokkum. Tó sigur helvtin av teimum í

áttandaflokkki seg ongantið kjatta. Bara ein genta, garvaður kjattari, kjattar hvørt kvøld.

	níggjunda	áttanda
hvønn dag	0	1
fleiri ferðir um vikuna	1	1
viðhvørt	3	4
sera sjáldan	12	6
ongantið	11	12
íalt	27	24

Talva 8. Kjattar tú?

Næstan allir føroyskir kjattarar, kanska serliga teir yngstu, hittast á Faroese_chat, ið verður vanliga stýtt til FC, og sum er tann best umtókta kjattkanalin í landinum. Ein onnur vælumtókt kjattkanal er vaksnamanna_chat. Tann einasti veruligi munurin á teimum er, at fyrrnevnda hevur eitt sindur yngri kjattarar enn hin seinna. Nógvir kjattarar eru tó at finna á báðum kanalunum í senn. Kjattkanalirnar royna at skapa sær ein serligan samleika, at vera øðrvísi, og hava sínar egnu heimasíður við alskyns upplýsingum: um kjattarar, myndir, kjak, vegleiðing í sambandi við kjatt og so framvegis. Á heimasíðuni hjá Faroese_chat er ein kalendari, har føðingardagarnir hjá nógvum kjattarum standa skrivaðir. Eisini stendur um konsertir og DJ-show (diskotek), sum verða í næstum. Spurd um, hvørjar kjatt-kanalir tey brúka, svараðu næmingarnir soleiðis:

	níggjunda	áttanda
Faroese chat	15	13
vaksnamanna chat	0	0
„andaligt“ chat	1	0
donsk kjatt-forum	0	0
aðrastaðni	3	2
eg kjatti ikki	—	—

Talva 9. Hvørjar kjatt-kanalir brúkar tú?

Tær føroysku kjattkanalirnar eru sjálvandi føroysktmæltar og tætt knýttar at føroyskum viðurskiftum. Næstan allir kjattararnir her eru búsitandi í Føroyum; størsta undantakið eru útisetar í Danmark, oftast ung lesandi, ið búa við niðri, men hava ætlanir um at flyta heim innan fyri 2–3 ár.

Tey, sum kjatta, eru sera ymisk, hóast tey hava felags áhugamál, ið hoyra til kjattmentanina. Tey hava eina grundleggjandi tøkniliga vitan um, hvussu ein fær atgongd til kjattkanalirnar, hvørji forrit ein skal leggja á telduna (um ein kjattar heima) og eina sosiala vitan um, hvussu ein ber seg at kanalunum.

1.10 2004	1160	8.10 2004	1249
2.10 2004	508	9.10 2004	292
3.10 2004	1075	10.10 2004	526
4.10 2004	672	11.10 2004	826
5.10 2004	1040	12.10 2004	280
6.10 2004	1030	13.10 2004	222
7.10 2004	1040	14.10 2004	383

Talva 10. Hvussu nógv kjatta hvørjar dagar? (tekstreglur)

(kelda: www.faroese-chat.net)

Nakað tað fyrsta, ein kjattari spyr um, er: aldur, kyn og bústaður, ið á enskum verður stýtt til ASL (Age Sex Location). Tað kann tó virka eitt sindur ógvusligt at leggja fyri við „ASL“ í fyrstu tekstreglu. Nógvir kjattarar hava nøvn (nick), sum í sær sjálvum lýsa aldur, kyn og bústað teirra. Til dømis „Girl16“ ella „Mr27“. Tá ið kjattsamskiptið ikki byrjar við ASL-spurninginum, so leggur ein til dømis fyri við „halló! Hvussu stendur til?“ ella eini skemtisøgu, ið skal fáa hin kjattaran at smílast og flenna. Ein kjattsekvensur er mangan sera stuttur. Tveir persónar heilsa uppá hvønn annan, fortelja okkurt skemtiligt, og síðan endar samrøðan. Fyri nógv av teimum yngstu á kanalini er kjatt rein tíðarstytting, har ein ikki hevur ætlanir um at hitta og læra at kenna aðrar kjattarar (Gaini 2003c).

Nógvir kjattarar hava sum endamál at fáa nýggjar vinir ella damu/sjeik, og tað merkir, at tey ynskja at finna fólk, ið tey kunnu hitta í veruliga lívinum. Tað eru nógv sokallað kjattarapør í Føroyum, og á heimasíðuni hjá Faroese_chat hevur verið kjak um, hvør ið er ársins kjattarapar. Nógv teirra, ið hava skrivað inn og givið eitt boð, nevna tað unga parið við bæði kjattara- og veruligu nøvnum. Tað er týðiligt, at nógvir kjattarar kenna hvønn annan so mikið væl, at tey brúka bæði kjattaranøvnini og tey veruligu nøvnini, uttan at hugsa um anonymitetin hjá viðkomandi persónum. Tey kenna seg trygg, tí tey kenna hvønn annan í tí veruliga lívinum og ikki einans á netinum.

kl 0–2	10,5 %	kl 12–14	7,9 %
kl 2–4	1,6 %	kl 14–16	13,2 %
kl 4–6	0,5 %	kl 16–18	18,2 %
kl 6–8	1,0 %	kl 18–20	21,1 %
kl 8–10	0,2 %	kl 20–22	12,2 %
kl 10–12	1,3 %	kl 22–24	12,1 %

Talva 11. Nær verður kjattað á Faroese chat?

(kelda: www.faroese-chat.net. Tøl fyri 15/8–22/10 2004)

Tað er torført at vera navnleysur sum kjattari í Føroyum, í hvussu er um ein kjattar oftani, tí flestu kjattararnir vita um ella kenna hvønn annan. Harvið verður samskiftið mangan persónligt, hóast innihaldið í samskiftinum ikki altíð svarar til „vanligar“ samrøður. Luttakararnir á kjatt-kanalunum eru úr øllum bygðum og oyggjum landsins, sjálvt smáum útoyggjum, og harvið kann ein fáa kjattsamband við fólk úr øllum pørtum av landinum.

Trina]	5999	qam	1165
@Margeir	4714	@ SuPeRNaTuRaL	1009
@Benni	3693	Laksafoss	905
HaRdA[G]	3410	_A_n_D_r_E_	899
@Hundannzz	2663	Gentleman	798
Diddigo	2576	+ _KiNkY_aZz15	573
WesT_CoAsT_ChOppErs	1754	Sportsvatn	551
+Palma	1355	JuBii	503
EinarVanHalen	1223	@[Love_Fory][16]	462
Diiz	1195	LifeSuxAndThenYouDie	443

Talva 12. Kjattaranøvnini (nick's) á teimum, ið skriva flest tekstlinjur.

(kelda: www.faroesechat.net. Tøl fyri 15/8–22/10 2004)

Fert tú inn á Faroese_chat eitt kvøld um tíggju tíðina, so sært tú, at tað er háferðslutið – ella hákjattingartíð – á alnótini. Ofta eru yvir 100 nøvn á listanum yvir vitjandi á kanalini, og tey koma úr øllum landinum.

Stórir partur av kjattsamskiftinum er innan fyri lokalsamfelagið, tí ung kjatta við sínar vinir og kenningar, mangan fólk, sum tey síggja og prátta við í gerandisdegnum. Til dømis hittast vinarbólkar á kjattinum beint eftir konsert fyri at kjatta um tónleikin, fólk ið sum var á konsertini, spennandi upplivingar undir konsertini, og annað.

Kjatt hefur verið frammi ímillum føroysk ung í skjótt 10 ár, og nógv teirra, sum byrjaðu 11–12 ára gomul, kjatta ikki longur, tí tey siga tað vera blivið keðiligt.

Í Føroyum verður mest kjattað seint á kvøldi, og tá hava tey 14–15 ára gomlu kanska ikki atgongd til nakra teldu við alnótasambandi. Nógv ung eru eisini úti um kvøldini, tey ganga til ítrótt, tónleik og líknandi og hava sostatt als ikki tíð til kjatting. Og nøkur, sum hava roynt at kjatta, eru blivin vónsvikin; tey halda tað vera keðiligt og einsháttað, ótespiligt og fjákut. Tey tíma ikki at brúka sína frítíð til at fara á alnótina. Ein genta í Havn sigur um kjatt, at „tað er tað sama hvørja ferð“; ein onnur, 15 ár og eisini úr Havn, sigur tað vera rotið at kjatta:

FG: Hevur tú egna teldu?

Lisa: Ja, hon stendur í mínum kamari, men hon skal út...eg tími ikki at hava hana.

FG: OK, so tú kjattar ikki og sovorðið?

Lisa: Nei, eg havi ikki tol til tað.

FG: OK.

Lisa: Akkurát tað sama bara snakka í telefon, tað geri eg altíð.

FG: Ja, men í kjatt er tað ofta onkur, man ikki kennir, tað er eitt sindur øðrvísi.

Lisa: Ja, tað veit eg gott...tað er so rotið.

FG: Ha?

Lisa: Tað er ordiliga rotið, ja...eg var onkuntíð fyrr á kjattinum, eg forstandi ikki, at man tímir.

Á fleiri ungdómssíðum á alnótini, ikki bara á heimasíðum hjá kjattkanalum, kunnu tey ungu taka til máls, frítt og uttan uppílegging. Alnótin umboðar eitt einastandandi fríðki, har ið føroyskur ungdómur kann jakast um dreymar, áskoðanir og lívsstílar. Í kjakinum á alnótini kunnu øll luttaka, uttan mun til útsjónd ella tign í samfelagnum.

Børn og ung í øllum heiminum brúka kjattkanalirnar á alnótini fyri at *royna* samleika sín. Nógv er skrivað um kynsbýtið í samleikaarbeiðinum í *cyberspace*: Tá ið fólk spæla, at tey hava mótsett kyn í kjattsamskipti. Sherry Turkle (1996:216) skrivur um ein mann, ið hevur broytt kyn á alnótini. Maðurin sigur:

... I wanted to experiment with the other side...I wanted to be collaborative and helpful, and I thought it would be easier as a female...As a man I was brought up to be territorial and competitive. I wanted to try something new.

Tað er ikki bara kyn, ein kann skifta á alnótini, ein kann eisini skifta til dømis aldur og etnisitet. Í prinsippinum er alt gjørligt á alnótini; alt hevur eina tilvild í sær (Lalander og Johansson 2002:91).

Tey ungu royna og vraka ymsar samleikar, skaffa sær royndir og velja tað út, ið tey halda hóska best til persónmensku teirra. Samleikaarbeiðið gongur fyri seg á alnótini, men ikki einans á alnótini, tí tey ungu liva í einum samfelag, har ið ein skal „skapa seg sjálvan“ sum sosialan og mentanarligan persón. Hvør einstakur hevur ábyrgdina av sínum egna mentanarliga samleika og av at velja lívsstíl og starvsleið. Ungdómurin er ikki til at stýra, minni nú enn nakrantíð, tí at foreldrini og skúlin bara eru tveir útav fleiri „vegleiðarum“, sum tey ungu í dag hava til taks (Gaini 2003a). Útlendskt sjónvarp, alnót, teldupostur, far-telefonir, sms og aðrar skipanir í modernaðari samskiftistøkni hava givið teimum ungu møguleikan at velja, hvørja vitan tey ynskja at ognar sær. Kjatt á alnótini er vorðið ein heilt vanligur samskiftisformur, ið ikki bara ung hava gleði av, og sum hevur broytt mynstrini yvir, hvussu einstaklingar skapa síni sosialu netverk, við at bróta upp landafrøðilig og sosial mörk á ein hátt, ið hevði verið óhugsandi fyri 20–30 árum síðani.

2.4 Spøl á alnótini

Tey ungu velja, sambært landsdekkandi kanningini frá 2003, spøl á telduni fram um kjatt og teldupost. Spølini á alnótini eru ein týðandi partur av frítíðini hjá nógvum av teimum ungu, ið verða so bitin av spæliheiminum, at tey í ringasta føri kunnu gerast beinleiðis bundin av teimum. Hvør fimti næmingur brúkar í minsta lagi tveir tímar um vikuna til spøl á alnótini. Ofta spæla fleiri vinfólk saman „on-line“, hvør við sínari teldu, við hvørt eisini hvør í sínum húsi. Ein 15 ára gamal drongur úr Havn fortelur um „multi-play“ við teldum: „Eg gjørði tað leygardagin, tá vóru vit 6 dreingir, sum tóku allar teldurnar oman til ein annan drong, so koyrdu vit allar teldurnar saman, „linkaðu“ tær, og spældu ímóti hvørjum øðrum.“ Á alnótini eru tó eisini spøl, har fólk úr øllum heiminum spæla saman í senn. Á alnótini broytast spølini regluliga, og brúkararnir eru sjálvir við til at menna tey ímyndaðu univers, sum spølini umboða. Spølini eru sera framkomin, og fólk í øllum aldrum og úr øllum sosialum bólkum teljast millum luttakararnar. Fyri stórnýtarar er hæddarpunktið í gerandisdegnum, tá ið teldan verður tendrað og ævintýrheimurin letur seg upp. Turkle (1997:14) sigur í hesum sambandi, at nøkur fara so langt, at tey venda „veruleikanum“ á høvdið:

As more people spend more time in these virtual spaces, some go so far as to challenge the idea of giving any priority to RL [FG: real life] at all. "After all," says one dedicated MUD [Multi-User Domains, Multi-User Dungeons] player and IRC [FG: Internet Relay Chat] user, "why grant such superior status to the self that has the body when the selves that don't have bodies are able to have different kinds of experiences?"

Fólk spæla, at tey hava ein annan samleika, eitt øðrvísi lív, á alnótini, og hjá nøkrum endar spælið við at gerast ein veruleiki ájavnt við „real life“. Genturnar luttóku næstan ikki í spælimentanini á alnótini fyrr, men tey seinastu árinu eru alt fleiri kvinnur við í spælinum, og „cyberspace“ er blivið eitt umhvørvi, har ið mörkini ímillum kynini verða alt meira flótandi og ógreið. Telduspøl kunnu illa samanberast við spøl úr eldri miðlum, tí børnini kunnu stýra meira av spælinum sjálvi á telduni. Tey eru sjálvi við til at seta mörkini í sambandi við samleika og kyn, og her verða viðurskifti úr tí sosiala veruleikanum, sum tey kenna úr sínum gerandisdegi, partvís flutt yvir í spæliheimin, partvís broytt og nýskapt. Dansk granskarin Birgitte Holm Sørensen (2000:233) sigur, at

[i] forhold til de tidligere medier foregår afprøvningerne på et interaktivt plan, hvor børnene selv er styrende indenfor de rammer, som ligger i spillene. De produktive processer over- og viderefører børns egne skabende processer fra fx. tegning, maling, video, foto, digte, historier og musik. De nye processer er af integrativ karakter, hvor børnene i multimedieprogrammer kan integrere disse i forskellige former for skaben, således at der bliver et samspil mellem de forskellige udtryksformer.

Børn og ung skulu skapa sín egna samleika, og mentan kann sigast at vera prosessinar, strukturarnir og súmbolini, ið vit skapa fyri at skapa „meaning“ í tilveru okkara (Sørensen 2000).

Umleið ein triðingur av teimum spurdu í kanningini hjá mær brúka í minsta lagi ein tíma um vikuna til spøl á telduni. Ein lítil bólkur, seks prosent, spæla meira enn níggju tímar um vikuna á alnótini.

ongantíð	304 pers.	47,7 prosent
½ tíma um vikuna	117 pers.	18,4 prosent
1 tíma um vikuna	69 pers.	10,8 prosent
2–4 tímar um vikuna	57 pers.	8,9 prosent
5–9 tímar um vikuna	21 pers.	3,3 prosent
>9 tímar um vikuna	39 pers.	6,1 prosent

Talva 13. Hvussu nógv brúkar tú alnótina til spøl? (FG kanning 2003)

Telduspølini eru sera fjølbroytt, og ymist er, hvørji spøl sum einstaklingarnir gerast hugtiknir av og fara at spæla. Munirnir á spølunum avspeгла munirnar á samleikanum hjá luttakarunum. Nakrir ungdómsbólkar spæla ævintýrspøl, aðrir spæla krigsspøl. Bókin *Ringanna Harri* hjá Tolkien hevur skapt eina heila grein innan spøl, og hetta er óivað ein tann best umtókta spæligreinin. Talan er um rolluspølini, har luttakararnir spæla ein rollu, sum ein ávísur persónur ella figurur í ævintýrinum. Hesi spølini vara dagar og vikur, tey kunnu halda á í ævir, um ein ynskir tað. Børn og ung í dag, sigur Turkle (1997:83), vita væl, at teldur ikki eru livandi, men „children are comfortable with the idea that inanimate objects can both think and have a personality“. Teldan er ikki bara eitt tól ella ein spegil, sigur Turkle (1995:9), sum áður nevnt, tí vit kunnu fara aftur um spegilin og læra okkum at liva í tí virtuella heiminum.

2.5 Fritíðin

Tað er spennandi, í hvussu er eina løtu, at finna heimasíður og annað, sum ein ikki kennir frammanundan. Næstan tveir triðingar av øllum næmingum í stóru kanniningini 2003 „surfa“, sum tað verður nevnt, eitt sindur hvørja viku. Alnótin minnir her um sjónvarpið; ein leypur bara frá síðu til síðu, uttan nakað veruligt mál ella mið, fyri at royna at spora okkurt undirhald. Talan er sum oftast um reina tíðarstyting, dagdølju, tá ið ein onki annað hevur at fáast við. Ein verður drigin av sínum forvitni og leitar eftir onkrum ókendum, ið liggur í „cyberspace“, sum illa fæst yvirlit yvir. Tað er sum at vera ein postmodernaður ferðamaður, ella fjakkari, sum ferðast úr stað í stað uttan at kenna sína leið ella endastøð (Bauman 1995). Tey ungu seta seg við telduna fyri at „surfa på nätet, för at hitta nya vänner, söka information, bli medlemmar i imaginära kollektiv och kanske hitta sitt 'livs kärlek'“ (Lalander og Johansson 2002:93). Øll leita eftir onkrum at byggja sína tilveru á, onkrum at skapa samanhang í einum fragmentaraðum heimi, og alnótin verður sæð sum eitt nýtt land við óteljandi ónýttum móguleikum.

ongantíð	259 pers.	40,7 prosent
½ tíma um vikuna	104 pers.	16,3 prosent
1 tíma um vikuna	105 pers.	16,5 prosent
2–4 tímar um vikuna	85 pers.	13,3 prosent
5–9 tímar um vikuna	28 pers.	4,4 prosent
>9 tímar um vikuna	18 pers.	2,8 prosent

Talva 14. Hvussu nógv brúkar tú alnótina – til at „surfa“? (FG kanning 2003)

Nógv fólk vilja eysað, at tilvildarlig fólk, ið „surfa“ á alnótini, skulu detta inn á júst teirra heimasíðu. Á persónligum heimasíðum verður ein persónur vanligi lýstur, so at fremmand kunnu gera sær eina mynd av, hvør ið viðkomandi er; tilfar um lívssøguna, áhugamálini, arbeiðið, dreymarnar og frítíðina hjá viðkomandi er at lesa á síðuni, umframt at myndir og tónleikur ofta eisini eru at finna.

Einans ein av teimum 27 næmingunum í níggjundaflokkunum í Havn hevur egna heimasíðu, men níggju av hinum kundu hugsað sær at fingið egna heimasíðu. Nógv fleiri næmingar í áttandaflokkinum, ið eg havi kannað, hava heimasíður; ikki færri enn sjei av teimum 23, ið svaraðu spurninginum, siga seg eiga heimasíðu. Her er helst talan um eitt rák í einum avmarkaðum bólki. Fyrst hevur ein næmingur havt heimasíðu, síðan hava fleiri onnur eisini fingið sær heimasíðu við tekniligum stuðli frá floksfeløgum og vinum.

Ógvuliga ymist er, sum vit síggja, hvat tey ungu brúka alnótina til. Pláss er ikki her fyri at fara inn á øll øki, at nevna alt tað, ið alnótin kann nýtast til. Men undranarvert er at síggja, hvussu nógv ikki brúka alnótina yvirhøvur. Enn eru, møguliga fleiri í Føroyum enn í grannalondunum, sera nógv, ið klára seg fínt við at vera „off-line“ í gerandislívinum. Tað eru nógv ung, sum halda tað vera ov keðiligt og óvirkið virksemi at sita framman fyri einum telduskíggja í frítíðini. Tey hava aðrar hægri raðfestingar viðvíkjandi frítíðini og vilja heldur sleppa út. Ung í Føroyum í dag ganga til sera nógv ymisk skipað ítriv, til dømis tónleik, ítrótt og átrúnaðarligt virksemi (Gaini 2003b). Teirra netverk eru óheft av alnótini. Her er brot úr samrøðu við 14 ára gamla gentu úr Havn:

FG: Brúkar tú internet?

Elin: Okkurt til arbeiði og at spæla, og so ikki meira, bara tá eg eri í skúlanum.

FG: Bara tá tú ert í skúlanum?

Elin: Ja.

FG: Tú brúkar tað ikki til kjatt ella nakað sovorðið?

Elin: Nei.

FG: Tímir tú ikki?

Elin: Eg haldi, at tað er so rotið.

FG: Hava tit internet heima?

Elin: Ja.

FG: Brúkar tú heldur ikki e-mail?

Elin: Tað arbeiðir so spakuliga, so eg tími ikki inn á hana heima, bara í skúlanum brúki eg e-mail.

Í fjølmiðlunum verður annars mangan sagt, at fólk nú á døgum royna at skaffa sær nýggja vitan á alnótini fyri at „fylgja við“. Tey ungu, sigur danski fjølmiðlagranskarin Stig Hjarvard, brúka alnótina og fartelesfonir til at skapa sosial netverk og til „vertskapsliga“ samveru, men „í den offisielle retorik om videns- og informationssamfundet lader man, som om vi er drevet at en ubændig lyst til at vide mere – at lige så snart folk har internettet mellem hænderne, går de igang med at videreuddanne sig“ (Hjarvard í politiken 12/12 2003). Alnótin er, serliga hjá teimum ungu, meira skemt enn álvara, meira til spæl enn til arbeiði. Myndin, vit hava av vitanarsamfelagnum, er ikki røtt, tí teir nýggju elektronisku miðlarnir eru fyrst og fremst partur av einum veldigum altjóða undirhalds-marknaði, har „vitan“ ikki er tað, sum selur vøruna.

Í áttandaflokkinum úr Havn, har eg havi gjørt spurnakanningar og felt-arbeiði, eru tey ungu sera virkin í skipaðum frítíðarítrivum og hava úr at gera næstan hvørt kvøld. Í samrøðu við 15 ára gamlan drong úr flokkinum verður millum annað sagt:

FG: Brúkar tú computara?

Óli: Ja, inn ímillum, eg spæli ongantíð spøl...

FG: Brúkar tú internetið?

Óli: Ja.

FG: Hvat brúkar tú internetið til?

Óli: Tað er sum...tað er nógv vanligt...tað er bara at kekka e-mail og downloada okkurt sovorðið og...

FG: Ja, musikk?

Óli: Ja, eg hyggi eftir onkrum nýggjum, altso vita hvat tað er...

FG: Ja, kjatt?

Óli: Ikki akkurát nú, tí at nú er tað...Faroese chat hjá okkum, tað er oyðilagt, tí at mYRC [telduforrit] riggar ikki.

FG: Ná, tað riggar ikki?

Óli: Nei, men tvætl, tað bilar ikki.

FG: Nei, brúkar tú tað eisini til filmar? Kann man downloada filmar eisini?

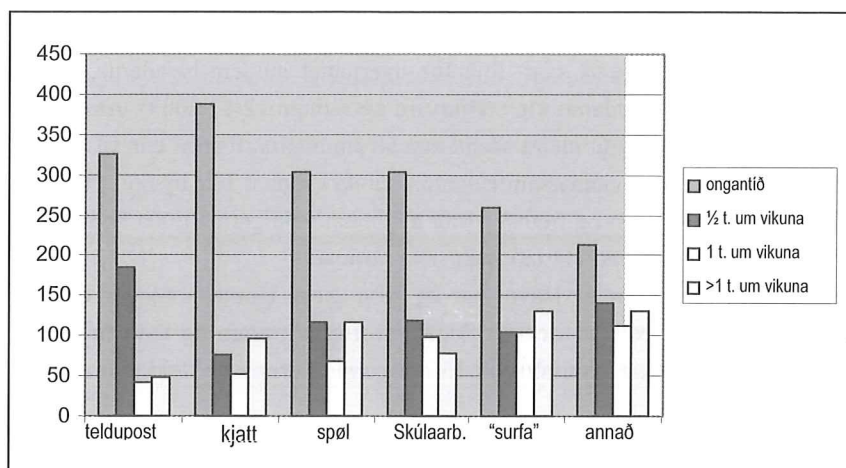
Óli: Ja, men tað tekur so ræðuliga leingi.

FG: Ja, so verður tað dýrt, ha?

Óli: Tað tekur fleiri tímar, ein dag kanska, so...

Tá ið sjónvarpið kom til landið, hildu fólk, at børn ongantíð fóru at spæla úti aftur, bara sita óvirkin framman fyri skíggjan og hyggja at útlenskum sendingum dagin langan. Tað er ongin ivi um, at børn og ung í 1990'unum vóru – og enn eru – stórnyttarar av elektroniskum miðlum, og at tey sum heild spæla

minni úti nú enn fyrr, men ekki øll hava egið kamar og egið sjónvarp, og tá er bara ein máti at sleppa undan umsjón foreldranna: at fara út. Um ikki annað so fyrri at vitja vinir og familju, ella bara spáka sær ein túr.

Mynd 1. Hvussu nógv brúkar tú alnótina? (í tølum). FG kanning 2003

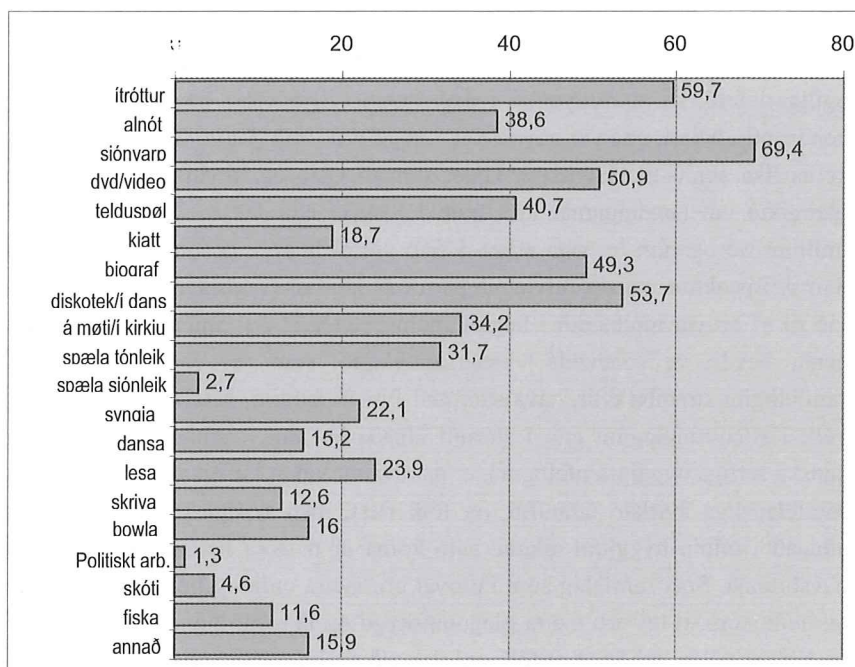
Hjá børnum og ungum hava spæl og kreativitetur stóran týðning fyri ta sosialu og mentanarlígu menningina, og, sigur Jette Forchhammer (1998),

mens de organiserede aktiviteter udføres i rammer, der sættes og styres af de voksne, så er børnene selv med til at sætte rammerne for den frie leg, der i stor udstrækning foregår på deres egne præmisser.

Við øðrum orðum, tað er týðandi, at vaksin ikki skipa fyri øllum, tey ungu takast við, tí tey hava eisini brúk fyri sjálvi at finna upp á eitthvørt. Ung mennast eisini, tá ið tey onki hava at gera; tað er í grundini ikki gott at hava ov nógv um oyrini hvønn dag, tí so fær ein ikki stundir at hugsa um alt tað, ið hendir kring ein, og sjálvsfatanin verður veikari.

Alnótin er eitt amboð, sum kann brúkast í nógvum ymsum virksemi, meira enn eitt frítíðarítriv í sjálvum sær, og tí er torført at seta tal á, hvussu nógv, ið veruliga brúka alnótina í síni frítíð. Tónleikarar og ítróttafólk, skótar og dvd-hyggarar, flestøll kunnu brúka alnótina í sambandi við frítíðarítriv síni. Alnótin gevur teimum møguleikan at skapa ein felagsskap, har lutakararnir eru staddir á ymsum plássum í landinum.

Í míni spurnakanning var spurningur um frítíðarítriv, har næmingarnir fingu 20 svarmøguleikar. At hyggja í sjónvarp er enn, sum sæst á mynd 2, best umtókta ítriv hjá ungdóminum eftir skúlatíð. Meira enn tveir triðingar av øllum næmingum hava valt „sjónvarp“ sum eitt av sínum frítíðarítrivum. Ítrótturin kemur síðan á einum øðrum plássi við 60 prosentum, meðan „at ganga á diskotek/dans“ er nummar trý á listanum yvir vanligastu frítíðarítriv ungdómsins. Alnótin liggur eitt sindur longur afturi í raðfestingini hjá teimum ungu, hvat frítíðini viðvíkur; 39 prosent hava svarað, at hon er partur av teirra frítíðarvirksemi. Telduspøl, ið ofta eru heintað av alnótini, eru lutfalsliga væl umtókt millum ung, tí 41 prosent siga seg spæla spøl á telduni. Eitt annað frítíðarítriv á listanum – kjatt – er eisini knýtt at alnótini, tí tú kanst ikki kjatta uttan at hava teldu við alnótasambandi. Kjattararnir telja 19 prosent í kannningini hjá mær, so kjatt liggur sostatt nøkulunda í miðjuni á listanum yvir tey vanligastu frítíðarítrivini hjá teimum ungu.

Mynd 2. Hvørji frítíðarítriv hevur tú? (set ein ella fleiri krossar). %

Alnótin er, sum vit síggja, ikki ráðandi, tá ið ljós verður varpað á frítíðina hjá ungdóminum í Føroyum í dag. Av elektronisku miðlunum er sjónvarpið tann størsti, 20 prosentstíg framman fyri alnótina í stóru spurnakanningini frá 2003.

Mynstrið yvir hvussu børn og ung nýta alnótina broytist støðugt. Tey ungu eru ikki passivir brúkarar av hesum kunningartøkniliga miðli, men tvørturímóti sera virknir aktørar, ið gjarna „framleiða“ og ikki bara „brúka“ tykislugu dimensiúnina í ungdómsmentanini. Nýggj samskiftistøkni verður brúkt í einum føroyskum stíli og er við til at seta tað lokala í samband við tað globala.

3 Útjaðari og miðdepil

3.1 Lokalur og globalur samleiki

Føroyar eru í einum landafrøðiligum útjaðara í Evropa, men frástøðan til meginlandið í kilometrum hevur ikki tann sama týðningin fyri samfelag og mentan, sum hon í farnum tíðum hevði. Tað er blivið nógv lættari, skjótari og bíligari at ferðast til og úr Føroyum, og fáir núlivandi føroyingar hava ongantið verið í útflondum. Seinastu 20 árin er samskiftið við umheimin vaksið við eini øgiligari ferð, so at føroyingar í dag kunnu fylgja við í næstan øllum, sum hendir úti í heimi, uttan at noyðast at vera afturúr í tíð (Gaini 2003b). Tíðindini koma líka skjótt til Havnar og Gjáar sum til Oslo og Reykjavíkar, og tað er líkamikið um hendingarnar fara fram í Svøríki ella Japan. Tætta sambandið ímillum tíð og rúm er, siga nógv, í ferð við at hvørva (Zeuner 1994:11–12). Samskiftistøknin, sum er blivin ein partur av kjarnuni í nútíðarsamfelagnum, er við til at broyta innihaldið í hugtøkunum „útjaðari“ og „miðdepil“. Ein kann enntá hevda, at sonevnda vitanarsamfelagið, sum tey flestu framkomnu samfeløgini stremba eftir, hava sum mál fyri framtíðini, lættari letur seg seta í verk í smásamfeløgum enn í stórum ídnaðarlondum. Í smáum samfeløgum, kanska serliga oyggjasamfeløgum, er man vanur við at fáa eina mentanarliga og samfelagsliga ávirkanuttan frá, og fólk flest, men serliga ungfólk, eru sera áhugað í øllum nýggjum rákum, sum koma úr tí stóra heiminum hinumegin havsbrúnna. Smá samfeløg sum Føroyar eru meira opin og liðilig enn nógv av teimum stóru, tí tey eru meira gjøgnumskygd og fáment, minni uppbytt sosialt og búskaparliga, umframt at fólk eru von við at flyta í útbúgvingar- og arbeiðshøpi (Gaini 2003b). Í bókini *Ung i utkant* (Helve 2003) stendur um Ísland, okkara grannatjóð, ið vit á nógvum økjum líkjast (Thorlindsson og Bjørnsdóttir 2003:138–139):

Geografisk ligger Island ikke midt i Europa. Faktisk ligger det helt ude i periferien [...] Følgelig kan man argumentere for at islandsk ungdom hører til den europæiske periferi. Vi må alligevel være bevidst om, at i disse tiders globalisering er det ikke geografien, der bestemmer kultur og livsstil [...] Som det ofte er tilfælde i små lande, er den internationale kontekst godt repræsenteret i medier, kultur, forbrug og livsstil. Anvendelse af computere og mobiltelefoner hos islandsk ungdom hører til den højeste i verden.

Eisini føroyingar eru í toppinum í heiminum viðvíkjandi nýtslu av teldum og fartelesnum. Nú er Ísland eyðsæð nógv størri og kendari land enn Føroyar á tí altjóða mentanarpallinum. Ísland og Føroyar verða tó bæði vanligar roknað sum ytsti evropeiski útjaðarin, í hvussu er av teimum, ið liva í stórbýum á evropeiska meginlandinum. Kunningar- og samskiptistøkkin, ið vit hava í dag, hevur tó ført til, at føroyingar hava sosial sambond og netverk, ið rækka um allan heim, og sum verða røkt við alnót og telefon. Trupulleikin við útjaðarahugtakinum er, at Føroyar verða roknaðar sum útjaðari vegna sína landafrøðiligu støðu, hóast tann landafrøðiliga „rúmliga“ dimensiúnin, frástøðan frá í kilometrum, í stóran mun hevur mist sín týðning í tí seinmodernaða digitaliseraða heiminum, har ið spurningurin fyrst og fremst er um at vera „connected“ á netinum ella ikki. Tað eru stórbýirnir á meginlandinum, ið allýsa útjaðaran, og tað er við til at skapa eina grova einfalding, hvat ið globaliseringsgongdini viðvíkur. Eisini í samfelagsvísindini taka globaliseringsástøði støði í stórbýunum í teimum stóru londunum (Karlsen 2001). Spurningurin verður so, hvat virði hesi viðurkendu ástøði hava í til dømis Norðurnoregi, Føroyum, Íslandi og Grønlandi. Unn Doris Karlsen tekur henda viðkomandi spurningin upp til viðgerðar í áhugaverdu doktararitgerð síni um ung í Norðurnoregi – eitt samfelag, ið minnir stak nógv um hitt føroyska (Karlsen 2001:39).

I hvilken grad vil for eksempel Bourdieus teorier, som tar utgangspunkt i et franskt klassesdelt samfunn, være relevant for nordnorske samfunn som har vært relativt lite differentierte? I hvilken grad kan vi forvente at Becks, Giddens og Ziehes teorier, som tar utgangspunkt i høyindustrialiserte og sterkt moderniserte samfunn i Sentral-Europa og USA, skal passe for nordnorske forhold som tross en række endringer likevel kan karakteriseres som rurale, perifere og med en viss tilknytning til traditionelle primær-næringer?

Vansin við at brúka sosiologar sum Giddens og Ziehe er júst hin sami, um hugt verður at tí føroyska samfelagnum, ið eisini er eyðkent av lutfalsliga stórari

primervinnu (fiskiskapur) og tøttum lokalsamfeløgum, har fólk hava sterk ættarbond. Tað er ikki fyrr enn móti endanum av 20. øld, at Norðurnoreg og Føroyar av álvara verða knýtt at tí globala heimssamfelagnum – búskaparliga, sosialt og mentanarliga. Ung úr londum sum Føroyum, Íslandi og Grønlandi hava ein sterkan lokalan samleika, samstundis sum tey eru up-to-date innan tónleik, móta, film, telduspøl og annað, ið kemuruttanífrá (Gaini 2003b).

Ungdómurin í útjaðaranum hevur tikið alnótina til sín við opnum ørmum, tí hon er við til at flyta hann yvir í miðdepilin. Tey ungu í Føroyum ynskja at brúka nýggju samskiftistøkna at samskifta sínámillum við, ikki at sleppa lokala samleika sínum til fyrimuns fyri globalum samleikum. Tey ynskja at samskifta á sama *hátt* sum ung aðrastaðni. Tey ynskja at fylgja við í øllum tí nýggjasta í ungdómsmentanini í modernaðu miðlunum. Tey ynskja at velja sín egna lívsstíl og samleika. Men alt hetta fer fram innan fyri teirra føroysku mentanarligu karmar. Tað er nevniliga ongin staðarleys global mentan, sum kann skúgva alt annað ómodernað til viks.

Globaliseringin, ið øll hava meiningar um, er grundað á nógvar mýtur, serliga viðvíkjandi tí fría heimsbúskapinum, men eisini um, at hitt seinmodernaða globaliseraða samfelagið hevur burturbeint allar traditióinir, ið vóru „leivd“ úr premodernaðum tíðum. Traditióinir, sigur Luke harafturímóti,

should not be regarded – to give it another prescriptive reading – as being necessarily static, backward, and conservative. Traditions also must be seen as very dynamic, contemporary, and forward-looking, because they are actively part of everyone's daily life in the modern world (in Heelas et.al. 1996:116).

Tey ungu í Føroyum taka ikki alt, ið teir modernaðu miðlarnir senda út til fjøldina, fyri góða vøru, tí tey eru avgjørt tilvitað um, at nógv nýtt og ókent, sum verður marknaðarført í sjónvarpinum og á alnótini, ikki kann sameinast við virðir og áhugamál teirra.

3.2 *Útjaðarin velur út*

At ung í útjaðaranum eru opin og forvitin merkir ikki, at tey góðvarin royna at taka eftir øllum tí, sum teir elektronisku miðlarnir borðreiða við. Tvørturímóti vil eg siga, at tey sum heild eru sera atfinningarsom og velja bara tað út, sum tey vilja hava, vraka restina og royna sum best at fáa tað globala og lokala, tað modernaða og siðbundna at vera í eini samhangandi heild. Ung seta í dag sera høg krøv, tá ið tey skulu velja, hvat ið hóskar til teirra lívsstíl og mentanar-

liga samleika. Tey skilja sundur í tí endaleysa streyminum av sansaávirkanum, sum tey fáa hvønn einasta dag úr lýsingum og miðlum rundan um seg.

Tað seinmodernaða samfelagið setur heilt onnur krøv til bæði ung og gomul enn tað, ið vit vóru von við fyrr. Vitan er tað mest týðandi tilfeingi í nútíðarsamfelagnum – bæði hjá einstaklingum og stovnum í landinum (Giddens 1991). Fyrr tók siðvenjan so at siga avgerðirnar fyri einstaklingin, men í dag hevur ungdómurin, sum nevnt, hópin av valmøguleikum viðvíkjandi arbeiði, útbúgving, lívsstíli og øðrum þortum av lívinum. Krøvini til útbúgving eru eisini nógv hægri, enn tey hava verið.

Føroysk mentan er ikki hótt av alnótini og seinmodernaða samfelagnum, tí alnótin verður í stóran mun brúkt júst til at endurskapa tann fólksliga almenningin, ið nógvir granskarar hildu, til dømis í tí føroyska fjølmiðlakjakinum í áttatiárunum, vera farnan í søguna vegna nýggjar tíðir við sjónvarpi og útvarpi í hvørjum heimi (Gaini 2003c). Tey ungu brúka alnótina til at skapa sítt egna kjak um viðurskifti, sum koma ungdómslívinum við. Alnótin verður brúkt til at finna fram tilfar úr gomlum tíðum, so at ein kann tosa um eina uppáfturtøku av gomlum siðum, sum foreldraættarliðið í síni ungdómstíð royndi at sleppa burtúr. Jóan Pauli Joensen (2003) hevur í nýggjari bók skrivað um brúdleyp í Føroyum, har ið nágreiniliga verður lýst, hvussu ung hjún í dag velja at taka gamlar brúðarsíðir fram fyri at skapa røtt „føroysk“ brúdleyp, tó ofta blandað saman við nýggjum siðum úr øðrum londum. Alnótin hevur eisini fingið fólk at ættargranska sum ongantíð áður, tí nú kunnu telduforrit gera uppgávuna lættari. Nógvar føroyskar familjur hava gjørt heimasíður við alskyns upplýsingum um ættfedrar og staðarbond fyri at spjaða vitan um familjusøguna. Tað refleksiva samleikaarbeiðið, ið Anthony Giddens (1991) setur í fokus í sínum ástøði um tað seinmodernaða samfelagið, kemur týðiliga til sjónar á alnótini í Føroyum.

Í smáum samfeløgum sum tí føroyska spæla persónligu sambondini ein stóran leiklut í øllum kjakum, sigur fólkaminnisfrøðingurin Eyðun Andreassen (1992), og í fólksligum mentanarligum samskifti „foregår hele processen i kollektivet, der hersker umiddelbar og direkte forbindelse mellem ”sendere” og ”modtagere” [...] og al kommunikation i dette kollektiv er baseret på umiddelbar feedback“ (1992:285).

Alnótin hevur í Føroyum fingið nakað av tí, sum Andreassen kallar fyri „folkelig offentlighed“ í Føroyum, framaftur, hóast ein týðandi munur sjálvandi er til staðar; kjakið undir húsatekjum og á keiðkjum í føroyskum bygðum kravdi ongi hátøknilig tól sum sjónvarp og teldur til at fáa samskiftið at virka; boðini og tíðindini vórðu send av fólkamunni, tí tá var tann fysiski nærleikin

ein fortreyt fyri fólksligu mentanina. Á alnótini er nærleikin elektroniskur, virtuellur, og fólk sita hvør í sínum húsi (Gaini 2003c).

4. Niðurstøður

Tað er ongin sum veit at siga, hvussu tey ungu fara at brúka alnótina í framtíðini, tað er nóg torført at lýsa støðuna, sum hon er í dag, tí tøkniliga og samfelagsliga menningin, sum vit seinastu árin hava verið vitni til, bæði í Føroyum og úti í heimi, gongur við rúkandi ferð og steðgar ikki í bræði. Persónlig viðurskipti – aldur, kyn, bústaður, sosial bakgrund – eru eisini við til at avgera, hvussu ein brúkar alnótina. Hjá teimum ungu er alnótin fyrst og fremst nakað, ið hoyrir frítíðini til, hóast tað verða alt fleiri, sum eisini brúka alnótina til skúlaarbeiði. Tað visir seg eisini, at ein stórir bólkur av ungfólki ikki hevur áhuga fyri skipanini, brúkar hana minst gjørligt, hóast tey sjálvandi kenna alnótina, tí óbeinleiðis eru øll so við og við tilvitað um hennara stóra leiklut í samfelagnum.

Næmingar úr framhaldsdeild fólkkaskúlans hava verið í brennideplinum í mínari gransking, og tað er onki at ivast í, at ein annar aldursbólkur, til dømis ung í 16–20 ára aldri, hevði givið onnur úrslit enn tey, ið her fyriliggja. Vísindaliga áhugavert hevði verið, at samanborið tveir ymsar aldursbólkar fyri at finna nøkur mynstur viðvíkjandi brúki av alnótini. Í fólkkaskúlanum eru tey ungu úr sama flokki ofta sera tætt knýtt at hvørjum øðrum, tí tey hava verið saman í nógv ár. Ofta hava næmingarnir sínar nærmastu vinir í sama flokki. Støðan broytist, tá ið tey skulu velja sína leið víðari, tí tá spjaðast tey, bólkurin verður upploystur, og nógv koma inn í nýggjar vinabólkar. Hendan broytingin kann ávirka teirra brúk av alnótini, tí nú verða tey sosialu netverkini kanska størri og meira spjadd.

Tey ungu, sum brúka alnótina fleiri ferðir um vikuna, hava ofta vinir, ið eisini dáma at sita við telduna. Tey hava felags áhugamál og ein lívsstíl, ið skilir tey eitt sindur frá nógvum javnaldrum. Tó eru tey sosialu netverkini, ið tey 14–15 ára gomlu í Føroyum hava, sjáldan samansett av fólki, ið veruliga umboðar eina lutmentan ella partmentan (subculture), ið er klárt avmarkað frá øðrum ungdómsmentanum. Undantøk eru, men tey flestu ungu hava netverk, sum umfata fólk við fjølbroyttum áhugamálum og virðum, og tað kemst partvís av, at samfelagið er ov lítið til at rúma sundurskildum lutmentanum av ungdómum. Gongdin er tó, serliga í Havn, at tey ungu nú – eyðsæð ikki øll – skapa bólkar, ið veruliga skilja seg burtur úr fjøldini (Gaini 2003a).

Ofta verður sagt, at tey minstu samfeløgini, serliga tey, ið eru neyvt avmarkað úteftir, oyggjasamfeløg, eru fyrimyndarlig sum samfelagsvísindalig „starvstova“, tí her ber til at taka allar íbúgvagnar við í kanningunum, umframt at hesi samfeløg viðhvørt eru lutfalsliga einsháttað – mentanarliga, etniskt og so framvegis. Verkætlanirnar hjá Jette Forchhammer, donskum sosiologi, um føroysk børn og sjónvarp eru sera áhugaverdar sæð í hesum ljósinum. Í Føroyum fekk Forchhammer møguleikan at kanna, hvussu sjónvarpið ávirkaði mentanina og frítíðina hjá børnum; „børn før tv“ (1983) og „børn med tv“ (1998) eita bøkurnar, ið komu burtúr. Vónandi kann henda kanning av ungdómi, mentan og alnót í Føroyum síggjast sum eitt stig víðari í granskingini av børnum og ungdómi í landinum. Nógv er hent í Føroyum, síðan sjónvarpið fyri 20 árum síðani fekk pláss í stovunum kring landið. Alnótin hevur nógv størri menningarmøgulleikar enn sjónvarpið; og hon er í ferð við at broyta vanligu hugmyndirnar av útjaðara og miðdepli.

HEIMILDIR

- Andreassen, E. 1992. *Folkelig offentlighed*. Museum Tusculanums Forlag, København.
- Bauman, Z. 1995. *Life in fragments*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Castells, M. 2000. *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Blackwell Publishers, Oxford.
- Drotner, K. 1999. *Unge, medier og modernitet*. Borgen. København.
- Forchhammer, J. 1983. *Børn før tv*. En kultursociologisk rapport om færøske børns fritidsaktiviteter omkring tidspunktet for indførelse af TV. Roskilde Universitetscenter, Roskilde.
- Forchhammer, J. 1998. *Børn med tv*. Nordisk Ministerråd, København.
- Gaini, F. 2001. Ikke medierne, der er problemet. *CeFU netsskrift* (www.cefu.dk).
- Gaini, F. 2003a. Ung í Føroyum. *Námrit I*. Granskingarverkætlanin fyri økismenning, Klaksvík.
- Gaini, F. 2003b. Færøerne – et nordatlantisk øsamfunds ungdom. *Helve* 2003:119–238.
- Gaini, F. 2003c. Kjattarar – ung á netinum. *FRØÐI* 9,2:10–14.
- Gaini, F. 2004. Faroese Youth: Education, work and leisure preferences. Herranen, Puuronen & Soilevuo (eds.): *Youth – Similarities, Differences, Inequalities*, s. 13–24. University of Joensuu, Joensuu.
- Giddens, A. 1991. *Modernitet og selvidentitet*. Hans Reitzels forlag, København.
- Helve, H. (ed.). 2003. *Ung i utkant*. Aktuell forskning om glesbygdsskolebarn i Norden. Nordisk Ministerråd, København.

- Joensen, J. P. 2003. *I ærlige brudefolk*. Bryllup på Færøerne. Museum Tusculanums Forlag, København.
- Karlsen, U. D. 2001. *Ung i spenningens land*. Analyser av preferanser knyttet til valg av utdanning, yrke og bosted blant nordnorsk ungdom. Avhandling for graden doctor rerum politicarum. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Lalander, P. & Johansson, T. 2002. *Ungdomsgrupper i teori og praktik*. Studentlitteratur, Lund.
- Livingstone, S. 2002. *Young people and new media*. SAGE, London & Thousand Oaks (California).
- Luke, T. W. 1996. Identity, Meaning and Globalization: Space-Time Compression and the Political Economy of Everyday Life. Heelas, P., Lash, S. & Morris, P. (eds.): *Detraditionalization*. Critical Reflections on Authority and Identity, s. 109–133. Blackwell Publishers, Oxford.
- Politiken* 12/12 2003. Den grænseløse selskabelighed (Nina Kragh hevur samrøðu við Stig Hjarvard professara).
- Poulsen, J. 1980. *TV – og den færøske kulturs fremtid*. Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn.
- Sørensen, B. H., 2000. Børn i en digital kultur. Sørensen, B.H. & Olesen, B.R. (eds.). *Børn i en digital kultur*. Forskningsperspektiver, s.15–30. GADS forlag, København.
- Sørensen, B. H. (ed.) 2001. *Chat: leg, identitet socialitet og læring*. GADS forlag, København.
- Turkle, S. 1995. *Life on the screen. Identity in the age of the internet*. Simon & Schuster, New York.
- Pórolfur Pórlindsson og Hera Hallbera Björnsdóttir. 2003. *Island*. Helve 2003:138–154. *Vikublaðið* 4/3 2003. Gallupkanning.
- Zeuner, L. 1994. *Den moderne tidsalder og de unge*. Socialforskningsinstituttet, København.

SUMMARY

Young people in the Faroe Islands and other Nordic peripheries are large consumers of internet, mobile phones and other new electronic media. Internet is today playing a key role in most youth cultures and lifestyles appearing among Faroese youths. The popularity of internet chat functions among young people from all the islands and regions of the Faroe Islands is huge, and it makes the social networks of individuals less geographically and socially limited than it used to be. The internet is used to “test” and play with identities, concerning gender, age, culture and locality. In this chapter I have tried to illustrate the way Faroese youths use the internet to communicate, to construct a cultural identity, and to get impulses from global currents of youth cultures. Most of the

data stem from my Ph.D project fieldwork. The concepts of “centre” and “periphery” are essential to my discussion, because the internet, I argue, has changed the map of geographical peripheries and centres – not least regarding the Faroe Islands and Iceland. How do Faroese young people specifically use the internet? How is Faroese local youth culture influenced by global cultural trends? These are the main questions that I raise in my chapter.

Samanburður á áhrifum fjölþjóðlegra hugmyndastefna á Færeyinga og Íslendinga frá miðri 18. öld til miðrar 19. aldar

Inngangur

Í þessari grein eru borin saman áhrif fjölþjóðlegra hugmyndastefna á Færeyinga og Íslendinga frá miðri 18. öld til miðrar 19. aldar. Nokkuð verður fjallað um aðferðafræðileg vandamál, sem varða mat á áhrifum slíkra stefna. Ýmsar hugmyndastefnur, bæði af trúarlegum og veraldlegum toga, hafa verið áhrifa-miklar á því svæði, sem á síðari öldum hefur verið kallað Evrópa. En með aukinni veraldarhyggju, sem m.a. birtist með upplýsingunni, komu fram á sjónarsviðið æ fleiri hugmyndastefnur, sem reyndust áhrifamiklar víða um lönd. Gerð verður grein fyrir ytri aðstæðum, er mótuðu útbreiðslu fjölþjóðlegra hugmyndastefna í löndunum tveimur á því tímabili, sem um er að ræða. Síðan verða borin saman áhrif þeirra stefna, sem mikilvægastar mega kallast, í lönd-unum tveimur, og er það meginþáttur greinarinnar. Að endingu verða dregnar saman niðurstöður.

Þegar áhrif fjölþjóðlegra hugmyndastefna eru metin, koma ýmis aðferða-fræðileg álítaefni til athugunar. Ekki er alltaf sjálfgefið, að tiltekin viðhorf, sem birtast í skrifum manna eða gerðum og bera svip ákveðinnar fjölþjóðlegrar hugmyndastefnu, séu endilega runnin frá þeirri stefnu. Þá er þess að gæta, að í mörgum tilvikum er um það að ræða, að menn fyrri tíðar, er höfðu skoðanir, sem á okkar tímum eru tvímælalaust taldar falla undir ákveðnar hugmynda-stefnur, tengdu þessar skoðanir ekki við slíkar stefnur eða jafnvel, að þeir vissu ekki um tilvist þeirra. Svo að fjallað sé um þær veraldlegu stefnur, sem helzt koma til álíta á tímabilinu, var í báðum löndunum vísað til viðhorfa, sem menn kenndu við upplýsingu, en ekki liggur fyrir, að frjálslyndisstefna, rómantíska stefnan og þjóðernishyggja hafi komið að ráði til umræðu sem afmarkaðar stefnur. Enn kemur til skoðunar, að áhrif einstakra hugmyndastefna, sem á okkar tímum eru nefndar svo, hafa fyrr og síðar runnið saman með ýmsu móti hjá einstökum mönnum, svo sem alkunnugt er. Þannig er skýrt, að áhrif upp-lýsingarinnar og frjálslyndisstefnu renna mjög saman; áhrif þjóðernishyggju og frjálslyndisstefnu skarast í ýmsum tilvikum mjög, svo og augljóslega áhrif þjóðernishyggju og rómantísku stefnunnar. Enn fremur er auðvelt að benda á mörg dæmi þess, að áhrif upplýsingarinnar og þjóðernishyggju falli saman í

hugmyndaheimi tiltekins manns. Skortur á heimildum getur svo skapað sérstök vandamál við mat á útbreiðslu fjölþjóðlegra hugmyndastefna meðal almennings (sjá Inga Sigurðsson 1998 og 2003). Allt þetta er nauðsynlegt að hafa í huga, þegar fjallað er um áhrif einstakra stefna.

Það er sérstakt vandamál varðandi mat á áhrifum fjölþjóðlegra hugmynda- stefna meðal Færeyinga og Íslendinga, að meðal beggja þjóðanna var lítið skrifað í því skyni að kynna kenningar og hugmyndahræringar í öðrum löndum. Mikill munur er vitaskuld á viðtökum hugmynda í löndunum tveimur, hvað það snertir, að tiltölulega lítið efni var birt sérstaklega fyrir Færeyinga á þessum tíma. En það á einnig við um Íslendinga, sem vissulega birtu heilmikið um erlend málefni fyrir almenning í bókum og tímaritum, að þeir skrifuðu lítið um kenningar einstakra hugsuða og gerðu takmarkaða grein fyrir hugmyndastraum- um. Þannig er oft minnst á upplýsinguna í skrifum Íslendinga, en upplýsingar- hugmyndir eru ekki tengdar mikið við einstaka hugsuði í skrifum þeirra. Fátítt var, að einstakir heimspekingar og skáld og verk þeirra væru kynnt sérstaklega. Jafnvel á sviðum, þar sem deilur áttu sér stað, svo sem um trúmál, var lítt vísað til kenninga. Hið sama á við um deilur, sem varða aðra þætti í upplýsingunni en trúarþáttinn.

Um sögulegt baksvið og útbreiðsluleiðir hugmyndastefna

Ýmislegt er sameiginlegt með stöðu Færeyinga og Íslendinga, hvað snertir viðtökur fjölþjóðlegra hugmyndastefna. Útbreiðsla stefnanna meðal þjóðanna tveggja réðst mjög af aðstæðum í löndunum tveimur. Skulu nú nefnd nokkur af mikilvægustu atriðunum, sem þetta varða. Báðar þjóðirnar voru mjög fámenn- ar. Íslendingar voru um 46.000 talsins 1769 og um 60.000 um miðja 19. öld. Færeyingar voru aftur á móti um 4.000 1769, þegar fyrsta manntalið var tekið þar, og um 8.000 um miðja 19. öld. Í evrópsku samhengi skiptir lega landanna á jaðri álfunnar vitaskuld miklu máli; blómaskeið tiltekinna hugmyndastefna þar var til muna seinna en í mörgum öðrum löndum. Áhugavert er að skoða áhrif fjölþjóðlegra hugmyndastefna í löndunum tveimur sem dæmi um áhrif slíkra stefna á smáþjóðir í Evrópu. Staða þjóðanna innan danska eða, fram til 1814, dansk-norska, ríkisins er og mikilvæg, sem og breytingar, er urðu á stjórnskipan á tímabilinu og síðar verður að vikið.

Hugmyndastraumar bárust að langmestu leyti frá Danmörku til Færeyja og Íslands. Þess er og að geta, að dönsk menningaráhrif voru mjög sterk í Noregi, einnig eftir 1814, þegar stjórnskipuleg tengsl við Danmörku rofnuðu. Kaup- mannahafnarháskóli gegndi lykilhlutverki í miðlun hugmynda til landanna

tveggja; Færeyingar og Íslendingar, sem numið höfðu þar, fluttu hugmyndir í ríkum mæli til heimalanda sinna, auk þess sem Danir, er störfuðu í Færeyjum (í minna mæli Danir, sem störfuðu á Íslandi) höfðu ákveðin áhrif. Þá kynntust menn erlendum hugmyndum af bókum. Varðandi útbreiðslu hugmyndastefna skiptir miklu máli, að þó nokkur hluti alþýðu í báðum löndunum var læs, og reyndar allstór hluti miðað við það, sem þá gerðist víða í Evrópu. Þýðingarmikil er hin sameiginlega lúterska trúarhefð, sem komin var frá Danmörku og Þýskalandi. Sökum fámennis og fábreytni þjóðfélaganna tveggja var ekki mikið um stofnanir eða félög í löndunum sjálfum, sem greiddu fyrir útbreiðslu fjölþjóðlegra hugmyndastefna þar. Þó ber hér að nefna félög, sem Íslendingar stofnuðu, Lærdómslistafélagið, sem hafði miðstöð í Kaupmannahöfn, Landsuppfræðingarfélagið og Hið íslenska bókmenntafélag, sem frá upphafi, 1816, starfaði í tveimur deildum, Kaupmannahafnardeild og Reykjavíkurdeild. Í Færeyjum gegndi latínuskólinn í Þórshöfn, sem brautskráði síðast nemendur 1794 og var formlega lagður niður tíu árum síðar, mikilvægu hlutverki í miðlun menningaráhrifa. Bessastaðaskóli hafði og ákveðna þýðingu að þessu leyti. Lestrarfélög og bókasöfn skiptu og verulegu máli í þessu viðfangi í báðum löndunum, eins og síðar verður að vikið.

Við samanburð á áhrifum fjölþjóðlegra hugmyndastefna meðal þjóðanna tveggja er nauðsynlegt að taka mið af því, að greina má áhrif slíkra stefna á því tímabili, sem hér um ræðir, í miklu fleiri ritsmíðum eftir Íslendinga en Færeyinga. Hér er á sitthvað að líta. Íslenska þjóðin var mörgum sinnum fjölmennari en sú færeyska, eins og áður greinir, og að sama skapi fengust mörgum sinnum fleiri Íslendingar en Færeyingar við ritstörf að marki. Þar fyrir utan voru ýmis ytri skilyrði á þann veg, að betri forsendur voru fyrir því meðal Íslendinga en Færeyinga, að menn kæmu rituðu efni á framfæri. Vissulega er ákveðin hliðstæða í því, að menn af hvoru tveggja þjóðerninu, sem létu mikið að sér kveða í umræðu um þjóðmál og ýmis menningarmál, voru búsettir í Kaupmannahöfn og gáfu þar út mörg rit. En mikill aðstöðumaður fólst í því, að á Íslandi var starfrækt prentsmiðja (tvær prentsmiðjur um aldarfjórðungs skeið) allt tímabilið, en prentsmiðja var ekki stofnuð í Færeyjum fyrr en 1852 og starfaði um skamma hríð. Meðal Íslendinga voru stofnuð nokkur félög, sem stóðu að útgáfu bóka og tímarita, en ekki meðal Færeyinga. Hér er enn á það að líta, að aðstaða Færeyinga til að semja fræðsluefni fyrir landa sína, – en oft má greina ákveðna hugmyndafræðilega afstöðu í slíku efni, – var talsvert önnur en aðstaða Íslendinga, vegna þess að færeyska var lítt notuð sem ritmál á þessu skeiði.

Upplýsingin

Upplýsingin er ein þeirra hugmyndastefna, sem marka skýrust þáttaskil í evrópskri hugmyndasögu. Upplýsingin er einkum kennd við 18. öld, en ýmsar hugmyndastefnur, sem mikilvægar voru á 19. og 20. öld og eru enn, hafa sótt sitthvað til hennar. Þannig hafa áhrif upplýsingarinnar í raun aldrei fjarað út. Er það enda svo, að stefnan hefur verið umdeild til þessa dags. Því er eðlilegt að fjalla um áhrif hennar allt til loka þess tímabils, sem tekið er til meðferðar í greininni.

Í báðum löndunum var á þessu tímabili rætt um stefnu, sem kölluð var upplýsing. Danska heitið *oplysning*, sem á sér samsvörum í hinu þýzka heiti *Aufklärung*, vísar til þessarar stefnu. Menn af hvoru tveggja þjóðerninu fjölluðu um *oplysning* og notuðu orð af sama stofni í ritsmíðum sínum á dönsku. Nefna má fáein dæmi úr ritum Færeyinga. Jens Chr. Svabo (1783:11) talar um *oplyste Stater*, landi hans Nicolai Mohr (1786:iii) vísar til *oplyste Mænd*, og Niels Winther (1852c:50) talar um *Oplysning*. Hugtakið *upplýsing* var talsvert notað meðal Íslendinga á tímabilinu, sem og síðar, og orð af sama stofni, sem vísa til stefnunnar, sáust oft í skrifum þeirra (sjá Inga Sigurðsson 1990b:30–34).

Upplýsingin barst aðallega til Færeyja og Íslands frá Danmörku. Nánar tiltekið var upplýsingin í löndunum tveimur angi af þýzk-danskri upplýsingu, því að upplýsingin í Danmörku var einkum runnin frá Þýzkalandi, og þá sérstaklega Norður-Þýzkalandi, þar sem lúterstrú var ríkjandi.

Áhrif stefnunnar birtust að marki meðal Íslendinga um miðja 18. öld (sjá m.a. um upplýsinguna á Íslandi Inga Sigurðsson 1990a, 1990b og 2001). Þau koma m.a. fram í rannsóknarstörfum Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar. Upplýsingaráhrifa fer að gæta meðal Færeyinga upp úr miðri öldinni. Það var tímanna tákn, að á sjöunda áratugi aldarinnar völdu færeyskir stúdentar í fyrsta skipti aðra námsgrein við Kaupmannahafnarháskóla en guðfræði. Þetta voru þeir vinirnir Nicolai Mohr og Jens Chr. Svabo (sjá m.a. um feril Mohrs Wang 2002 og um feril Svabos Djurhuus 1959 og Jacobsen 2003). Þessir menn báru með sér andblæ nýs tíma og urðu í fremstu röð færeyskra upplýsingarmanna (sjá m.a. um upplýsinguna í Færeyjum Debes 1997 og Jacobsen 2003). Einnig gætir upplýsingaráhrifa í ritsmíð eftir Christopher Müller frá 1761 (Jón Helgason 1931:78–84).

Áhugi á eflingu atvinnuveganna er eitt af einkennum upplýsingarinnar, og beittu stjórnvöld í ýmsum löndum sér mjög á þessu sviði í anda stefnunnar. Dönsk stjórnvöld létu mikið til sín taka að þessu leyti. Víða í hinu dansk-norska ríki var efnt til leiðangra eða upplýsingum safnað með öðrum hætti í því skyni

að búa í haginn fyrir ráðstafanir, sem mættu verða til að styrkja atvinnuvegina. Könnun á náttúru landanna fléttaðist í sumum tilvikum saman við þessi markmið, en einnig voru ýmis dæmi þess, að náttúrufræðirannsóknir væru styrktar sem sjálfstætt viðfangsefni.

Rannsóknarleiðangur Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar 1752–1757, hinn umfangsmesti, sem farið var um Ísland á tímabilinu, var á vegum Danakonungs og danska vísindafélagsins, sem stofnað var 1742. Þetta er gott dæmi um leiðangur, þar sem náttúrufræðileg markmið sátu í fyrirrúmi, og jafnframt var safnað miklu efni um þjóðhætti.

Söfnun upplýsinga á vegum Rentukammersins um hjálendur í Norður-Atlantshafi, einkum í því skyni að efla atvinnuvegi landsmanna, náði hámarki á áttunda og níunda áratugi 18. aldar. Hún fór að sumu leyti fram með svipuðum hætti í löndunum tveimur. Starf Landsnefndarinnar fyrri 1770–1771 og Landsnefndarinnar síðari 1785–1787 er grein á þessum meiði. Enn var efnt til leiðangra, sem tengjast atvinnuvegunum. Má þar nefna leiðangur Ólafs Olaviusar 1775–1777, sem var á vegum stjórnvalda og hafði það meginmarkmið að afla upplýsinga um hafnarskilyrði norðan- og austanlands. Nokkrar rannsóknir á náttúru landsins af öðru tagi voru unnar í leiðangrinum. Á þessu skeiði, sem og í nokkrum mæli áratugina á undan, efndu dönsk stjórnvöld til margvíslegrar lagasetningar til styrktar atvinnuvegunum á Íslandi. Aðgerðir stjórnvalda á þessu sviði í Færeyjum voru aftur á móti takmarkaðar.

Nicolai Mohr tengir saman rannsóknarstarf í löndunum tveimur. Hann sendi Rentukammerinu bréf 1775, þar sem hann bauðst til að semja Færeyjalýsingu. Boði hans var tekið, og átti hann að hafa til fyrirmyndar lýsingu Sunnmæris í Noregi, sem norski presturinn Hans Strøm tók saman. Hún kom út á árunum 1762–1766 undir titlinum *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Sundmøer* ... (sjá um þetta rit Gilje og Rasmussen 2002:290–299). Mohr vann að rannsóknum á árunum 1776–1779. Árið 1780 sendi Den kgl. Porcelænsfabrik Mohr til Íslands í kjölfar rannsókna, sem Ólafur Olavius hafði unnið, einkum til þess að kanna, hvort leir, sem fundizt hafði í Steingrímsfirði, væri hæfur til postulínsgerðar. Auk þess var honum falið, eins og hann (1786:vi) komst að orði, „at jeg paa de Steder, hvorigiennem jeg reiste, skulde nøie lægge Mærke til, ei allene Landets Oekonomie, men og fornemmelig til dets Naturhistorie; og saaledes er den Afhandling bleven til, som herved lægges for Lyset.“ Mohr dvaldist á Íslandi á árunum 1780 og 1781 og safnaði þar miklu efni um náttúru landsins. Spratt af dvöl hans rannsóknarritið *Forsøg til en Islandsk Naturhistorie, med adskillige oekonomiske samt andre Anmærkninger*,

sem kom út 1786 og þykir merkilegt verk; eins og titillinn bendir til, er nokkuð fjallað um hugsanlegur umbætur á atvinnuvegum landsmanna. Mohr fékk fast starf hjá áðurnefndri postulínsverksmiðju sama ár og bók hans kom út, en hans naut ekki lengi við; hann lézt 1790.

Þegar Mohr hvarf frá rannsóknum í Færeyjum, tók Rentukammerið við gögnum hans og réð vin hans, Jens Chr. Svabo, til að ljúka verkinu. Svabo dvaldist í Færeyjum 1781–1782, og má kalla, að þá hafi verið um rannsóknarleiðangur að ræða. Hann lagði fram rit, *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*, á grundvelli rannsókna þeirra Mohrs, og er hann höfundur rúmlega tveggja þriðju hluta þess, en Mohr tæplega eins þriðja. Rentukammerið vildi, að betur yrði unnið úr þessu efni, en ekki varð af því. Í ritinu er fjallað rækilega um náttúrufar í Færeyjum og einnig um atvinnuvegi, þjóðlíf og menningu landsmanna. Það er afar mikilvæg heimild um færeysk málefni á 18. öld. Af íslenskum ritum frá þessum tíma er það skyldast *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar*, líkist henni meir en t.d. *Ferðabók Ólafs Olaviusar*. Daninn Jørgen Landt, er þjónað hafði sem prestur í Færeyjum um sjö ára skeið, notfærði sér efni úr *Indberetninger* í nokkrum mæli í riti sínu, *Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne*, sem kom út 1800, en verkið kom út í heild 1959.

Náttúrufræðirannsóknir Sveins Pálssonar á árunum 1791–1794 nutu stuðnings Naturhistorie Selskabet í Kaupmannahöfn. Frá lokum 18. aldar til miðrar 19. aldar var fátítt, að dönsk stjórnvöld efndu til rannsóknarleiðangra um löndin tvö; helst er að nefna rannsóknir Jónasar Hallgrímssonar. Þá var lagasetning til stuðnings atvinnuvegunum takmörkuð í samanburði við það, sem verið hafði næstu áratugi á undan.

Í báðum löndunum sömdu embættismenn og aðrir ritsmiðar, bækur, ritlinga og ritgerðir, sem fjölluðu með einum eða öðrum hætti um aðalatvinnuvegi þjóðanna, landbúnað og fiskveiðar, og verzlunarmál þeirra. Mörgum þessara ritsmiða var einkum ætlað að vera almenningi til fróðleiks. Hér má nefna ritlinga eftir Færeyingana Hans Jákupsson Debes og Jens Chr. Svabo og allmargar bækur og ritlinga og fjölda ritgerða eftir íslenzka embættismenn.

Í ritsmiðum Færeyinga, sem falla undir þessa grein, er fjallað um stöðu atvinnuvega í Færeyjum í samanburði við önnur lönd og landsmenn hvattir til að beita sér fyrir umbótum. Sá færeyskur embættismaður, sem mest lét að sér kveða á þessu sviði, var Hans Jákupsson Debes lögmaður. Í bæklingnum *Sandfærdig og tydelig Beskrivelse Om Ager-Dyrkningen Og Korn-Avlingen Paa Fær-Øerne*, sem hann birti undir dulnefninu „en Patriot“, gerir hann mikið úr

skilyrðum til kornræktar í Færeyjum og heldur því fram, að á því sviði séu miklir ónýttir möguleikar fyrir landsmenn. Í ritlingnum er lögð áherzla á samiburð við önnur lönd. Debes (1763:5–6) talar um, að hvati ritunar hans sé „dette Fattige Lands Forbedring“. Hann kemst svo að orði:

Da foruden andre Europæiske Lande vores kiære Danmark og Norge, ere ved de føyede gode Anstalter stedse i Arbeide med at forbedre Oeconomien og fornemmelig Ager-Dyrkingen, hvorved de synes ved Tiden at ville bringes alt nærmere til sin Fuldkommenhed.

Svo er að skilja sem hann líti á það sem sérstaka brýningu fyrir Færeyinga, að jafnvel á Íslandi eigi umbætur sér stað; landið, sem hann kallar „det langt bortliggende Island“, sé í „Arbeide med at reyse sig af Støvet“.

Jens Chr. Svabo gaf út fimm bæklinga, sem með einum eða öðrum hætti fjalla um atvinnuvegi í Færeyjum. Fyrstur í röðinni var bæklingurinn *Kort økonomisk Underretning om Kiødsaltning, Sviin, Kartofler og Haver*, sem hann gaf út 1773, byggður að mestu á erlendum ritsmíðum, þar sem hann hvetur til ýmissa breytinga, sem hann taldi, að gera skyldi á búnaðarháttum. Eins og ráða má af titlinum, fjallar hann þar um söltun kjöts, svínarækt, kartöflurækt og garðrækt. Svabo birti efni um þessi svið, sem hann taldi eiga erindi við Færeyinga. Frændi hans, Joen Weyhe sýslumaður, sendi tíu árum síðar frá sér bækling, þar sem hann gerir lítið úr þessum tillögum um breytta búnaðarhætti og telur æskumanninn Svabo fátt geta kennt löndum sínum, sem hafi mikla reynslu af búskap. Í bæklingnum er birt stuðningsyfirlýsing hóps embættismanna við afstöðu Weyhes. Athyglisvert er, að þarna brugðust embættismenn öndverðir við upplýsingarboðskap, öfugt við það, sem oft var raunin á.

Svabo svaraði með því að gefa út annan bækling. Hann (1783:11) vísar á bug aðfinnslum Weyhes vegna þess álits, sem Svabo hafði látið í ljós í fyrri bæklingi sínum, að „[...] mine Landsmænd mangle Kundskab i deres Næringer“. Svabo bætir við: „[...] intet Stat er, saavidt man veed, endnu saa oplyst i Næringer, at den jo kunde fattes nogen Kundskab i samme, og dette tør, tak skee de vise Regieringer! enhver sige frit i oplyste Stater.“

Í íslenzku ritsmíðunum, sem fjalla um þessi efni, kemur fram sama þunga áherzlan og hjá Færeyingunum á það, að landsmenn tileinki sér nýjungar í búskaparháttum og á öðrum sviðum, sem varða atvinnuvegina. Hér má nefna rit eftir menn á borð við (í aldursröð talið) Skúla Magnússon (t.d. Sveitabóndi), Ólaf Stefánsson (t.d. Um sjávarafli og fleiri vatnaveiðar á Íslandi), Magnús Ketilsson (t.d. *Undirvísan um þá íslenzku sauðfjárhirðing*), Björn Halldórsson

(t.d. *Atli*), Jón Eiríksson (t.d. Um saltgjörð), Stefán Þórarinnsson (t.d. Stutt og einfaldleg undirvísan um vatnsveitingu af mýrum) og Magnús Stephensen (t.d. níu „búskaparhugvekjur“ í *Klausturpóstinum*). Þessi rithefð var angi af fræðsluhefð upplýsingarinnar og trú upplýsingarmanna á framfarir.

Hvað varðar stjórnmalahugmyndir, má greina áhrif upplýsingarinnar í ritsmíðum eftir Magnús Stephensen, sérstaklega þar sem hann fjallaði um erlend málefni, auk þess sem áhrif upplýsingarinnar á fjálslyndisstefnu koma til athugunar (sjá um hugmyndaheim Magnúsar Inga Sigurðsson 1996). Fullyrða má, að hinn víðförlí Nólsoyar-Páll hafi verið undir ákveðnum áhrifum frá upplýsingunni, en ekki er auðvelt að greina stjórnmalaviðhorf hans nákvæmlega á grundvelli rita hans í óbundnu máli.

Eins og fjallað verður um í næsta kafla, hafði upplýsingin veruleg áhrif á trúarviðhorf meðal Færeyinga og Íslendinga, einkum hinna síðarnefndu.

Áhrif upplýsingarinnar á umræðu um alþýðufræðslu og aðgerðir á því sviði voru að sumu leyti hliðstæð meðal Færeyinga og Íslendinga, en að öðru leyti ekki. Útgáfa fræðslurita fyrir almenning var einn meginþáttanna í upplýsingunni á Íslandi, og ber þar hæst starf Magnúsar Stephensens. Þetta var eitt af þeim sviðum, þar sem íslenzkir upplýsingarmenn höfðu aðstöðu til að beita sér mikið. Í Færeyjum var ekki um útgáfu slíkra rita á þjóðtungunni að ræða, en tilteknir Færeyingar, þ.á m. Niels Winther, sýndu mikinn áhuga á alþýðumenntun. Áhrif upplýsingarinnar birtast og í stofnun bókasafna og lestrarfélaga, sem ætluð voru almenningi, í báðum löndunum. Hér er um greinilega hliðstæðu að ræða. Fyrstu lestrarfélögin á Íslandi, sem störfuðu frá og með lokum 18. aldar, en urðu skammæ, náðu einkum til þeirra, sem voru vel settir í þjóðfélaginu. En stofnun Stifisbókasafns Íslands, sem síðar var nefnt Landsbókasafn Íslands, 1818, markaði ákveðin tímamót. Bókasafn, ætlað almenningi í Færeyjum, Færø Amts Bibliothek, var stofnað í Þórshöfn 1828, var hliðstæða þess, en tveimur árum áður hafði verið komið á fót lestrarfélagi í Þórshöfn. Á fjórða og fimmta áratuginum voru stofnuð lestrarfélög fyrir almenning í smáum stíl í báðum löndunum.

Áhrifa stefnunnar gætti greinilega í umræðu um skipulagt skólalald fyrir börn í Færeyjum. Dönsk stjórnvöld sýndu talsverðan áhuga á því að koma á fót skólakerfi í Færeyjum, og sumir heimamenn voru sama sinnis, þótt aðrir væru því andvígir, og voru sett skammæ lög um það efni 1845. Helztu forystumenn Íslendinga, svo sem Magnús Stephensen, töldu hins vegar, að aðstæður á Íslandi væru með þeim hætti, að ekki væri raunhæft að koma á fót skipulegu skólakerfi og treysta yrði á heimafræðslu og sjálfsnám með lestri fræðslurita.

Dönsk stjórnvöld beittu sér ekki á þessu sviði, hvað Ísland varðar. Var barna-skólahald mjög takmarkað á landinu á þessu skeiði. Hér kemur vitaskuld til álita sá munur, sem er á skipulagi byggðar, þar sem á Íslandi var og er að mestu leyti um stök bændabýli að ræða, en í Færeyjum bæjahverfi, og því hægara um vik að efna til skólahalds þar.

Áhugi margra upplýsingarmanna víða um lönd á eflingu þjóðtungna kemur glöggt fram í skrifum Íslendinga; jafnframt dró úr notkun latínu. Íslendingar skrifuðu nú í fyrsta skipti um ýmis efni á þjóðtungu sinni, og margir höfundar lögðu stund á nýyrðasmíð. Í þessu viðfangi má m.a. vísa til ýmissa ritgerða í *Ritum Hins íslenska lærdómslistafélags* og skrifa Magnúsar Stephensens. Hvað Færeyjar snertir, er hugsanlegt, að tengja megi orðasöfnun Nicolais Mohrs og Jens Chr. Svabos áhrifum upplýsingarinnar.

Á tilteknum sviðum voru áhrif upplýsingarinnar merkjanleg á Íslandi, en í takmörkuðum mæli í Færeyjum. Tengist þetta því, að Færeyingar skrifuðu miklu minna um ýmis efni en Íslendingar.

Meðal Íslendinga urðu harðar deilur um beitingu refsiréttar, sérstaklega í Landsyfirrétti, þar sem Magnús Stephensen og sumir meðdómarar hans tókust á; Magnús var hlynntur mildari refsingum en þeir, í anda upplýsingarinnar. Vitaskuld gætti áhrifa upplýsingarinnar á sviði réttarfars í Danmörku að ákveðnu marki meðal Færeyinga, en hins vegar lítið í skrifum þeirra.

Greina má skýr áhrif upplýsingarinnar í íslenskum bókmenntum. Kveðskapur, sem var ætlað að veita fræðslu og í sumum tilvikum einnig að flytja siðaboðskap, var talsvert fyrirferðarmikill á upplýsingaröld. Má þar nefna Búnaðar-bálk Eggerts Ólafssonar. Viðleitni til að breyta bókmenntasmekk landsmanna, sem m.a. birtist í baráttu gegn bókmenntaefni, sem talið var ómerkilegt, svo sem rímum, og í sumum tilvikum siðspillandi og gegnsýrt hjátrú, var í anda upplýsingarinnar. Magnús Stephensen gekk þar fram fyrir skjöldu. Áherzla á dyggðugt líferni kemur og fyrir í bókmenntum þessa skeiðs, m.a. í skáldsögum og leikritum, en ritun slíkra verka var nýtilkomin á Íslandi. Í færeyskum bókmenntum þessa tíma er miklu örðugara að greina upplýsingaráhrif; þó koma til athugunar verk Claus Lunds, sem birti kvæði í dönskum tímaritum á síðasta áratugi 18. aldar (Marnersdóttir 1998).

Gagnrýnin viðhorf í rannsóknum á fyrirbærum náttúrunnar, sem tengja má upplýsingunni, koma fyrir í skrifum margra Íslendinga á tímabilinu, svo sem Eggerts Ólafssonar, Hannesar Finnssonar og Magnúsar Stephensens. Einnig birtist víða, ekki sízt í ritum Magnúsar Stephensens, mikil hrifning, dæmigerð

fyrir upplýsingarmenn, af nýjungum á sviði vísinda og tækni. Viðhorf af ofangreindu tagi komu í takmörkuðum mæli fram í skrifum Færeyinga.

Áhrif stefnunnar birtast mjög skýrt í sagnaritun Íslendinga á því tímabili, sem kennt er við stefnuna, sem og síðar. Þessara áhrifa gætir hjá flestum helztu sagnariturum á tímabilinu. Má þar nefna Hannes Finnsson, Jón Espólín og Magnús Stephensen. Að verulegu leyti má rekja það til áhrifa upplýsingarinnar, að sagnaritun Íslendinga varð fjölbreyttari en áður. Þannig var meira skrifað um efni, sem nú til dags eru kölluð hagsöguleg, en áður hafði þekkzt. Meðal annarra skýrra upplýsingareinkenna skulu þessi nefnd: framfaramælikvarði er lagður á söguna, oft kemur fram ánægja með gang mála í tíð síðustu kynslóða; kennisöguviðhorf birtast, þ.e., að unnt sé að draga lærdóma af sögunni; harðrar gagnrýni á viðhorf, sem kennd eru við hjátrú, gætir mikið, og neikvæð viðhorf til miðalda koma fram, einkanlega hjá Magnúsi Stephensen. Færeyingar fengust takmarkað við sagnaritun á þessu tímabili, og er erfiðara að benda á áhrif upplýsingarinnar á söguskoðun þeirra.

Það er svo sameiginlegt með upplýsingunni í löndunum tveimur, að einn maður gegndi lykilhlutverki í hreyfingunni í hvoru landinu fyrir sig, þar sem eru Jens Chr. Svabo og Magnús Stephensen. Sá mikilvægi munur var þó á, að Magnús gat sem embættismaður og forystumaður í menningarefnum beitt sér miklu meira en Svabo fyrir framgangi mála í anda stefnunnar.

Þegar á heildina er litið, hljóta áhrif upplýsingarinnar í löndunum tveimur að teljast hafa verið mikil.

Trúarlegar hreyfingar

Frá siðaskiptum til miðrar 18. aldar var trúarlíf með áþekktum hætti í Færeyjum og á Íslandi, mótað af lúterskum rétttrúnaði, sem runninn var frá Danmörku og upphaflega Þýzkalandi. Það á við um allt tímabilið, að hræringar í trúarefnum bæði í Færeyjum (sjá m.a. um trúarlegar hreyfingar þar Rasmussen 1978) og á Íslandi mótuðust mjög af því, sem fram fór innan hinnar lútersku ríkiskirkju í Danmörku. Ekki var um aðra kristni að ræða en hina lútersku, og aðrar trúarskoðanir voru vart látnar í ljós opinberlega. Erfitt er að meta, hve háan sess ýmiss konar þjóðtrú, sem sannarlega var útbreidd meðal almennings í báðum löndunum, skipaði í trúarlífi fólks þar. Munur fólst í því, að í Færeyjum var danska kirkjumál, ólíkt því, sem gerðist á Íslandi. Í Færeyjum voru nær eingöngu notaðar guðsorðabækur eftir Dani, og þar voru margir prestar danskir, en íslenzkir á Íslandi. Að nokkru leyti voru sömu guðsorðabækur notaðar á Íslandi, í íslenzkum þýðingum, og þá einkum spurningakver. Sálmar eftir

Thomas Kingo, sem voru í anda rétttrúnaðar, voru mikið sungnir í Færeyjum. Húslestrarbækur þær, sem notaðar voru þar, voru og í þeim anda. Má þar nefna postillu eftir Jesper Brochmand, *Sabbati Sanctificatio*, sem síðar var gefin út undir heitinu *Huus-Postill*. Húslestrarbækur, sem Íslendingar notuðu, og sálmar, sem þeir sungu, voru að mestu leyti eftir íslenska höfunda. Vídalínspostilla, sem kom fyrst út 1718–1720, var mikilvæg í þessu viðfangi.

Heittrúarstefna, sem runnin var frá lúterskum rétttrúnaði og einkenndist af áherzlu á innilegt trúarlíf, hafði mikil áhrif í Danmörku í stjórntíð Kristjáns 6., 1730–1746, og barst fyrir tilstuðlan stjórnvalda til Færeyja og Íslands. Ákveðin tengsl voru á milli heittrúarstefnu og upplýsingarinnar. Svo virðist sem áhrif heittrúarstefnu á trúarviðhorf Íslendinga hafi ekki rist ýkja djúpt, en eins og Loftur Guttormsson hefur fjallað um, var í anda stefnunnar „lagður nýr lagagrunnur að kristilegu uppeldi og almennri fræðslustarfsemi“ (1990:155) og embættismenn, sem voru undir áhrifum frá upplýsingunni, fylgdu lögunum eftir, þótt trúarviðhorf þeirra væru nokkuð af öðrum toga en trúarviðhorf fylgjenda heittrúarstefnu (Loftur Guttormsson 1990. Sjá einnig Hjalta Hugason 1990 og Loft Guttormsson 2000 um þetta efni og guðfræði Íslendinga á tímabilinu yfirleitt). Eitt helzta nýmæli á þessu sviði var ferming, og spurningakver eftir Erik Pontoppidan, sem notað var bæði í Færeyjum og á Íslandi (í íslenskri þýðingu hét það *Sannleiki guðhræðslunnar*, oft kallað „Ponti“), ber greinileg einkenni heittrúarstefnunnar.

Hræringa í trúarefnum, sem fela í sér viðleitni til að samræma trú og skynsemi og tengjast upplýsingunni, gætti meir meðal Íslendinga en Færeyinga, að því er bezt verður séð. Hinar róttækustu hugmyndir, sem varða trúmál og tengjast upplýsingunni, þekktust vart meðal Íslendinga, en eins og Þorvaldur Thoroddsen (1902:188) benti á sínum tíma á, finnst samtímaheimild um trúleysi meðal verzlunarmanna.

Áhrif upplýsingarinnar á trúarsviði komu m.a. fram á þann hátt, að gefnar voru út guðsorðabækur, þar sem áhrif stefnunnar birtust með ýmsu móti. Skyldu þær leysa af hólmi eldri guðsorðabækur, sem voru frekar í anda rétttrúnaðar. Þannig var spurningakverið *Lærdómskver í evangelískum kristilegum trúarbrögðum handa unglingum* („Balli“) eftir Nicolai E. Balle Sjálandsbiskup, þar sem upplýsingarviðhorfa gætir, gefið út í Leirárgörðum 1796 og lögfest 1798, að það skyldi taka við af *Sannleika guðhræðslunnar* eftir Erik Pontoppidan. Kver Balles var svo notað langt fram eftir 19. öld.

Í Færeyjum tók kver Balles einnig við af kveri Pontoppidans. Þetta er skýrasta dæmið um áhrif trúarhugmynda í anda upplýsingarinnar meðal Færeyinga.

Áhrif stefnunnar birtast hjá sumum prestanna, sem störfuðu í Þórshöfn á síðari helmingi 18. aldar (Nolsøe og Jespersen 2004:217). Vel er hugsanlegt, að áhrif af þessu tagi hafi birtst í predikunum presta, sem störfuðu síðar í Færeyjum (Rasmussen 1978:64).

Aldamótabókin, sem svo var nefnd, *Evangelísk-kristileg messusöngs- og sálmaþók*, sem var gefin út 1801, kom mjög við sögu í trúsmáladeilum, sem tengjast upplýsingunni, meðal Íslendinga. Magnús Stephensen stóð að útgáfu bókarinnar ásamt Geir biskupi Vídalín. Þar sem Magnús réð í raun yfir bókaútgáfu á Íslandi um meira en þriggja áratuga skeið, mótaðist útgáfa bóka á trúarsviði mjög af trúarviðhorfum hans. Deilur um Aldamótabókina má að einhverju leyti rekja til þess, að sumum sálmunum, sem þar birtust, hafði verið breytt frá upphaflegri gerð; einnig kemur til álita, að gert var ráð fyrir breytingum á sálmahöfðum. En mestu skipti án efa, að í vali sálmanna spegluðust breyttar áhrifur í trúarefnum. Minna var um trúfræðilega sálma en áður, en meira um sálma, sem fólu í sér siðrænan boðskap og dásömun forsjónar guðs. Þá líkaði sumum illa, að ekki var skírskotað til djöfuls og helvítis í sálmunum. Sálmaþókin var notuð til 1871. Áhrifa upplýsingarinnar gætti og í *Helgidaga-predikunum* Árna Helgasonar, sem komu út 1822–1823 og fengu talsverða útbreiðslu um skeið.

Vafalaust hafa áhrif upplýsingarinnar komið fram að ákveðnu marki í predikunum tiltekinna presta, en um þetta er erfitt að segja með vissu. Í þessu viðfangi má benda á, að þeir tveir menn, sem einkum önnuðust guðfræðikennslu við Bessastaðaskóla, Steingrímur Jónsson og Jón Jónsson, voru snortnir af upplýsingunni (sjá Hjaltá Hugason 1983).

Mikilvægur þáttur í áhrifum upplýsingarinnar á trúarviðhorf í víðum skilningi er afstaða til þjóðtrúar; andúð á henni birtist glögg í skrifum manna af hvoru tveggja þjóðerninu. Áhugavert er í þessu samhengi að bera saman skrif Svabos í *Indberetninger* og Magnúsar Stephensens í *Eftirmælum átjándu aldar*. Hér skal vitnað í það, sem Svabo segir um þjóðtrú meðal Færeyinga. Hann (1959:164) kemst svo að orði í sambandi við ákveðna trú á galdur:

Det er upaatvivleligt, især sildigere Tidets retsindige Læreres utrættede Bestræbelser man maa tilskrive det, at slig Overetroe, saavit er udryddet i Færøe, som den nu befindes. De Fornuftige troe ikke mere sligt, og den Enfoldige ytrer sjelden sin Troe, meest for ej at blive beleet.

Og Magnús Stephensen (1806:828) segir í *Eftirmælum átjándu aldar*, að meðal þess, sem telja megi þeirri öld til „gyldis og Æruminníngar“, vilji hann nefna

„stórum aukna og sí-vaxandi upplýsingu og hjátrúar-hneckir“. Gagnrýni á þjóðtrú birtist og skýrt í mörgum öðrum verkum Magnúsar, sem og í ritsmíðum ýmissa annarra upplýsingarmanna, svo sem Eggerts Ólafssonar, Hannesar Finnssonar og Jóns Espólíns. Erfitt er að meta áhrif boðskapar af þessu tagi í löndunum tveimur, en vafalaust hafa þau verið nokkur.

Vandmetið er, í hve ríkum mæli trúarviðhorf, sem kenna má við upplýsinguna, breiddust út meðal íslenzks almennings. Eins og áður var getið, var slíkum viðhorfum haldið að alþýðu í bókum, sem ráðamenn stóðu fyrir útgáfu á, og ugglaust að einhverju marki í predikunum. En erfitt er að segja til um, hve mjög hinn nýi boðskapur haggði rótgrónum trúarviðhorfum. Án efa dró úr þessum áhrifum, þegar kom fram yfir 1830 (þau jukust svo á ný á tveimur fyrstu áratugum 20. aldar, þegar nýguðfræðin svokallaða fékk fylgi meðal Íslendinga), og hefur gengi nýréttrúnaðar, sem svo var nefndur, skipt miklu máli í því viðfangi. Áhrifa þeirrar stefnu fór að gæta verulega meðal Íslendinga á þriðja áratugi 19. aldar. Þetta gerðist í kjölfar þess, að hún fékk meiri hljómgrunn en áður meðal guðfræðikennara Hafnarháskóla og kirkjunnar manna í Danmörku yfirleitt. Íslendingar í Kaupmannahöfn gáfu út Vídalínspostillu tvívegis (allt ritið 1827–1828, fyrri hlutann 1829), mjög gegn vilja Magnúsar Stephsens, þannig að þá fengu landsmenn greiðari aðgang en verið hafði um langt skeið að þessu mikilvæga rétttrúnaðarriti. Íslendingar, sem námu guðfræði við Kaupmannahafnarháskóla, urðu fyrir áhrifum af straumum þar. Má nefna, að Tómas Sæmundsson og Pétur Pétursson, fyrsti forstöðumaður Prestaskólans, sem stofnaður var 1847, síðar biskup, voru undir áhrifum frá nýréttrúnaði. Þá er enginn vafi á því, að Mynstershugvekjur, eftir danska biskupinn Jakob Peter Mynster, sem svo voru nefndar og komu út í íslenzkri þýðingu 1839, höfðu mikil áhrif á trúarviðhorf landmanna. Eftir lok átaka, sem tengjast bókum á trúarsviði, er áður voru nefnd, voru deilur um trúarefni ekki mjög harðar fram til miðrar 19. aldar. Magnús Eiríksson, sem var búsettur í Danmörku, gagnrýndi á þessu skeiði nýréttrúnað, en boðskapur hans virðist lítt hafa náð til Íslendinga (Eiríkur Albertsson 1938).

Ætla má, að meðal Færeyinga hafi minna dregið úr áhrifum hins eldri rétttrúnaðar á upplýsingaröld en meðal Íslendinga, en Færeyingar hafa kynnt nýréttrúnaði af hugvekjum Mynsters, sem heimildir eru fyrir, að notaðar voru sums staðar í Færeyjum (Rasmussen 1978:65).

Frjálslyndisstefna

Um miðja 19. öld var áhrifa frjálslyndisstefnunnar ekki mikið farið að gæta meðal Færeyinga og Íslendinga í samanburði við það, sem síðar varð. Hér er á það að líta, að hvorki Færeyingar né Íslendingar skírskotuðu mikið á tímabilinu til kenninga, sem tengjast frjálslyndisstefnu. Hugmyndir, sem kenna má við stefnuna, komu fram meðal beggja þjóðanna í sambandi við verzlunarfrelsi, þ.e. lok einokunarverzlunar, og, í nokkrum mæli þjóðfrelsi, og, sérstaklega meðal Íslendinga, umræðu um félagafrelsi og ýmis önnur borgaraleg réttindi. Eftir því sem bezt er vitað, var meðal hvorugrar þjóðarinnar um að ræða skírskotanir til frjálslyndisstefnu á þessu skeiði.

Erfitt er að meta áhrif frjálslyndisstefnu á Færeyinga á því tímabili, sem hér er um fjallað, vegna þess að þeir fjölluðu lítið í riti um málefni, er skipa háan sess í hugmyndafræði, sem kennd er við stefnuna. Færeyingar skrifuðu lítið um borgaraleg réttindi og vísuðu í takmörkuðum mæli til þjóðfrelsis. Helzt er, að áhrif stefnunnar komi fram í skrifum þeirra um verzlunarmál, m.a. í gagnrýni Niels Winthers á einokunarverzlunina. Hér má vísa til skrifa hans í *Færingetidende*, þar sem hann tekur huglæga afstöðu til einokunarverzlunarinnar á hugmyndafræðilegum grundvelli og talar um „unaturlige Lænker“ og „trykkende Lænker“. Hann (1852a:2) segir í formálsorðum, nokkurs konar inngangi: „Vort Formaal vil være, at bidrage vor Skjærv til at løsne de Baand, der hidtil have hæmmet Færingernes Udvikling og saaledes føre disse en friere Fremtid imøde.“ Þá kveðst Winther (1852b:69) hafa sagt eitthvað á þessa leið um einokunarverzlunina í framboðsræðu á Norðureyjum, þar sem hann greindi frá störfum sínum á danska þinginu: „Men jeg fik dog Lejlighed til ad udtale min Misfornøjelse med, at Færingen endnu den Dag i dag laa i saa unaturlige Lænker og min inderlige Længsel efter, at disse Lænker meget snart maatte blive løste.“ Og í ávarpi til Færeyinga segir hann (1852c:50): „Saaledes vil jeg søge at faa *Handelsmonopolets* trykkende Lænker løste [...]“

Þegar áhrif frjálslyndisstefnu á Íslendinga eru könnuð, kemur málflutningur Jóns Sigurðssonar til sérstakrar athugunar. Auk þess grundvallarvandamáls, sem lýtur að nánum tengslum frjálslyndisstefnu, upplýsingar og þjóðernishyggi, veldur það ákveðnum erfiðleikum við greiningu á hugmyndafræði hans, að hann skírskotaði tiltölulega lítið til hugsuða, sem uppi voru á 19. öld; hann vísaði fremur til spekinga fornaldar og öndverðrar nýaldar. Áhrif klassískrar menntunar hans hafa vafalaust haft sitt að segja í þessu viðfangi. Kenningar eru ekki mjög gildur þáttur í hinum mörgu ritsmíðum Jóns um stjórnmál, þegar á heildina er lítið, þótt hann víki víða að kenningalegum grundvelli þeirra

skoðana, sem hann setur fram. En ekki þarf að fjölyrða um, að hann hefur verið vel kunnugur málflutningi danskra samtíðarmanna sinna, sem kenndir voru við frjálslyndi, þ.á m. þeirra, sem taldir voru aðhyllast hina svokölluðu þjóðlegu frjálslyndisstefnu, *nationalliberalisme*.

Ákveðin grundvallaratriði í stjórnmálahugsun Jóns, sem eru mjög í anda frjálslyndisstefnu, koma glöggst fram í ýmsum ritgerðum, er hann samdi fram til miðrar 19. aldar. Skulu hér tekin dæmi um þau, sem varða þjóðfrelsi, verzlunarfrelsi og ýmis borgaraleg réttindi.

Jón (1841:73–74) segir í Um alþing á Íslandi, ritgerð, er hann birti í upphafi stjórnmálaferils síns og fjallar um stjórnskipan á breiðum grundvelli:

Hvað þjóðinni sjálfri viðvíkur, þá leiðir það af því sem eg hefi áður sagt, að frelsi manna á ekki að vera bundið nema þar sem öllu félaginu (þjóðinni) mætti verða skaði að það gengi fram. Að sérhverr maður hafi frelsi til að halda trú þá sem hann vill, tala hvað hann vill, rita hvað hann vill, og láta prenta hvað hann vill, meðan hann meiðir engan, þykir vissulega engum á Íslandi frelsi um of; og að líkum hætti má atvinnufrelsi og verzlunarfrelsi ekki missa, þar sem nokkuð fjör og dugnaður á að komast á fót [...]

Á ýmsum stöðum heimfærir Jón frelsishugmyndir 19. aldar upp á miðaldir, líkt og margir samtímamenn hans gerðu. Verzlunarfrelsi var honum mjög hugleikið, enda var það málefni ofarlega á baugi á þessu skeiði meðal Íslendinga. Athyglisvert er, að hann talar um verzlunarfrelsi sem náttúrlegan rétt í ritgerðinni „Bør Islands Handel frigives?“ frá árinu 1840. Hann (1961 [1840]:111) segir svo: „Ja! Island har ret til Handelsfrihed, og den er aldeles nødvendig til dets Udvikling; Danmarks og Islands Konge vil ikke negte Island denne naturlige Ret, thi han elsker Island og vil dets Udvikling [...]“

Í rækilegum yfirlitsritgerðum um atburði liðins árs erlendis, sem birtust í *Skírni* fyrir miðja 19. öld (slíkar ritgerðir voru uppistaða í efni *Skírnis* allt frá upphafi útgáfunnar 1827 til 1902), var í nokkrum tilvikum skírskotað til frelsis-hugtaksins og mikilvægi frelsisþrár með þeim hætti, að beint liggur við að tengja frjálslyndisstefnu. Þannig segja Arnljótur Ólafsson og Sveinn Skúlason (1853:44) um afleiðingar frelsis í hinum enskumælandi heimi: „Hvergi lýsa ávextir frelsisins sjer betur en í löndum þessara ríkja, og hvergi á það eins óhult skjól eins og þar [...]“ (sjá m.a. hjá Gunnlaugi Þórðarsyni 1845:3–4 dæmi um skyld viðhorf, sem birtast í yfirlitsritgerðum af þessu tagi). Þá bera skrif Gísla Brynjúlfssonar um samtímaviðburði í *Norðurfara* 1848 og 1849 þess vitni, hve mjög hann hreifst af byltingarhreyfingunum 1848. Áherzla á frelsi – þjóðfrelsi

og einstaklingsfrelsi – er stef, sem einkennir umfjöllun Gísla. Á einum stað ræðir hann (1849:166) um frelsi á breiðum grundvelli og segir svo:

[...] vjer viljum jafnt frelsi fyrir alla menn og allar þjóðir – ekki frakkneskt frelssivngl, nje frelssímynd þýzkra heimspekinga, en það óbrotna og einfalda frelsi, sem ljet feður vora flýja undan harðstjórn til Íslands, það frelsi, sem Englendingar og Norður-Ameríkumenn svo vel kunna að fara með, og það frelsi, sem nú veitir Magyörum styrk til að rísa eins og einn maður móti kúgan og ánaud.

Rómantíska stefnan

Rómantíska stefnan er ein þeirra hugmyndastefna, sem erfitt er að skilgreina; vandasamt er að segja til um, hvaða viðhorf, sem geta kallast „rómantísk“, megi rekja til sérstakrar stefnu. Hafa sumir fræðimenn reyndar talið, að hæpið sé að tala um sérstaka rómantíska stefnu; merkingarsviðið í þessu viðfangi sé svo víðfeðmt. Allt frá því tímabili, sem hefðbundið er að kenna við rómantísku stefnuna, þ.e. frá lokum 18. aldar og fyrstu áratugum 19. aldar, hafa samstofna orð, sem skírskota með einhverjum hætti til slíkrar stefnu, verið notuð í mörgum tungumálum. En notkunarsaga orða af þessu tagi er margbrotin, og margvísleg merking hefur verið lögð í grunnhugtök þessarar tegundar. Á þetta m.a. við Norðurlandamál. (Fyrir þessu er m.a. gerð rækileg grein hjá Eichner 1972. Sjá um Norðurlandamál í þessu viðfangi Mitchell 1972.)

Hefð er fyrir því að telja, að áhrifa rómantísku stefnunnar fari að gæta að marki meðal Dana með fyrirlestrahaldi Henrichs Steffens við Kaupmannahafnarháskóla 1802–1803, og á næstu áratugum birtast rómantísk áhrif, mestmegnis runnin frá Þýskalandi, skýrt í dönsku fræðastarfi og dönskum bókmenntum. Þannig hefur Adam Oehlenschläger, sem að flestra mati var höfuðskáld Dana á þessari tíð, löngum verið talinn rómantískt skáld. Á því tímabili, sem hér er um fjallað, skírskotuðu Færeyingar og Íslendingar lítt í riti til sérstakrar rómantískrar stefnu. Eins og Þórir Óskarsson (1996) hefur bent á, koma orð af fyrrnefndum stofni þá fyrir í skrifum nokkurra Íslendinga. Eru þar lang umfangsmest skrif Gríms Thomsens á dönsku um erlendar samtímabókmenntir, sem raunar voru ekki vel þekkt meðal Íslendinga. En á þessu skeiði áttu sér ekki stað meðal landsmanna nein veruleg skoðanaskipti um rómantík eða rómantíska stefnu; það var ekki fyrir en á níunda áratugi aldarinnar, að slík umræða fór af stað að marki. Í báðum löndunum komu áhrif rómantísku stefnunnar fram í skáldskap og fræðaiðkunum, og reyndar ekki síður eftir miðja 19. öld en fyrir þann tíma.

Fjöldi fræðimanna hefur í tímans rás fjallað um áhrif rómantísku stefnunnar á íslensk skáld, og hafa mjög mismunandi skoðanir komið fram á því, hve sterk þau hafi verið. Mikilvæg teljast áhrif stefnunnar á Bjarna Thorarensen og Jónas Hallgrímsson, sem álitnir hafa verið höfuðskáld Íslendinga á sinni tíð. Slíkra áhrifa gætti og greinilega í kveðskap þekktra skálda, sem voru á ungum aldri um miðja öldina, í aldursröð talið: Gríms Thomsens, Gísla Brynjúlfssonar og Benedikts Sveinbjarnarsonar Gröndals. Hið sama á við um kveðskap manna, er komu nokkru síðar fram á sjónarsviðið sem skáld í fremstu röð, Steingríms Thorsteinssonar og Matthíasar Jochumssonar. Þegar ljóð ofangreindra skálda eru skoðuð í heild, má víða finna einkenni, sem hefðbundið er að kenna við rómantik, svo sem náttúrudýrkun, áherzlu á tilfinningar og dýrkun á hinu fjarlæga og á miðöldum. Í óbundnu máli gætir viðhorfa, sem kenna má við rómantísku stefnuna, m.a. í skrifum Fjölnismanna um þjóðerni og fornar minjar. En í ritum þeirra renna að ýmsu leyti saman áhrif upplýsingarinnar og rómantísku stefnunnar. Reyndar er á það að líta, að aðdáun á miðöldum var útbreidd meðal Íslendinga, löngu áður en áhrifa fjölþjóðlegrar rómantískrar stefnu fór að gæta. Jón Sigurðsson getur hins vegar ekki kallast sérlega rómantískur maður.

Áhrif rómantísku stefnunnar á skáldskap má telja skýrari meðal Íslendinga en Færeyinga. Kemur þar m.a. til athugunar, að á því tímabili, sem hér um ræðir, héldu Færeyingar fast við gamlar skáldskaparhefðir. En eins og Malan Marnersdóttir (1991) og Turið Sigurðardóttir (1991) hafa bent á, má kenna áhrif, sem kalla má rómantísk, í kvæðum Nólsoyar-Páls, ekki sízt í Fuglakvæði hans, og Jens Chr. Djurhuus, Sjóvarbóndans (sjá einnig Jacobsen 1921 og Matras 1935).

Fullyrða má, að áhrif rómantísku stefnunnar í Danmörku hafi orðið til að örva iðkun færeyskra og íslenskra fræða. Áhugi danskra fræðimanna á sögu og bókmenntum Færeyja og Íslands hefur án efa orðið Færeyingum og Íslendingum hvatning á þessu sviði, auk þess sem Danir, fræðimenn og aðrir, lögðu þar mikið af mörkum. Hér má nefna hlut Rasmusar Christians Rasks í stofnun Hins íslenska bókmenntafélags og frumkvæði Carls Christians Rafns að stofnun Norræna fornfræðafélagsins.

Líta má svo á, að áhrif rómantísku stefnunnar hafi markað gleggri skil á fræðasviði meðal Færeyinga en Íslendinga. Í þessu viðfangi vegur þungt hin langa hefð, sem var fyrir iðkun miðaldafræða meðal Íslendinga; síðan á 17. öld höfðu þeir verið eftirsóttir sem handritasérfræðingar í Danmörku og fleiri löndum. Því markaði rómantíska stefnan ekki skýr þáttaskil að þessu leyti. En leiða má líkur að því, að hún hafi haft áhrif á verk Finns Magnússonar og fleiri

íslenzkra fræðimanna. Jens Chr. Svabo safnaði þjóðkvæðum seint á 18. öld, áður en blómaskeið rómantísku stefnunnar hófst. Á fyrstu áratugum 19. aldar stóðu Færeyingar svo að miklu starfi á þessu sviði, í mörgum tilvikum hvattir af dönskum fræðimönnum, sem teljast hafa verið undir áhrifum frá rómantísku stefnunni. Þannig lagði Johan Hendrik Schrøter mikið af mörkum til fyrsta færeyska kvæðasafnsins, sem prentað var (1822). Þýðingarstarf hans, þýðingar á Mattheusarguðspjalli og Færeyinga sögu, er og merkilegt í þessum samhengi. Meðal annarra Færeyinga, sem voru virkir á þessum vettvangi, má nefna Peder Hentze, Jóannes í Króki og Hanus Hanusson.

Þjóðernishyggja

Þjóðernishyggja er ein þeirra hugmyndastefna, sem yfirleitt eru taldar hafa haft hvað mest áhrif á 19. og 20. öld. Við mat á þjóðernishyggju í einstökum löndum koma mörg aðferðafræðileg álitamál til athugunar. Flestir eru sammála um, að ákveðnar breytingar hafi orðið á þjóðernissinnuðum viðhorfum víða um lönd á 19. öld, og tengist það m.a. rómantísku stefnunni, frönsku stjórnarbyltingunni og áherzlu á sjálfsforræði einstakra þjóða. En skoðanir hafa verið mjög skiptar meðal fræðimanna um það, hvenær eiginlegar þjóðir hafi komið til sögunnar og hve langt aftur megi rekja raunverulega þjóðernisvitund, svo og um það, hvernig skilgreina skuli þjóðernishyggju sem sérstaka hugmyndastefnu (sjá Day og Thompson 2004). Það gerir mat á þessum efnum erfiðara en ella, að ekki var farið að nota að ráði alþjóðahugtakið, sem á við þjóðernishyggju, *nationalisme* eða eitthvað viðlíka af sama stofni né önnur samsvarandi hugtök, fyrr en um miðja 19. öld (Alter 1994:3). Þetta á við um Íslendinga; þeir fjölluðu lítt eða ekki um þjóðernishyggju eða þjóðernisstefnu, þótt þeir notuðu oft í riti hugtakið *þjóðerni* og önnur svipuð. Í sambandi við mat á þjóðernishyggju er og á það að líta, hve mjög þjóðernissinnuð viðhorf, trú á framfarir í anda upplýsingarinnar og ýmis viðhorf, sem tengjast rómantísku stefnunni og frjálslyndisstefnu, fléttast saman.

Eins og áður greinir, er erfitt að segja til um viðhorf almennings í Færeyjum og á Íslandi fyrr á tíð, vegna þess að heimildir eru takmarkaðar. Ekki eru alltaf glögg skil á milli viðhorfa, sem felast í *patriotisme* og álíka hugtökum, föðurlandsást, sem beinist einkum að ríki, og þjóðernishyggju af hinum nýja toga, þótt um ákveðinn blæbrigðamun sé að ræða. En margvíslegar heimildir eru fyrir því, að þeir, sem vel voru settir í þessum löndum, litu á íbúa þeirra sem glögg afmarkaðan hóp. Í þessu viðfangi skiptir vitaskuld máli, að bæði löndin eru eylönd, landfræðilega skýrt afmörkuð; þau voru sérstakar stjórnsýslu-

einingar, þótt þau lytu forræði annarrar þjóðar; íbúar þeirra töluðu sérstök tungumál, þótt færeyska væri ekki notuð sem opinbert stjórnsýslumál og kirkjumál. Enn fremur kemur til álita bókmenntaarfleifð hvorrar þjóðar um sig, sem raunar var að nokkru leyti sameiginleg. Það torveldar að sönnu nokkuð mat á því, hvernig íbúar Íslands mátu stöðu sína fyrr á tíð, að orðið *þjóð* hefur verið notað með mismunandi hætti í tímans rás. Mikilvægt er, að það gat farið saman, að þeir, sem tilheyrðu efri stéttum þjóðfélagsins, samsömuðu sig öðrum íbúum danska eða dansk-norska ríkisins og fyndu til samkenndar að ákveðnu marki með öðrum íbúum lands síns. Viðhorf í anda *patriotisme*, sem beindust að ríkinu, þurftu ekki að stangast á við samsömun með íbúum heimalandsins.

Telja má, að nokkurra áhrifa fjölþjóðlegrar þjóðernishyggju hafi gætt meðal Færeyinga á því tímabili, sem hér er tekið til meðferðar, en skrif, þar sem áhrif af þessu tagi eru greinileg, eru ekki ýkja mikil að vöxtum. Breytingar á stöðu Færeyja innan danska ríkisins 1816 og um miðja öldina leiddu ekki til mikilla umræðna meðal landsmanna. Í samanburði við Íslendinga skiptir máli, að Færeyingar voru í annarri stöðu en Íslendingar að því leyti, að þeir voru ekki spurðir álits, þegar stöðu Færeyja innan danska ríkisins var breytt í kjölfar afnáms einveldis og setningar stjórnarskrár 1848–1849, nokkrum áratugum eftir að færeyska lögbíngið hafði verið lagt niður og Færeyjar gerðar að amti í danska ríkinu. Færeyjar urðu nú hluti hins danska ríkis með öðrum hætti en áður, og staða þeirra var önnur en Íslendinga; þeir kusu fulltrúa á danska þingið.

Þjóðernissinnuð viðhorf koma fram hjá Nólsoyar-Páli í byrjun 19. aldar. Í bænarskrám Færeyinga til danskra stjórnvalda á fimmta áratugi aldarinnar, sem vörðuðu stöðu Færeyja innan danska ríkisins, birtast skýrt þjóðernissinnaðar skoðanir. Þessi viðhorf eru enn greinilegri í skrifum Niels Winthers, sem stundum hefur verið kallaður fyrsti færeyski stjórnmalamaðurinn, um miðja 19. öld. Þegar á heildina er lítið, má greina þjóðerniskennd meðal Færeyinga á þeim áratugum, sem áður nefndar breytingar á stöðu Færeyja innan danska ríkisins áttu sér stað, en ekki er auðvelt að meta, að hvaða marki hún mótaðist af hræringum, sem kenna má við nýjar áherzlur í þjóðernishyggju í Evrópu yfirleitt. Þau tengsl verða miklu skýrari seint á 19. öld, og gætir þar raunar áhrifa frá íslenskri þjóðernishyggju (sjá m.a. um áhrif þjóðernishyggju á Færeyinga Debes 1982, 1997 og 2000 og Sølvará 2002).

Áhrif þjóðernissinnaðra viðhorfa eru á þessu skeiði öllu gleggri meðal Íslendinga en Færeyinga. Hvað Íslendinga snertir, kemur breyting fram í því, að miklu meira var fjallað um sérstöðu þeirra sem þjóðar en áður hafði þekkt. Þessi umræða er nátengd hræringum í stjórnmálum. Eftirtektarvert er, að í

Almennu bænarskránni 1795, sem fullvíst er talið, að Magnús Stephensen hafi átt hlut að, er lögð áherzla á, að Íslendingar séu þjóð, *Nation*, og eigi þeir á þeim grundvelli að njóta tiltekinna réttinda sem ein af þjóðunum í danska ríkinu; talað er um Íslendinga sem „en ved Handel undertrykt og mishandlet Nation“ (*Íslands almindelige Ansøgning* 1797:27). En íslenzkir embættismenn á þessum tíma voru ekki hlyntir róttækum breytingum á stöðu Íslands innan danska ríkisins. Eftir þetta varð takmörkuð umræða um stöðu Íslendinga sem þjóðar fram yfir 1830.

Að sumu leyti eru ekki skörp skil milli þjóðernissinnaðra viðhorfa meðal Íslendinga fyrir 1830 og slíkra viðhorfa eftir þann tíma. Ýmsir atburðir og þróun, sem varð erlendis, ásamt breytingum innanlands urðu til að skerpa þessi viðhorf og beina þeim að sumu leyti inn á nýjar brautir. Hér má nefna byltingarnar 1830 og 1848 og í tengslum við þær umbrot í dönskum stjórnmálum, sem enduðu með afnámi einveldis 1848. Við þessar aðstæður hlutu þjóðernissinnuð viðhorf meðal Íslendinga skýrara stjórnmálalegt inntak en áður. Barátta fyrir auknu sjálfsforræði innan danska ríkisins færðu mál, sem vörðuðu þjóðerni, meir í brennidepil en fyrr. Hin þjóðlega frjálslyndisstefna, *nationalliberalisme*, hafði mikil áhrif á Íslendinga, auk þess sem áhrif rómantísku stefnunnar höfðu sitt að segja í þessu viðfangi. Afnám einveldis kallaði sérstaklega á umræðu meðal landsmanna um það, hvaða stöðu þeir vildu, að Ísland hefði innan danska ríkisins. Þannig eflust þjóðernissinnuð viðhorf kringum þjóðfundinn 1851. Erfitt er að meta, að hvaða marki slík viðhorf með nýjum blæ náðu til íslenzks almennings á fyrri helmingi 19. aldar. Ljóst er, að það var í miklu takmarkaðri mæli en síðar á 19. öld.

Áhrif hugmynda um þjóðernismál, sem voru ofarlega á baugi í Evrópu, birtust með ýmsu móti í skrifum Íslendinga á næstu áratugum eftir 1830. Eins og áður greinir, skírskotuðu Íslendingar lítt eða ekki til þjóðernishyggju sem sérstakrar hugmyndastefnu á þessu skeiði. En víst má telja, að tengsl við umræðu um þjóðernismál erlendis birtust í því, hve oft hugtökin *þjóðrækni* og *ættjarðarást* koma fyrir í ritmáli á þessu skeiði, sem og orðið *þjóðerni*. Þannig sagði Páll Melsteð amtmaður í umræðum á Alþingi 1855: „[...] mér er það nú ei ókunnugt, að þetta orð þjóðerni er nokkurs konar hjáguð vorrar aldar, sem margir menn falla fram fyrir og tilbiðja.“ (*Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1855: 410).

Líklegt er, að hina miklu áherzlu á tungumál í samhengi við þjóðerni, sem birtist í skrifum Íslendinga, megi að hluta rekja til skrifa erlendra manna, sem tengjast fjölþjóðlegri þjóðernishyggju. Þannig segir í inngangsrítgerð að fyrsta

árgangi *Fjölnis*, sem talið er, að Tómas Sæmundsson (1835:11) hafi samið: „Málið er eitt af einkennum mannkynsins, og æðsti og ljósasti vottur um ágæti þess, og málin eru höfuðeinkenni þjóðanna.“ Og Jón Sigurðsson (1842:64) skrifaði:

Það er fyrst *málið*, sem lýsir hugsunum þjóðarinnar og allri hinni andligu framkvæmd, sem er undirstaða og undirbúningur ennar líkamligu [...] það er sannreynt í *allri* veraldarsögunni, að með hnignun málsins hefir þjóðunum hnignað, og viðrétting þess eða endursköpun hefir fylgt eða öllu heldur gengið á undan, viðréttingu eða endursköpun þjóðanna.

Forðast skyldi þó að gera of mikið úr því nýmæli, sem fólst í áherzlu á tungumál í sambandi við þjóðerni. Hafa ber í huga hina löngu hefð, sem var fyrir því, að íslenzkir lærdómsmenn legðu áherzlu á varðveislu þjóðtungunnar, allt frá dögum Arngríms lærða, og samfellu, sem hafði verið í umræðu um þetta efni síðan á dögum Eggerts Ólafssonar.

Mikilvægt er að hafa í huga, þegar áhrif fjölþjóðlegrar þjóðernishyggju á Íslendinga eru metin, að í skrifum sínum um mál, sem vörðuðu þjóðerni, á öðrum þriðjungi 19. aldar, og reyndar lengur, skírskotuðu Íslendingar lítt til kenninga einstakra heimspekinga og annarra hugsuða, sem höfðu verið uppi í tíð síðustu kynslóða. Í nokkrum ritgerðum, sem Íslendingar birtu á þessu skeiði, svo sem inngangsritgerð *Fjölnis*, Alþing eftir Tómas Sæmundsson (1841), Um alþing á Íslandi eftir Jón Sigurðsson (1841) og Um þjóðerni eftir Sigurð Melsteð (1845), má greina bergmál af kenningum þýzkra heimspekinga, sem varða þjóðerni, en þar er lítt vísað til einstakra hugsuða. Og þegar á heildina er litið, mótast málflutningur Jóns Sigurðssonar og stuðningsmanna hans í sjálfstæðisbaráttunni miklu meira af sögulegum og lagalegum rökum, þar sem skírskotað er til Gamla sáttmála og réttinda, sem talið var, að ættu að ganga aftur til Íslendinga, þegar einveldi var afnumið í danska ríkinu, en rækilegum heimspekilegum röksemdum. Jón Sigurðsson gekk út frá samhenginu í sögu íslenzku þjóðarinnar sem gefnu. Undirstöðuröksemd fyrir því, að Íslendingar ættu að fá aukið sjálfsforræði, var sú, að þjóðin hefði haft ákveðin réttindi, sem hún ætti að endurheimta. Þess vegna er ekki að furða, þótt hinn sögulegi þáttur sé mjög sterkur í ritsmíðum Íslendinga – Jóns Sigurðssonar og annarra, – sem varða þetta mál. Margar ritsmíðar þeirra um þessi efni hefjast einmitt á sögulegum inngangi.

Niðurlag

Það er sameiginlegt með því, er gerðist í Færeyjum annars vegar og á Íslandi hins vegar frá miðri 18. öld til miðrar 19. aldar, að hugmyndastefnur, sem höfðu veruleg áhrif í Danmörku, birtust í báðum löndunum í einhverjum mæli. Færeyingar og Íslendingar, sem dvalizt höfðu í Danmörku eða sett þar að til frambúðar, gegndu lykilhlutverki í útbreiðslu fjölþjóðlegra hugmyndastefna meðal íbúa beggja landanna. En að sumu leyti er munur á áhrifum stefnanna í löndunum tveimur.

Unnt er að greina áhrif ýmissa fjölþjóðlegra hugmyndastefna á bæði Færeyinga og Íslendinga. En vitaskuld ber að hafa í huga, að áhrif einstakra stefna fléttast saman með ýmsu móti, og sömuleiðis, að misjafnt var, hvort og þá hve skýrt menn í þessum löndum gerðu sér grein fyrir tilvist slíkra stefna.

Áhrif trúarlegra stefna voru augljóslega mikil í báðum löndunum, og áhrif stefna af veraldlegum toga birtast meðal menntamanna í þeim báðum og náðu í einhverjum mæli til almennings. Mismunur á útbreiðslu þeirra í löndunum tveimur réðst að nokkru leyti af ólíkum aðstæðum í þeim. Kemur þar einkum til álita, að íslenzkur almenningur átti kost á að lesa miklu fleiri rit, þar sem áhrif stefnanna eru skýr, en færeysk alþýða, svo og, að færri stofnanir og félög voru í Færeyjum en á Íslandi, sem sinntu mennta- og menningarefnum.

Upplýsingin var mikilvæg í báðum löndunum. Aðgerðir danskra stjórnvalda skipta verulegu máli í því viðfangi. Þau beittu sér meira, hvað varðar eflingu atvinnuvega, á Íslandi en í Færeyjum, en þessu var öfugt farið, hvað snertir skipulagt skólahald fyrir börn. Útgáfa fræðslurita á þjóðtungunni var gildur þáttur í upplýsingunni á Íslandi, en ekki í Færeyjum. Að öðru leyti má segja, að áhrifa upplýsingarinnar hafi gætt að marki á fleiri sviðum meðal Íslendinga en Færeyinga.

Hin lúterska trúarhefð mótaði mjög hugmyndaheim fólks í báðum löndunum allt tímabilið. Lúterskur rétttrúnaður hafði sennilega meiri áhrif meðal Færeyinga en Íslendinga. Heittrúarstefnu gætti meðal beggja þjóðanna. Trúarviðhorf, sem byggjast á samþættingu trúar og skynsemi í anda upplýsingarinnar, birtust í ríkari mæli meðal Íslendinga en Færeyinga.

Greina má nokkur áhrif rómantísku stefnunnar bæði meðal Færeyinga og Íslendinga. Á sviði skáldskapar má telja þessi áhrif sterkari meðal Íslendinga, en hvað snertir fræðimennsku, mörkuðu þau gleggri þáttaskil meðal Færeyinga.

Þá birtast áhrif frjálslyndisstefnu og þjóðernishyggu þessa tíma meðal manna af hvoru tveggja þjóðerninu, skýrar þó meðal Íslendinga.

Þegar á heildina er litið, teljast áhrif fjölbjóðlegra hugmyndastefna hafa verið býsna mikilvæg meðal beggja þjóðanna á því tímabili, sem um er fjallað.

HEIMILDIR

- Alter, Peter. 1994. *Nationalism*. 2. útg. Edward Arnold, London.
- Arnlfjótur Ólafsson og Sveinn Skúlason. 1853. [Yfirlit um erlend tíðindi]. *Skirnir* 28:5–160.
- Árni Helgason. 1822. *Helgidaga Predikanir* 1–2. En konúnglega íslenska Vísinda Stiptun, Viðey.
- Balle, Nicolai E. 1796. *Lærdóms-Bók í Evangeliskum kristilegum Trúarbrögðum, handa Unglingum*. [Einar Guðmundsson og Hannes Finnsson þýddu]. Biörn Gottskálksson, Leirárgörðum.
- Björn Halldórsson. 1780. *Atli edr Raadagiördir Yngismanns um Bwnad sinn ...* Hrappsey.
- Brochmand, Jesper. 1635–1638. *Sabbati Sanctificatio ...* 1–2. København.
- Day, Graham og Andrew Thompson. 2004. *Theorizing Nationalism*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Debes, Hans Jacob. 1982. *Nú er tann stundin ...* Tjóðskaparræsla og sjálvstýrispolitikkur til 1906 – við søguligum baksýni. Føroya Skúlabókagrunnur, Tórshavn.
- Debes, Hans Jacob. 1997. Ideer og identitet – Færøerne og europæiske tidsbevægelser. Ingi Sigurðsson (ritstj.): *Internasjonale idéstrømninger og nordisk kultur 1850–1914*. Seks bidrag. Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 13.–18. august 1994, bls. 58–73. Historisk institutt, Universitetet i Oslo, og Den norske historiske forening, Oslo.
- Debes, Hans Jacob. 2000. *Føroya søga* 3. Frá kongligum einahandli til embætisveldi. Føroya Skúlabókagrunnur, Tórshavn.
- Debes, Hans Jákupsson. 1763. *Sandfærdig og tydelig Beskrivelse Om Ager-Dyrkningen Og Korn-Avlingen Paa Færøerne*. Kjøbenhavn.
- Djurhuus, N. 1959. Indledning. Svabo 1959:xi–xxviii.
- Eggert Ólafsson. 1772. *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Biarne Povel-sens Reise igiennem Island ...* 1–2. Sorøe. – Íslenzk þýðing: *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757* 1–2. 2. útg. Steindór Steindórsson frá Hlöðum þýddi. Bókaútgáfan Örn og Örlygur, Reykjavík 1974.
- Eichner, Hans (ritstj.). 1972. *'Romantic' and its Cognates*. The European History of a Word. University of Manchester Press, Manchester.
- Eiríkur Albertsson. 1938. *Magnús Eiríksson*. Guðfræði hans og trúarlíf. Höfundur, Reykjavík.

- Evangelisk-kristileg Messu-saungs- og Sálma-Bók, ad konúnglegri tilhlutun samantekin til almennilegrar brúkunar í Kirkjum og Heima-húsum.* Það konúnglega íslenska Lands Uppfræðingar Félag, Leirárgörðum, 1801.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen. 2002. *Norsk idéhistorie 2.* Tankeliv i den lutherske stat. Aschehoug, Oslo.
- Gísli Brynjúlfsson. 1849. Frelsis hreifingarnar meðal þjóðanna. *Norðurfari* 2:37–166.
- Gunnlaugur Þórðarson. 1845. Fréttir er ná frá nýári 1844 til nýárs 1845. *Skírnir* 19:3–189.
- Hjalti Hugason. 1983. *Bessastadaskolan.* Ett försök till prästskola på Island 1805–1846. (Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen. II Ny följd 40.) Uppsala universitet, Uppsala.
- Hjalti Hugason. 1990. Guðfræði og trúarlíf. Ingi Sigurðsson (ritstj.) 1990a:119–148.
- Ingi Sigurðsson (ritstj.) 1990a. *Upplýsingin á Íslandi.* Tíu ritgerðir. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Ingi Sigurðsson. 1990b. *Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi.* Ingi Sigurðsson (ritstj.) 1990a:9–42.
- Ingi Sigurðsson. 1996. *Hugmyndaheimur Magnúsar Stephensens.* Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Ingi Sigurðsson. 1998. Hvernig breiddust áhrif fjölþjóðlegra hugmyndastefna út meðal Íslendinga 1830–1918? Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson (ritstj.): *Íslenska söguþingið 28.–31. maí 1997.* Ráðstefnurit 1, bls. 296–304. Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands og Sagnfræðingafélag Íslands, Reykjavík.
- Ingi Sigurðsson. 2001. *Upplýsingin og hugmyndaheimur Íslendinga á síðustu áratugum 19. aldar og öndverðri 20. öld.* *Ritmennt* 6:112–141.
- Ingi Sigurðsson. 2003. Áhrif fjölþjóðlegra hugmyndastefna á alþýðu. Ingi Sigurðsson og Loftur Guttormsson (ritstj.): *Alþýðumemning á Íslandi 1830–1930.* Ritað mál, menntun og félagsshreyfingar, bls. 217–246. (Sagnfræðirannsóknir 18.) Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Islands almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handels-Friheder m.v. ...* Gyldendals Forlag, København 1797.
- Jacobsen, Jógvan í Lón. 2003. Jens Chr. Svabo (1746–1824) og oplysningstiden på Færøerne. Svavar Sigmundsson (ritstj.): *Norden och Europa 1700–1830.* Synvinklar på ömsesidigt kulturellt inflytande. Rapport från en konferens i Reykjavík, 14–15 juni 2002, bls. 91–103. Félag um átjándu aldar fræði og Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Jacobsen, M. A. 1921. *Úr bókmentasögu okkara.* Tórshavn.
- Jón Eiríksson. 1780. Um Sallt-gjörd. *Rit þess Íslenska Lærdóms-Lista Felags* 1:61–75.
- Jón Helgason. 1931. Tvey gomul føroysk skrift. *Varðin* 11:65–84.
- Jón Sigurðsson. 1841. Um alþing á Íslandi. *Ný félagsrit* 1:59–134.
- Jón Sigurðsson. 1842. Um alþing. *Ný félagsrit* 2:1–66.
- Jón Sigurðsson. 1961 [1840]. Bør Islands Handel frigives? *Blaðagreinar* 1, bls. 102–

118. Sverrir Kristjánsson sá um útgáfuna. Rit Jóns Sigurðssonar 1. Bókaútgáfa Menningarsjóðs og Þjóðvinafélagsins, Reykjavík.
- Jón Vídalín. 1718–1720. *Hvss-postilla, edvr einfalldar Predikaner Yfer øll Haatijda og Summudaga Gudspiøll Aared Vmm Krijng* 1–2. Hólum.
- Landt, Jørgen. 1800. *Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne*. København.
- Loftur Guttormsson. 1990. Fræðslumál. Ingi Sigurðsson (ritstj.) 1990a:149–182.
- Loftur Guttormsson. 2000. Hjalti Hugason (ritstj.): *Kristni á Íslandi* 3. Frá siðaskiptum til upplýsingar. Alþingi, Reykjavík.
- Magnús Ketilsson. 1778. *Underviisun umm þá Islensku Savdfjár-Hirding*. Hrappsey.
- Magnús Stephensen. 1806. *Eptirmæli Atjándu Aldar eptir Krists hingatburd, frá Ey-konunni Íslandi*. Íslands opinbera Vísinda-Stiptun, Leirárgörðum.
- [Marnersdóttir] Simonsen, Malan. 1991. Helte og kapere i færøsk romantik. Oskar Bandle [o.fl.] (ritstj.): *Nordische Romantik*. Akten der XVII. Studienkonferenz der International Association for Scandinavian Studies 7.–12. August 1988 in Zürich und Basel, bls. 281–286. (Beiträge der nordischen Philologie 19.) Helbing & Lichtenhahn Verlag, Basel.
- Marnersdóttir, Malan. 1998. Claus Lund – en “Litteratus” i Tórshavn i 1790’erne. Heiko Uecker (ritstj.): *Opplysning i Norden*. Foredrag på den XXI. studiekonferanse i International Association for Scandinavian Studies (IASS) ... Universitæt Bonn 5.–11. august 1996, bls. 357–364. (Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik 40.) Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Matras, Christian. 1935. *Føroysk bókmentasøga*. Føroya málfelag, Keypinhavn.
- Mitchell, P. M. 1972. Scandinavia. Romantisk – Romantik – Romantiker. Hans Eichner (ritstj.): *‘Romantic’ and its Cognates*. The European History of a Word, bls. 372–417. Manchester University Press, Manchester.
- Mohr, Nicolai. 1786. *Forsøg til en islandsk Naturhistorie, med adskillige oekonomiske samt andre Anmærkninger*. Kiøbenhavn.
- Mynster, Jakob Peter. 1839. *Hugleidingar um høfudatríði kristinnar trúar*. [Brynjólfur Pétursson, Jónas Hallgrímsson og Konráð Gíslason þýddu.] Þorgeir Guðmundsson, Kaupmannahöfn.
- Nolsøe, Jens Pauli A., og Kári Jespersen. 2004. *Havnar søga* 2. Tórshavnar kommuna, Tórshavn.
- Rasmussen, P. M. 1978. *Tættir úr Føroya kirkjusøgu*. Føroya Skúlabókagrunnur, Tórshavn.
- Ólafur Olavius. 1780. *Oeconomisk Reyse igiennem de nordvestlige, nordlige, og nord-østlige Kanter af Island* ... 1–2. Sorøe. – Íslenzk þýðing: *Ferðabók*. Landshagir í norðvestur-, norður- og norðaustursýslum Íslands 1775–1777 ... 1–2. Steindór Steindórsson frá Hlíðum þýddi. Bókfellsútgáfan, Reykjavík 1964–1965.
- Ólafur Stefánsson. 1786. Um Síafar-Abla og fleiri Vatna-veidar á Íslandi. *Rit þess Íslenzka Lærdóms-Lista Félags* 7:1–64.

- Pontoppidan, Erik. 1746. *Sannleike Gudhrædslunnar* ... [Högni Sigurðsson þýddi]. Það Konunglega Waysenhus, Kaupmannahöfn.
- Sigurðardóttir Joensen, Turið. 1991. Romantiske træk i den ældste nyfærøske sangdigtning fra slutningen af det 19. århundrede. Oskar Bandle [o.fl.] (ritstj.): *Nordische Romantik*. Akten der XVII. Studienkonferenz der International Association for Scandinavian Studies 7.–12. August 1988 in Zürich und Basel, bls. 381–387. (Beiträge der nordischen Philologie 19.) Helbing & Lichtenhahn Verlag, Basel.
- Sigurður Melsteð. 1845. Um þjóðerni. *Ný félagsrit* 5:1–21.
- Simonsen, Malan. 1991. Sjá Marnersdóttir, Malan.
- Skúli Magnússon. 1783. Sveita-Bóndi. *Rit þess Islenszka Lærdóms-Lista Felags* 4: 137–207.
- Stefán Þórarinnsson. 1781. Stutt og einfalldlig Undirvisan um Vatns-veitingu af mýrum, og þeirra medferd, at þær beri gott gras. *Rit þess Islenszka Lærdóms-Lista Felags* 2:30–56.
- Svabo, Jens Chr. 1773. *Kort økonomisk Underretning om Kiødsaltning, Sviin, Kartofler og Haver. Uddragen af andre til den Færøske Landmands Nytte* 1. Kiøbenhavn.
- Svabo, Jens Chr. 1783. *Gjensvar til Sysselmand Joen Weyhe paa Færøe*. Kiøbenhavn.
- Svabo, Jens Chr. 1959. *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*. Udgivet af N. Djurhuus. Selskabet til Udgivelse af færøske Kildeskrifter og Studier, København.
- Sølvará, Hans Andrias. 2002. *Løgtingið 150. Hátíðarrit* ... 1. Løgtingið, Tórshavn.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fimmta þing, 1. júlí til 9. ágúst 1855. Alþingi, Reykjavík 1855.
- [Tómas Sæmundsson]. 1835. Fjölnir. *Fjölnir* 1:1–17.
- Tómas Sæmundsson. 1841. *Þrjár ritgjörðir*. 17 Íslendingar, Kaupmannahöfn.
- Wang, Zacharias. 2002. Nikolai Mohr. *Varðin* 69:73–88.
- Weyhe, Joen. 1783. *Kort Anmerkning over og Svar imod den af Studiosus Jens Christiaan Svaboe i Aaret 1773 udgivne oekonomiske Beskrivelse over Færøe*. Forfattet efter Herr Autors mundtlige Forlangende. Kiøbenhavn.
- Winther, Niels. 1852a. Forord. *Færingetidende* 1:1–2.
- Winther, Niels. 1852b. Folkethingsvalgene paa Færøerne den 16de juli. *Færingetidende* 1:67–70.
- Winther, Niels. 1852c. Til Færingerne som Vælgere til Folkethinget. *Færingetidende* 1:49–50.
- Þorvaldur Thoroddsen. 1902. *Landfræðissaga Íslands* 3. Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og ramnsóknir, fyrr og síðar. Hið íslenska bókmenntafjelag, Kaupmannahöfn.
- Þórir Óskarsson. 1996. Hugtakið rómantik í íslenskri bókmenntasögu 19. aldar. *Skírnir* 170:255–302.

SUMMARY

In this article a comparison is made between the influence of international ideological currents on the Faroese and the Icelanders from the mid eighteenth to the mid nineteenth century.

The dissemination of such currents among the two nations in this period was very much determined by external circumstances. In this connection their small size comes into consideration, which circumscribed activities in the fields of education and culture, as well as the position of the two countries within the Danish (or, until 1814, the Danish-Norwegian) state. International ideological currents were for the most part brought to them from Denmark. A number of Faroese and Icelanders who had stayed for a substantial period in Denmark or settled there permanently and who had studied at the University of Copenhagen played a key role in the dissemination of international ideological currents among the inhabitants of the two countries.

The impact of various international ideological currents on both the Faroese and the Icelanders can be discerned in the period under review. However, it must be borne in mind that the influences of individual currents are interwoven in many ways and also that these varied as to how clearly people in these countries were aware of the existence of such currents.

The influence of religious currents was obviously great in both countries, and the impact of secular currents appeared among the intelligentsia in both of them and reached the common people to a certain extent. The difference in the dissemination of ideological currents was to a certain extent caused by different local conditions. It is especially important in this respect that the Icelandic people had an opportunity to read many more works in the native language in which the influence of these currents is clear. Moreover, there were fewer institutions and societies which were active in the fields of education and culture in the Faroe Islands. Here it comes into consideration that the Icelandic population was much larger than the Faroese one.

The Enlightenment was important in both countries. The initiative of the Danish authorities was significant in this respect. They took more measures regarding the economy in Iceland, but regarding the education of children in the Faroe Islands. Both the Faroese and the Icelanders wrote much about farming and other branches of the economy. The publication of instructive works in their native language was an important feature of the Enlightenment among the Icelanders, not among the Faroese. In various other fields the influence of the movement was more marked among the Icelanders.

The Lutheran religious heritage was very influential in both countries throughout the period under review. Lutheran orthodoxy, including the so-called neo-orthodoxy, probably had a greater impact among the Faroese than among the Icelanders. The influence of pietism was felt among both nations. Religious attitudes in the spirit of the Enlighten-

ment, which are based on the idea of harmony between religion and reason, were more prominent among the Icelanders.

Some influence of liberalism can be discerned among both the Faroese and the Icelanders, especially among the latter.

The same applies to Romanticism. Its impact can be said to have been greater in the field of literature among the Icelanders, but in the field of scholarship it was greater among the Faroese.

Nationalistic attitudes are found among many writers of both nationalities in the period. The impact of the emphases within nationalism which became prominent in many countries in the first half of the nineteenth century was considerable among the Icelanders, less so among the Faroese.

All things considered, the influence of international ideological currents both among the Faroese and the Icelanders in the period under review can be regarded as very important.

Hugmyndafrøðilig rák í Føroyum og Íslandi frá 1850 til 1914 – ein samanbering

Inngangur

Tíðarskeiðið frá 1850 til 1914 var ein stór broytingartíð í Evropa og heiminum sum so. Í hesum tíðarskeiðinum, har tann seinna ídnaðarlaga bylgjan fór gjøgnum meginpartin av Evropa, broyttust tey at kalla avbyrgdu, sjálvberandi og siðbundnu landbúnaðarsamfeløgini til meira fjøltáttaði ídnaðar- og handilssamfeløg, sum vóru knýtt at einum størri millumtjóðamarknaði (jf. Thomsen 1998: 13–14). Vinnuligar og mentanarligar broytingar og ávirkan uttanífrá komu í nógv størri mun enn áður at seta sín dám á samfelagsviðurskiptini. Í hesum samfelagsliga meldrinum, har siðbundnar samfelagsskipanir og mentanir komu undir trýst frá sterkum kreftum innanífrá og uttanífrá, mentust nýggj hugmyndafrøði, sum skuldu gera samfeløgini før fyri at standa ímóti teimum avbjóðingum, sum tann nýggja tíðin hevði við sær.

Í hesi grein er ætlanin at hyggja at, í hvønn mun altjóða hugmyndafrøðilig rák fingu ávirkan á tað føroyska og íslenska samfelagið í nevnda tíðarskeiði. Tað yvirskipaða sjónarhornið verður tikið í teimum frælslyntu búskaparligu og politisku rákunum, sum í kjalarvørrinum av amerikonsku og fronsku kollveltingunum seinast í 18. øld spjaddust til alt Evropa í seinnu helvt av 19. øld. Hesar frælsishugsjónir snúðu seg bæði um einstaklingafrælsi og tjóðarfrælsi. Onnur rák í tíðarskeiðinum verða sædd sum undirskipaði hesum yvirskipaða frælsisráki. Ávirkanirnar frá altjóða hugmyndafrøði á londini bæði verða sett inn í lokalt høpi, og ein samanbering verður gjørd. At enda verður tikið samanum og ein niðurstøða verður gjørd.

Samfelagsbroytingar

Tey føroysku og íslensku samfeløgini broyttust – eins og restin av Evropa – nógv í hesum tíðarskeiðinum. Búskaparligu frælsishugsjónirnar – *liberalisman* – sum mentust í Evropa í 1700-talinum, gjørdu upp við *merkantilismu* og handilsforðingar. Frælsishugsjónirnar vóru viðvirkandi til, at kongligi einahandilin í Íslandi partvíst varð avtíkin í 1787, men av lokalum grundum hendi tað sama ikki í Føroyum fyrr enn nakað væl seinni – í 1856 (Joensen o.a. (1956: 51–54). Aðrar skipanir og lógir, sum avmarkaðu frælsið hjá einstaklinginum,

vóru eisini avtiknar um hetta mundið. Vinnu- og einstaklingsfrælsið, sum fylgdi í kjalarvørrinum av hesum hendingum, var við til at seta gongd á eina vinnuliga og politiska menning í báðum londunum.

Í 1855 búðu 8.600 fólki í Føroyum. Høvuðsparturin – 64,2% – livdi av landbúnaði, meðan 17,6% livdu av fiskivinnu. Í 1911 hevði serstakliga menningin av fiskivinnuni skapt lívsgrundarlag fyri einum fólkatáli uppá 18.000. Einans 18,4% livdu nú av landbúnaði, meðan heili 52,9% livdu av fiskivinnu (Wylie 1987:126; sí eisini Joensen 1987:35). Tann stóra fráflytingin úr Evropa til Amerika í 1880-árunum, fekk nærum onga ávirkan á føroyingar (sí *Føringatíðindi* 1893, nr. 1 og 2), men nógvir íslendingar, sum høvdu verri kor enn føroyingar, fluttu til USA og Kanada. Kortini øktist fólkatálið í Íslandi í tíðarskeiðinum frá 1850 til 1914 úr 60.000 upp í 90.000 (Ingi Sigurðsson 1997:75). Íslendingar vóru í øllum tíðarskeiðinum meira heftir at landbúnaðinum enn føroyingar, men íslenska fiskivinnan var eisini í menning í tíðarskeiðinum. Í 1850 livdu 6,9% av íslendingum av fiskivinnu og heili 82% av landbúnaði, men í 1910 var tann broyting hend, at 53,9% livdu av landbúnaði, meðan 20,4% livdu av fiskivinnu. Í báðum londunum vaks fram ein nýggj handilsmannastætt í kjalarvørrinum av fríhandlinum, sum um 1910 taldi 8% av tí føroyska og 8,9% av tí íslenska fólkinum (Wylie 1987:126, 176 og 178).

Týðandi samfelagsbroytingar, sum høvdu við sær nýggjar samfelagsstættir, øktan sosialan mobilitet, nýggjar móguleikar hjá einstaklingum, men eisini sosialt og mentanarligt rótloysi, hendu sostatt í báðum samfeløgum í tíðarskeiðinum. Eins og aðrastaðni í Evropa setti tann nýggja tíðin krøv til hugsjónarlaga og heimspekiliga grundarlagið undir samfelagsskipanunum.

Ríkisrættarlig viðurskipti

Ísland og Føroyar høvdu fram til miðju 19. øld eina nærum samlíka stjórnarlaga søgu. Bæði londini, sum vóru komin undir norskt vald í 13. øld, komu saman við Noregi undir donsku krúnuna í 1380, og tey vóru verandi undir donskum valdi eftir friðin í Kiel í 1814, tá ið danska krúnan, sum ein avleiðing av óhepnari luttøku í napoleonskrígunum, noyddist at lata Noregi frá sær til tað meira hepnar Svøríki. Bæði Ísland og Føroyar vóru undan 1850 mett sum lond hjá danska konginum, men tey vóru ikki mett at vera samansjóðaðir partar av danska ríkinum.

Í tíðarskeiðinum frá 1850 til 1914 broyttist hetta grundleggjandi. Meðan tað ongantíð eydnaðist ríkismyndugleikunum í Keypmannahavn at seta donsku grundlógina frá 1849 í gildi í Íslandi – íslendingar mótmæltu einmælt eini

tílikari roynd í Altinginum í 1851 – so varð grundlógin í 1850 tinglisin í Føroyum, uttan at nakar í Føroyum mótmælti. Úrslitið varð, at meðan Ísland fekk viðurkent grundleggjandi broytingar í ríkisrættarligu viðurskiftunum í tíðarskeiðinum frá 1850 til 1914 – landið fekk heimastýri í 1874, heimastjórn í 1904 og fullveldi í kongsfelagsskapi við Danmark í 1918 – so vóru Føroyar limaðar inn í danska ríkið í 1850, tá ið grundlógin varð tinglisin í oyggjunum. Harvið var støða Føroya sum ein partur av tí nýggja danska ríkinum staðfest, og ongar ríkisrættarligar broytingar vórðu framdar í viðurskiftunum millum Danmark og Føroyar frá 1850 til 1914. Ísland var sostatt á veg út úr danska ríkinum í tíðarskeiðinum, meðan Føroyar gjørdist partur av danska ríkinum í sama tíðarskeiði.

Fólkaræði, nationalisma og sjálvstýrissrørsla

Tann grundleggjandi munurin millum Ísland og Føroyar hesum viðvíkjandi var, at meðan íslendur politikkur hevði sterk sjálvstýrispolitisk mál longu í fyrru helvt av 19. øld, tá ið evropeisku frælsisrákini og tann spírandi nationalismen nomu við danska ríkið, so vóru eingi sjálvstýrispolitisk sjónarmið at hóma í Føroyum í 1850. Íslendingurin Jón Sigurðsson (1811–79), sum búði í Keypmannahavn, har hann las filologi, gjørdist longu í 1840-árunum politiski leiðarin í íslensku sjálvstýrissrøsluni. Íblásturin til sjálvstýrispolitisku frælsishugsjónir íslendinga, sum Jón Sigurðsson setti orð á í tíðarritinum *Ný fjelagsrit* í Keypmannahavn, kom í høvuðsheitinum úr tí nationalromantiska umhvørvinum kring Lærda Háskúlan í Keypmannahavn (Björn Þorsteinsson 1985:204–206). Jón Sigurðsson royndi í greinini Hugvekja til Íslendinga frá 1848, sum man vera ein tann týðningarmesta politiska greinin í søgu Íslands, at føra prógv fyri tí sjónarmiði, at íslendingar ongantíð høvdu givið seg undir norska ella danska fólkið, hóast teir síðan 1262 høvdu givið seg undir norskar og danskar kongar (Björn Þorsteinsson 1985:208; sí eisini Jón Þ. Þór 2003:55–62). Kongur hevði tí sambært Jóni Sigurðssyni ikki rætt til at leggja íslenska fólkið undir tað danska, men íslenska fólkið hevði rætt til egna grundlóg, tá ið kongur lat valdið frá sær. Hendan greinin hjá Jóni Sigurðssyni fekk avgerandi týðning fyri støðutakan íslendinga til dansku grundlógina í 1851.

Ein av teimum føroyingum, sum las við Lærda Háskúlan í Keypmannahavn í 1840-árunum, faðirin at føroyska skriftmálinum V.U. Hammershaimb (1819–1909), hevði – eins og aðrir føroyskir studentar í Keypmannahavn – tætt samband við íslenskar studentar, m.a. við Jón Sigurðsson. Tað er í hesum sambandi áhugavert, at Hammershaimb als ikki hevði sjálvstýrispolitisku sjónarmiðini hjá Jóni Sigurðssyni viðvíkjandi Føroyum. Hesin munur millum

føroyskar og íslenskar studentar sæst eisini aftur í tí, at meðan Hammershaimb og aðrir føroyskir studentar í Keypmannahavn vóru nógv ávirkaðir av og aktivt virkaðu fyri tí savnandi norðurlendsku skandinavismuni miðskeiðis í 19. øld (Debes 1997:63), so fekk skandinavisman lítla ávirkan á íslenskar studentar. Tað er eyðsæð, at tað var tann sterka íslenska sjálvstýrissrørslan og tann fráverandi føroyska sjálvstýrissrørslan um miðju 19. øld, sum gjørdi munin (Ingi Sigurðsson 1997:84).

Tann fyrsti veruligi føroyski politikarin Niels Winther (1822–92), sum las lögfrøði í Keypmannahavn í 1840-árunum, var ávirkaður av teimum evropeisku frælsishugsjónunum, sum rørdust í lærda umhvørvinum í Keypmannahavn. At Niels Winther – eins og aðrir lærdir føroyingar, sum sendu umsóknir við fólkaræðisligum innihaldi til danskar myndugleikar í 1840-árunum – ikki hevði sjálvstýrispolitisk sjónarmið viðvíkjandi Føroyum sæst m.a. av tí, at tá ið hann í 1849 kom aftur til Føroya, var hann ovfarin av, at danska grundlógin ikki hevði avloyst ta gomlu kongalógina (Winther 1850:4). Niels Winther hevði eins og aðrir upplýstir føroyingar um miðju 19. øld frælslynt sjónarmið viðvíkjandi stjórnanini av Føroyum í danska ríkinum, men sjálvstýrispolitisk sjónarmið eins og tey hjá Jóni Sigurðssyni vóru ikki at finna millum føroyingar um hetta mundið.

Í 1875 – tá ið nationalisman so smátt byrjaði at bera við upplýstar føroyingar í Keypmannahavn – skrivaði Niels Winther – sum síðan 1857 hevði búð í Danmark – *Færøernes Oldtidshistorie*. Við hesum søguliga verki segði Niels Winther seg vilja „*vække(s) en national Bevidsthed*“ (Winther 1875:IV) millum føroyingar, men sjónarmið hansara viðvíkjandi føroyskum nýskipanum vóru vend móti einaveldishugsjónini og embætisvaldinum – ikki móti donskum yvirræði sum so. Kærleikin til føðilandið hjá Nielsi Winther hevði ikki – sum hjá íslensku samtíðarmonnum hansara – eitt víðgongt sjálvstýrispolitisk innihald, hann hevði í høvuðsheitinum eitt frælslynt fólkaræðisligt innihald.

Nationalisman, sum hevði røtur aftur til romantiska umhvørvið við Lærda Háskúlan í Keypmannahavn í fyrru helvt av 19. øld, kom til Føroya umvegis føroyskar studentar í Keypmannahavn í 1870- og 1880-árunum. Hendan evropeiska rørslan, sum hevði fingið íblástur úr Íslandi og Noregi, tá ið hon kom til Føroya, hevði sum eitt av sínum høvuðsmálum at verja og menna ta gomlu mentanina móti tí vaksandi ávirkanini uttanífrá og innanífrá, men sjálvstýrispolitiskar kreftir lógu eisini í henni. Her sæst týðiligur munur millum Ísland og Føroyar. Meðan nationalisman í Íslandi grundleggjandi varð knýtt at sjálvstýrisstríði íslendinga, sum tók seg upp longu í 1830-árunum (Ingi Sigurðs-

son 1997:81), so vóru tær mentanarvarðveitandi kreftirnar í føroysku nationalismuni alt tíðarskeiðið frá 1880 til 1914 sterkari enn tær sjálvstýrispolitiskt mennandi kreftirnar. Sjálvstýrispolitisk sjónarmið, sum vóru ávirkað av nationalismuni og ítøkiligu gongdini í Íslandi, byrjaðu so smátt at koma undan kavi í Føroyum í 1880-árunum (sí t.d. Debes 1993a:39, Debes 2001:155, *Løgtingstíðindi* 1884:76 og Debes 1982:86, 125f, 141 og 162), men tað var ikki fyrr enn í 1903, at ein sjálvstýrispolitisk próvførsla, sum líktist tí hjá Jóni Sigurðssyni, varð orðað í Føroyum. Hetta árið skrivaði føroyski sjálvstýrisleiðarin Jóannes Patursson (1866–1846) ein bókling, *Færøsk Politik*, har hann – týðiliga ávirkaður av íslendsku mótstøðuni móti grundlógini í 1851 – royndi at nýta søguligar og nationalistiskar grundgevingar fyri øktum føroyskum sjálvstýri (Patursson 1903; sí eisini Patursson 1939:67–68).

Tann avgerandi munur var kortini millum virksemið hjá Jóni Sigurðssyni og Jóannesi Paturssyni, at meðan íslendingar longu í 1840-árunum tóku so dyggiliga undir við sjálvstýrishugsjónunum hjá Jóni Sigurðssyni, at teir megnaðu at forða fyri, at danska grundlógin fekk gildi í Íslandi í 1851, so fingu nøkur nógv minni víðgongd sjálvstýrispolitisk sjónarmið hjá Jóannesi Paturssyni so lítil undirtøku í Føroyum í 1906, at tey vóru feld av føroysku løgtingsveljarunum.

Nationalisman var óivað tann týðningarmesta evropeiska hugmyndafrøðin, sum kom til Íslands og Føroya í tíðarskeiðinum 1850–1914, men aðrar fleirtjóða rørslur og rák, sum tóku seg upp í kjalarvørrinum av teimum stóru samfelagsligu broytingunum í 19. øld, fingu eisini stóra ávirkan.

Fakfeløg og sosialisma

Altjóða *sosialistisk* hugmyndafrøði og fakfelagsrørslan, sum skuldu verja áhugamálini hjá arbeidarunum í tí nýggja ídnaðar- og handilssamfelagnum, komu nakað seinkað, um samanborið verður við Evropa annars, til Íslands og Føroya. Í báðum førum kom ávirkanin umvegis Danmark. Í Íslandi finnast tilsipingar til sosialismu í bókmentum um miðju 19. øld, men hon fekk ikki nakra ávirkan fyrr enn fyrst í 20. øld (Ingi Sigurðsson 1997:85). Í Føroyum hendi hetta enn seinni. Tað fyrsta føroyska stigið til at stovnað nakað, sum líktist einum fakfelag, varð tikið í Tórshavn í 1886, men altjóða sosialistisk rák og ein verulig fakfelagsrørsla komu ikki til Føroya fyrr enn fyrst í 20. øld (Debes 1997:68–71).

Fráhaldsrørsla og fráhaldsfeløg

Fráhaldsrørslan, sum hevði tað til felags við sosialismuna, at hon royndi at

forða fyri, at tann nýggja undirstættin í samfelagnum gjørdist enn meira sosialt marginaliserað, hevði ofta tætt tilknýti til tær mentanarvarðveitandi kreftirnar í nationalismuni. Tann føroyska fráhaldsrørslan kann fyrst aftur til bretskan, norskan og danskan uppruna (Jacobsen 1995:48), meðan tann íslenska harumframt kann fyrst aftur til norðuramerikanskar útflytarar (Ingi Sigurðsson 1997: 86). Ein ávísar áhugi fyri fráhaldsspurningum var í Íslandi undan 1880, men tann fyrsta fráhaldsrørslan í danska ríkinum, *Thorshavns Totalafholdsforening* varð sett á stovn í Føroyum í 1878 – frá 1894 gav felagið út blaðið *Dúgván*. Altjóða fráhaldsrørslan, *Good Templarar*, sum varð grundað í Norðuramerika miðskeiðis í 19. øld, kom til Íslands í 1884 úr Noregi – við danskum og skotskum íblástri – og í 1902 kom rørslan til Føroya úr Danmark (*Fuglaframi* 1902, 25. februar og 8. apríl).

Fráhaldsfeløginu gjørdust – helst orsakað av teimum sosialu trupulleikum, sum stóðust av eini nógv øktari rúsdrekkanyttslu í frihandilstíðini – sterk í báðum londunum. Í Føroyum, har frihandil hevði verið síðan 1856, hevði rørslan so mikið stóra undirtøku, at eitt bann, sum í 1907 varð sett í gildi fyri at selja og skeinkja rúsdrekka, var í gildi til 1992. Tað sama hendi eitt stutt tíðarbil frá 1915 til 1922 í Íslandi, men tað er vert at leggja til merkis, at meðan íslendingar, sum líka síðan 1787 høvdu havt móguleika fyri at tillagað seg til tær avbjóðingar, sum frihandilin hevði við sær, høvdu sett kósina móti tjóðarfrælsi í 1850, so varð eitt uppskot frá Jóannesi Paturssyni um økt føroyskt sjálvstýri í danska ríkinum, sum partvíst skuldu fígga við øktum inntøkum frá rúsdrekkatolli, felt av føroyska fólkinum í 1906. Føroyingar ynsktu ikki at fígga eitt økt sjálvstýri við størri toll- og skattainntøkum. Í øllum førum vóru tær kreftirnar, sum ynsktu at seta fullkomið bann fyri útskeinking av rúsdrekka sterkari enn tær kreftirnar, sum ynsktu at fígga eitt størri sjálvstýri við m.a. øktum tolli á rúsdrekka. Hetta er eitt týðiligt tekin um, at meðan tær afturhaldandi og mentanarvarðveitandi kreftirnar í føroysku nationalismuni vóru so mikið sterkar, at sjálvstýrisætlanin hjá Jóannesi Paturssyni fall so seint sum í 1906, so vóru tær sjálvstýrispolitisku kreftirnar í íslensku nationalismuni sterkari enn nøkur onnur rørsla í tíðarskeiðinum.

Átrúnaðarligar rørsur

Nýggjar átrúnaðarligar rørsur, t.d. tann enska *The Plymouth Brethren* og tann danska *Indre mission*, sokallaðar vekingarrørsur, sum royndu at tillaga tann gamla og siðbundna kristindómin til eitt samfelag, har einstaklingurin fekk størri týðning, komu til Íslands og Føroya í tíðarskeiðinum. Ávirkanin kom í

hövuðsheitum úr ella umvegis Danmark, men undantøk vóru eisini. The Plymouth Brethren, sum seinni fekk stóra ávirkan á føroyskt trúarlív, kom beinleiðis úr Stórabretlandi og ein ávís ávirkan kom til Íslands umvegis íslendskar útflytarar í Amerika. Tað var kortini ikki fyrr enn í 1920- og 1930-árunum, at vekingarrørslurnar fingu nakra avgerandi ávirkan á trúarlívið (sí Hansen 1987:278),¹ og tá gjørdist ávirkanin eisini nógv størri í Føroyum enn í Íslandi. Tann meira fólksliga danska *grundtvigianisman*, sum, umframt at geva íblástur til nationalismuna og *háskúla-* og *ungdómsrørsluna* í byrjanini av 20. øld,² stuðlaði undir tann meira siðbundna kristindómin, fekk stóra ávirkan á mentanarlívið sum so (Rasmussen 1987:81–88).

Kvinnurørslur og kvinnurættindi

Kjak um rættindi hjá kvinnum, sum var partur av teimum frælslyntu rákunum í tíðarskeiðinum, byrjaði at taka seg upp í Íslandi í 1880-árunum. Í 1890-árunum var ein skipað kvinnurørsla, sum hevði fingið íblástur úr Norðurlondum, Bretlandi og USA, sett á stovn. Kvinnurørslan í Íslandi varð í 1907 samskipað við altjóða kvinnurørsluna, *Women's Suffrage Alliance* (Ingi Sigurðsson 1997:86). Í Føroyum síggjast kvinnumál nevnd í bløðunum í byrjanini av 1890-árunum (*Føringatíðindi* 1892, nr. 2), men tað var ikki fyrr enn um aldaskiftið, at alment kjak byrjaði at taka seg upp í Føroyum um rættindi hjá kvinnum (sí *Fuglaframi* 1899, nr. 23, 1902, nr. 23 og 1902, nr. 5). Frá 1905–1908 kom serstakt konufólkablað, *Oyggjarnar*, út í Føroyum, sum í hövuðsheitum fekk íblástur uttan úr heimi umvegis dansk bløð (sí Simonsen 1989:71–73, 92–96 og 119). Íslendsku og føroysku kvinnurnar fingu saman við teimum donsku kvinnunum valrætt eftir 1915, tá ið grundlógin, sum eitt framhald av fólkaræðisligu nýskipanunum í danska ríkinum, varð broytt.

Endi – samanbering

Samanumtikið ber til at siga, at at kalla øll týðandi evropeisk rák og rørslur í tíðarskeiðinum frá 1850 til 1914 komu til Íslands og Føroya. Frælsishugsjónir,

¹ Gerhard Hansen vísir til samsvarandi úrslit av kanningum í Íslandi, sum íslendingurin Pétur Pétursson almannakunngjórði í 1983. Sí eisini Jóhannes Nordal og Valdimar Kristinsson (ritstj.) (1975:303–310) og Ingi Sigurðsson (1997:85).

² Longu í 1898 vóru samskipaði ungmanna-feløg í Føroyum og í 1907 byrjaði barna- og ungmanna-blaðið *Ungu Føroyar* at koma út. Í Íslandi vóru eingi samskipaði ungmanna-feløg fyrr enn í 1907. *Fuglaframi* (1898, nr. 13), *Ungu Føroyar* (1969) og Ingi Sigurðsson (1997:84)

nationalisma, sosialisma, fráhaldsrørsla, vekingarrørslur, kvinnurørsla o.s.fr. Sum oftast var tað umvegis tað lærda umhvørvið í Keypmannahavn, at rákini komu til londini, men týðandi undantøk vóru. Serstakt fyri Ísland var, at ein ávís ávirkan eisini kom úr Norðuramerika frá íslenskum útflytarum.

Tveir avgerandi munir vóru millum londini bæði. Fyri tað fyrsta komu fleirtjóða rákini sum oftast til Føroya nakað seinni enn til Íslands, og í øðrum lagi vóru tey ofta ávirkað av íslenskum viðurskiftum, tá ið tey komu til Føroya. Hetta var m.a. galdandi viðvíkjandi tí hugmyndafrøðini, sum fekk størsta og mest varandi ávirkan á bæði londini – nationalismuni. Grundin til hendan munin liggur óivað í tí sterku íslensku sjálvstýrissrøsluni longu við byrjanina av tíðarskeiðinum. Meðan íslendingar longu í 1840-árunum knýttu nationalismuna at stríðnum fyri at vinna landinum størri politiskt sjálvræði í danska ríkinum – eitt stríð, sum endaði við, at Ísland fekk viðurkent fullveldi í 1918 – so vóru føroyingar gjøgnum alt tíðarskeiðið frá 1870-árunum – tá ið rørslan kom til Føroya – til 1914 fyrst og fremst upptíknir av fólkaræðisligum og mentanarvarðveitandi stríðsspurningum, sum kundu fremjast innan fyri karmarnar í dansku ríkiseindini.

Tær grundleggjandi orsakerar til ta sterku íslensku sjálvstýrissrøsluna í byrjanini av tíðarskeiðinum og tann ymiska týdning og ávirkan, sum altjóða rákini tí fingi í Íslandi og Føroyum, eru helst at finna í staðbundnum viðurskiftum í londunum. Tann veruleiki, at tað í 1850 búðu 60.000 fólk í Íslandi og 8.600 í Føroyum sigur í sjálvum sær nakað um, hvussu ymisk samfeløgini vóru fyri til tess at taka ímóti teimum nýggju frælsisrákunum í tíðini. M.a. hesi viðurskifti høvdu við sær, at meðan íslenska bóndastættin um miðju 19. øld hevði eina sterka, upplýsta og politiskt tilvitaða góðseigarastætt í erva, sum at kalla var samlík við embætismannastættina í landinum (Gunnar Karlsson og Debes 1987:20–23), so var føroyska fólkið í 1850 – við nøkrum fáum undantøkum – eitt at kalla óupplýst almúgufólk uttan hægri mentan (Thorsteinsson 1990:64–69). Í Føroyum var tann mentanarberandi stættin kongsbøndurnir, men tað fanst eingin sterk, upplýst og politiskt tilvitað góðseigarastætt í oyggjunum. Tvørturímóti vóru tað ofta upplýstir danskir embætismenn, sum royndu at stríðast ímóti afturhaldssinnaðum føroyingum fyri búskaparligum og politiskum nýskipanum. Hartil kemur, at meðan íslendingar høvdu livað við tí ábyrgd, sum frihandil skapar síðan 1787, so vóru føroyingar framvegis ómynduggjördir av einahandlinum í 1850.

Munurin á upplýsingarstøðinum innan ta mentanarberandi stættina í londunum báðum sæst eisini av tí, at meðan íslendingar í 1850 høvdu havt eitt livandi

skriftmál í öldir, so var føroyska skriftmálið, sum doyði út eftir siðaskiftið, tá ið tað varð skift út við danskt, ikki endurskapað fyrr enn í 1846. Hetta hevði við sær, at meðan bókmentir um verðslig viðurskifti í munandi nøgd høvdu verið prentaðar á íslenskum máli síðan umleið 1770, so høvdu føroyingar at kalla ongar bókmentir á føroyskum í 1850. Íslendingar høvdu eina lærda skúlaskipan í 1850 – m.a. ein latínskúla frá 1846, sum hevði røtur aftur í miðöldina – ser-skúlar av ymiskum slag vórðu settir á stovn frá umleið 1880, og í 1911 var Lærdur Háskúli settur á stovn í Reykjavík (Gunnar Karlsson og Debes 1987: 18). Í Føroyum var eingin lærð skúlaskipan í 1850. Latínskúlin, sum varð stovnaður miðskeiðis í 16. öld, tók teir seinastu næmingarnar upp í 1794 (Debes 2000:5). Aðrir skúlar, sum høvdu verið í Havn í 16., 17. og 18. öld, vóru eisini niðurlagdir undan 1800 (*Lærarafólk í Føroyum* 1957:9). Hetta hevði við sær, at meðan Reykjavík hevði tikið plássið sum mentanarlígi høvuðsstaður íslendinga frá Keypmannahavn í 1880 (Ingi Sigurðsson 1997:75 og 77), so byrjaðu upplýstir føroyingar, sum høvdu fingið sær útbúgving í Keypmannahavn, so smátt at gera nakað fyri at verja ta føroysku mentanina um hetta mundið.

Tað er sostatt lítið at ivast í, at meðan at kalla øll evropeisk hugmyndafrøði komu til Íslands og Føroya í tíðarskeiðinum, so vóru tað lokalar fortreytir í Íslandi og Føroyum – m.a. materiella, mentanarlíga og politiska styrkin hjá tí mentanarberandi stættini í londunum – sum vóru avgerandi fyri, hvørja undirtøku tey ymisku hugmyndafrøðini fingi. Hesin munur gerst eyðsýndur, tá ið hugt verður eftir, hvussu ymiska undirtøku tjóðskapar- og sjálvstýrisrørslan fekk í londunum.

HEIMILDIR

- Björn Þorsteinsson. 1985. *Island*. Keypmannahavn.
- Debes, Hans Jacob. 1982. *Nú er tann stundin ...* Tjóðskaparrørsla og sjálvstýrispolitikkur til 1906 – við søguligum baksýni. Tórshavn.
- Debes, Hans Jacob. 1993a. *Ein kvistur spretti ...* Keldur til Føroya søgu 1879–1906. Tórshavn.
- Debes, Hans Jacob. 1993b. *Politiska søga Føroya 1814–1906*. Tórshavn.
- Debes, Hans Jacob. 1994. *Ísland – land og ríki*. Úr politisku søgu Íslands. Tórshavn.
- Debes, Hans Jacob. 1997. Ideer og identitet. Færøerne og europæiske tidsbevægelser. Ingi Sigurðsson (ritstj.): *Internationale idestrømninger og nordisk kultur 1850–1914*. Det 22. nordiske historikermøde. Oslo 13.–18. august 1994. Oslo.
- Debes, Hans Jacob. 2000. *Hin lærði skúlin í Havn*. Tórshavn.

- Debes, Hans Jacob. 2001. *Færingernes land*. Historien om den færøske nutids oprindelse. Keymannahavn.
- Gunnar Karlsson og Debes, Hans Jacob. 1987. Island Færøerne og Grønland. Gunnar Karlsson (ritstj.): *Nationale og etniske minoriteter i norden i 1800- og 1900-tallet*. Rapporter til den XX nordiske historikerkongres Reykjavík 1987. Bind II, s. 15–43. (Rit sagnfræðistofnunar 19.) Reykjavík.
- Hansen, Gerhard. 1987. *Eindarmentan føroyinga og vekingarrørslurnar*. Tórshavn.
- Ingi Sigurðsson. 1997. The influence of international ideological currents in Iceland 1850–1914. Ingi Sigurðsson (ritstj.): *Internationale idéstrømninger og nordisk kultur 1850–1914*. Seks bidrag. Det 22. nordiske historikermøde. Oslo 13.–18. august 1994, s. 74–88. Oslo.
- Jacobsen, Elin Súsanna. 1995. *Rúsdrekka – siðir og ósiðir*. Tórshavn.
- Joensen, Jóan Pauli. 1987. *Fra bonde til fisker*. Studier i overgangen fra bondesamfund til fiskersamfund på Færøerne. Tórshavn.
- Joensen, Johan K., Mortensen, Arnbjørn og Petersen, Poul. 1955. Føroyar undir fríum handli í 100 ár. *Mimmisrit um frígeving Føroya handils 1. januar 1856*. Tórshavn.
- Jóhannes Nordal og Valdimar Kristinsson (ritstj.). 1975. *Iceland 874–1974*. Handbook Published by The Central Bank of Iceland on the occasion of the eleventh centenary of the settlement of Iceland. Reykjavík.
- Jón Sigurðsson. 1848. Hugvekja til Íslendinga. *Ný fjelagsrit* 8:1–24.
- Jón Þ. Þór. 2003. Fra biland til republik. Thorleifsen, Daniel (ritstj.): *De vestnordiske landes fælleshistorie*. Udvalg af indledende betragtninger over dele af den vestnordiske fælleshistorie, s. 55–62. Arktisk forskningsjournal. Nuuk.
- Lærarafólk i Føroyum* 1957. Tórshavn.
- Patursson, Jóannes. 1903. *Færøsk Politik*. Nogle uddrag og betragtninger. Keymannahavn.
- Patursson, Jóannes. 1939. *Føroya Söga I. Úrdráttur úr stjórnarlagnum*. Tórshavn.
- Pétur Pétursson. 1983. *Church and Social Change*. A Study of the Secularization Process in Iceland 1830–1930. Reykjavík.
- Rasmussen, Petur Martin. 1987. *Den Færøske Sprogrejsning med særligt henblik på Kampen om Færøsk som Kirkesprog i national og partipolitisk belysning*. Tórshavn.
- Simonsen, Malan. 1989. *Konurák*. Tórshavn.
- Sølvará, Hans Andrias. 2002. *Løgtingið 150*. Hátíðarrit 150 ár liðin, síðani Løgtingið varð endurstovnað. Bind I. Tórshavn.
- Thomsen, Niels. 1998. *Hovedstrømninger 1870–1914*. Idélanskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv. Odense.
- Thorsteinsson, Jákup. 1990. *Et Færø som Færø*. Studier i Færøernes forfatningsmæssige stilling i forhold til Danmark 1834–1852. Aarhus.
- Winther, Niels. 1850. *Et embedsaristokratisk Udkast til en Kommunallov for Færøerne – angrebet med stadigt hensyn til Grundloven og Lokalteterne*. Keymannahavn.

- Winther, Niels. 1875. *Færøernes Oldtidshistorie*. Keymannahavn. Endurprentað av Emil Thomsen, Tórshavn 1985.
- Wylie, Jonathan. 1987. *The Faroe Islands*. Interpretations of History. The University Press of Kentucky.

Tíðarrit

- Fuglaframi* 1898–1902. Endurprentað sum ljósprent av Emil Thomsen. Tórshavn 1972.
- Føringatíðindi* 1890–1906. Endurprentað sum ljósprent av Emil Thomsen. Tórshavn 1969.
- Løgtingstíðindi* 1884. Tórshavn 1884.
- Ungu Føroyar* 1907–1910 og 1914–1915. Endurprentað sum ljósprent av Emil Thomsen. Tórshavn 1969.

SUMMARY

This essay explores the reception of philosophical and ideological trends that reached Iceland and the Faroe Islands between 1850 and 1914.

In this time period Europe went through significant changes; self-sustaining and traditional agricultural societies became complex, interdependent industrial and commercial societies. New philosophical and ideological trends arose to meet the challenges set by the new era. Due to increased international relations, these trends, originating e.g. in Germany and France, spread through most of the world.

The main trends in Europe in the latter half of the 19th century were various ideologies of freedom. These were often inspired by Romanticism and had both an emphasis on political autonomy and on ethno-cultural identity. These ideologies of freedom, of which Nationalism was the most important, reached also Iceland and the Faroes. Most other ideas and movements that emerged in Europe, such as the temperance movement, Socialism, Feminism and religious revival movements, also found their way to the two countries.

Among these, Nationalism proved to be the most influential. However, the two countries appropriated Nationalism in markedly different ways. In Iceland, it was immediately tied to the political struggle to attain greater autonomy within the Danish Kingdom, while Romanticism and cultural preservation were the major emphasis on the Faroes.

This essay argues that while virtually all new European ideas and movements found their way to Iceland and the Faroes, local circumstances in each country were the decisive factors in the ways these were received.

Sögur frá Fróðarsteini:
Um íslenskar sögur og færeyska dansa¹

Nú síðast liðinn vetur lagði ég land undir fót og heimsótti Fróðskaparsetur Færeyja. Eyðun Andreassen, sem kenndi þá námskeið um danskvæði, hafði boðið mér að koma að námskeiði sínu í um vikutíma, og kynna þar íslenskar miðaldabókmenntir. Hugmyndin var að leggja áherslu á þær sögur sem skarast efnislega við færeysk danskvæði. Skömmu fyrir ferðina tók ég að við að mér og lesa færeysk kvæði og fleira í kringum þau – og má segja að þá hafi opnast fyrir mér sá heillandi heimur sem færeysku kappakvæðin eru; fyrir Íslending, sem kann sínar fornaldarsögur nokkuð vel, þá er það svo magnað að detta inn í kappakvæðin; inn í frásögn sem maður þekkir, en þekkir samt ekki.

Þegar ég kom til Færeyja var þoka, og þokan hélst meira eða minna allan tímann; þétt og dularfull, en á sama tíma frískandi. Nákvæmlega svoléiðis eru færeysku kappakvæðin; það er eins og maður standi í þoku og heyri bergmál íslensku sagnanna einhvers staðar langt úr fjarska. Og þó ekki bara bergmál; færeysku kappakvæðin eru miklu meira en bergmál íslenskra sagna, því þau bergmála eitthvað úr öðrum áttum líka, verða margradda. Og ef maður leggur við hlustir, lokar augunum og leyfir þokunni að umlykja sig og bergmálinu að syngja í eyrunum, þá finnur maður sig staddan í heimi norrænna sagnadans – og þar með hinum sameiginlega norræna sagnaarfi; þessum sögum sem hring-sóluðu um, auðguðu anda norrænna manna um aldir og heilluðu þá með hetjum á borð við Sigurð Fáfnisbana, Guðrúnu og Brynhildi, Gunnar og Högna, Hjálmar hinn hugumstóra og Angantý, og Hervöru Heiðreksdóttur með Tyrfing sér við hönd. Nú eins og gefur að skilja þá fór ég að hlusta; ég fór að reyna að greina á milli raddanna. Og þegar ég kom heim aftur gat ég ekki stillt mig um að leggjast svolítið í bækur, svona eins og tími leyfði. Mig langar til að segja ykkur svolítið frá þessu verkefni mínu, hvar ég er á vegi stödd og hvernig ég kortlegg viðfangsefnið.

En fyrst ber að skilgreina efnið. Þau kvæði sem um ræðir voru kveðin við dans; þau hafa verið nefnd sagnadansar, danskvæði eða fornkvæði á íslensku,

¹ Þessi fyrirlestur birtist hér nánast óbreyttur, en efni hans er/verður tekið fyrir í víðara samhengi í tímaritsgreinum, m.a. í greininni How Icelandic legends reflect the prohibition on dancing, sem er væntanleg í *ARV* 2005.

en einfaldlega kvæði á færeysku. Framan af lifðu þau á vörum fólks, líkt og þjóðsögur, en þegar frá leið tóku menn að safna þeim og skrá. Eins og með annan fornan sagnaarf má gera ráð fyrir að margir sagnadansar séu nú með öllu glataðir og hafi þá þegar verið fallnir í gleymsku þegar frumkvöðlar þjóðfræðasöfnunar á Norðurlöndum (með Dani í fararbroddi) tóku að viðá að sér fornum kvæðum á ofanverðri 16. öld og þeirri 17. – eflaust þá þegar í þeim tilgangi að bjarga því sem bjargað varð. En um glötuð kvæði þýðir ekki að fást og varðar þá meiru að fjöldi norrænna kvæða hefur varðveist og ber vott um að danskvæðahefð Norðurlandþjóða hafi verið einkar ríkuleg, ekki síður en annars konar munnleg sagnahefð. Danskvæðasöfn Norðurlandþjóða staðfesta þetta og mega teljast vegleg, enda fela þau í sér söguefni af ýmsum atburðum.

Norrænum sagnadönsum er jafnan skipað í efnisflokka og af þeim eru tveir stærstir; annars vegar svonefnd riddarakvæði og hins vegar kappakvæði. Riddarakvæðin eru algengari á austurnorrænu svæði, þ.e.a.s. í Svíþjóð og Danmörku, á meðan kappakvæðin eru af vesturnorrænum uppruna. Líkt og þjóðsögur hafa kvæðin verið greind í gerðir og skipað í númerakerfi (A–F, sbr. skrá um gerðir norrænna sagnadansa: *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*; kappakvæði falla undir bókstafinn E). Eyðun Andreassen (1993:79) hefur borið saman fjölda gerða á Íslandi og í Færeyjum og kemst að þeirri niðurstöðu að ívið fleiri riddarakvæði hafi varðveist á Íslandi en í Færeyjum (eða 60 á móti 54 gerðum), á meðan kappakvæðin eru mun fleiri í Færeyjum en á Íslandi, eða 125 gerðir á móti eftirtöldum fjórum gerðum: *Þorgeirs rímur* (E 4), *Eyvindar ríma* (E 66), *Kára kvæði* (E 161) og *Kvæði af Loga í Vallarhlíð* (E 96). Vésteinn Ólason (1982:80) hefur reyndar bent á að einungis tveimur hinum fyrstnefndu verði afdráttarlaust skipað í flokk kappakvæða.

Þótt vesturnorræn kappakvæði séu einungis lítið brot norrænna sagnadansa (sbr. Véstein Ólason 1988:65), eru þau engu að síður stórmerkilegt rannsóknar efni. Hluti þeirra sækir í þýddar sögur, s.s. af Karlamagnúsi og Þiðreki af Bern, á meðan önnur verða til í þeirri sagnahefð sem blómstraði á 13. og 14. öld og er stundum kennd við *fornaldarsögur*, eða sögur sem fjalla um fortíð Norðurlandþjóða. Þessi sagnahefð byggðist á sagnasjóði sem var að grunni til sameiginlegur norrænum þjóðum og á rætur að rekja til munnmæla og munnlegs skáldskapar frá eldri tíma. Hluti þessa efnis er uppistaða hinna gömlu eddukvæða, þ.e.a.s. hetjukvæðanna, sem gera má ráð fyrir að byggi svo aftur á enn eldra efni. Á 13. öld tóku Íslendingar að endurmóta efni þessara gömlu kvæða og færa annað skylt efni úr munnmælunum á bækur. Með þeim hætti notuðu þeir sagnasjóðinn gamla sem uppistöðu í bókmenntalega nýsköpun, sem seinna

fékk tegundarheitið *Fornaldarsögur Norðurlanda*. Sitthvað úr sama ranni rataði inn í Danakonungasögu Saxa hins málspaka um 1200. Sá munur var þó á þessu tvennu að Saxi skráði sögurnar ekki á móðurmáli sínu líkt og Íslendingar, heldur latínu. Þetta var í anda samtímalegrar fræðavenju, enda þjónaði sagnaritun hans öðrum tilgangi en ritun fornaldarsagnanna íslensku og var ekki ætluð almenningi til afþreyingar. Að lokum sækja höfundar kappakvæðanna í þennan sama sjóð, þótt þeir fari nokkuð seinna af stað, en talið er líklegt að elstu kappakvæði séu frá byrjun 14. aldar (sbr. t.d. Nolsøe 1972:88). Þessi kvæði skera sig um margt frá hinum rituðu sögum, enda gengu þau í munnmælum, og lengd þeirra og efnislegar áherslur tóku frá upphafi mið af hlutverki þeirra í dansinum.

Sem kveðskapartegund munu sagnadansar upphaflega hafa borist Íslendingum og Færeyingum frá Noregi, þótt dönsk áhrif séu einnig áberandi, sérstaklega í kvæðum frá því eftir siðaskipti (Vésteinn Ólason 1982:105–108 og 403–408). Almenn er talið að kappakvæðin séu fyrst samin í Noregi eða Færeyjum, sem sé þá upprunasvæði þeirra. Kappakvæði hafa þó einkum varðveist í Færeyjum og flest þeirra hvergi annars staðar en þar. Þau eru að jafnaði lengri en aðrir sagnadansar og skiptast í þætti, rétt eins og íslenskar rímur. Vésteinn Ólason gerir ráð fyrir að ritaðir textar liggi þeim í langflestum tilvikum að baki, þótt að vísu sé mislangt í þá – og má þá líklega gera ráð fyrir að munnmæli brúi bilið. Mjög skiptar skoðanir eru þó um þetta; hvernig efnið sjálft, hið svonefnda fornaldarsagnaefni, barst á milli þjóðanna; hvaðan það kom og hvort ort var eftir munnmælum eða rituðum sögum.

Fyrir á tímum gerðu fræðimenn mjög gjarnan ráð fyrir að efni færeysku kvæðanna væri komið af íslenskum bóksögum, t.d. taldi Vencelaus Hammershaimb (1847:279) að efni færeysku kappakvæðanna hefði oftast nær komið frá Íslandi og að Íslendingar hefðu verið Færeyingum að góðu kunnir fyrir sagnaritun sína og fræðastörf, enda hafi hinir síðarnefndu átt það til að kenna eyjuna Ísland við þessa starfsemi og nefna hana *Fróðarstein*. Nafngiftin kemur fyrst fyrir í heimild frá s.hl. 18. aldar, hjá Jens Christian Svabo, og virðist þar reyndar fremur vera átt við stað á Íslandi en Ísland sjálft.² Óhætt er að segja að sögur og sagnaefni hafi auðveldlega getað borist frá Íslandi til Færeyja – og verður varla um það deilt. En sú staðreynd þarf þó alls ekki að útiloka þann möguleika að efni færeysku kappakvæðanna hafi borist annars staðar að, enda benda nýlegar rannsóknir til þess að þeim beri ekki endilega að öllu leyti saman

² „Vel er der en Fabel til i Færøe, at disse Kveäir skulle være komne et Sted fra i Island, kaldet Frodarstejn...” (Svabo 1959:121).

við sambærilegar íslenskar heimildir. Er þá eðlilegt að gera ráð fyrir að sjálfstæðar munnmælasagnir um kappa fornaldarsagnanna hafi verið til í Færeyjum og Noregi og þær þá nýttar sem grundvöllur nýsköpunarinnar.³

Íslensk og færeysk kappakvæði

Séu íslensk og færeysk kappakvæði borin saman lítur í fyrstu út fyrir að ekki sé um ýkja mikið samanburðarefni að ræða; 125 færeyskar gerðir á móti fjórum, eða jafnvel ekki nema tveimur, frábrugðnum íslenskum gerðum. Það má reyndar deila um þessi hlutföll, t.d. mætti benda á að talsvert fleiri kappakvæði voru í umferð á Íslandi, og á ég þar við kvæði þýdd úr dönsku, sem voru til á kvæðabók frá 17. öld, en eru nú varðveitt í tveimur yngri uppskriftum.⁴ Nokkur þessara kvæða fjalla um Þiðrik af Bern og kappa hans (sbr. E 10 og 119) á meðan önnur fjalla um efni sem tengist fornaldarsögnum, eða gömlum norrænum hetjukvæðum, s.s. *Völsunga sögu*, *Hervarar sögu og Heiðreks*, *Ormars sögu*, eddukvæðunum *Gripisspá*, *Vafþrúðnismálum*, *Alvíssmálum*, og *Fjölsvinnumálum*, sögunni um hamarsheimtin í *Brymskviðu* og *Brymlum* og loks *Gríms rímum* og *Hjálmars*.⁵ Þótt um sé að ræða kvæði sem þýdd voru eftir danski, prentaðri kvæðabók eru þetta engu að síður kappakvæði og ekki er óhugsandi að Íslendingar hafi stigið við þau dans á 17. öld.

Einnig má nefna að viðlög yngri íslenskra danskvæða bera þess stundum merki að eldri kvæði liggi þeim e.t.v. að baki. Sem dæmi um þetta má nefna viðkvæði sem vísar í fornt kappakvæðaeefni um Angantý og Hjálmar hinn hugumstóra, en að baki viðkvæðinu liggur efni *Hervarar sögu og Heiðreks* og *Örvar-Odds sögu*.⁶

³ Þetta á við um efni kappakvæðanna og skal það ekki útilokað að efni annars konar kvæða hafi getað borist frá Færeyjum til Íslands. *Margrétar kvæði* (D 94) er dæmi um kvæði sem Íslendingar þáðu frá Færeyingum (sbr. Vésteinn Ólason 1982:174–179). Sjá ennfr. Liestøl 1915 og 1970.

⁴ Eftirrit kvæðabókarinnar er nú varðveitt sem NKS 1141 fol. frá lokum 18. aldar, þótt þar sé reyndar allnokkru af efni sleppt. En annað handrit, JS 405 4to, fyllir upp í skörðin: Það var skrifað árið 1819 af sr. Þórði Þorsteinssyni, sem var prestur í Ögurþingum 1809–1837 og sýnir gerla allt efni gömlu bókarinnar (*Antiquarisk tidsskrift 1849–1851*:218–256). Sjá ennfr. Jón Helgason 1962:xiii o.áfr.

⁵ Þetta eru kvæðin *Grimilds Hævn* (E 56), þrjú að tölu, *Sivard Snarensvend* (E 49), *Orm Ungersvend* og *Bermer Rise* (E 132), tvö afbrigði, *Svend Vonved* (E 52), *Liden Grimmer* og *Hjelmer Kamp* (E 68), *Tord af Havsgaarde* (E 126) og *Angelfyr* og *Helmer Kamp* (E 90).

⁶ AM 148 8vo:348–50, sbr. *Íslensk fornkvæði* VIII:127. Lesbrigði samkvæmt uppskrift í DFS 67 hljóða svo: Bl. 42r „Vikivaka kvæði“: „Ángantýr og Hjálmar, þeir hjug. í ár“

Angantýr og Hjálmar,
 hjuggust þeir í ár.
 sundur var í brynjunni
 hringurinn blár.

Hvort sem kvæði þessi verða talin meðal kappakvæða sem varðveist hafa á Íslandi eða ekki, er munurinn á fjölda íslenskra og færeyskra kvæða eftir sem áður mikill. Eðlilegt er að menn velti því fyrir sér hvernig standi á þessum mun. Hefði ekki mátt ætla að Íslendingar, sem voru þó iðnir við að nýta sér hinn fornnorræna sagnaarf til sagna- og kvæðagerðar, hefðu getað lagt svolítið meira af mörkunum hér? Í hverju felst þessi mikli munur á danskvæðahefð frændþjóðanna tveggja? Ég tel að skýringarnar séu að hluta til sögulegar – og lúti þá sérstaklega að því hvernig dansinum var haldið niðri á Íslandi. En það koma fleiri skýringar til, bæði samfélagslegar og bókmenntasögulegar; sú umræða er hins vegar æði viðamikil og fellur í raun utan ramma þessa fyrirlesturs, enda mun ég gera nánari grein fyrir þeirri hlið á öðrum vettvangi (sbr. nmgr.1).

Sameiginlegur efniviður

Þegar rætt er um kappakvæði og þann mun sem einkennir danskvæðahefð Íslendinga og Færeyinga má ekki gleyma því að hvort tveggja er afsprengi samnorrænnar danskvæðahefðar og samevrópskrar í víðara samhengi.

Hingað til hafa rannsóknir á norrænum danskvæðum margar hverjar einkennt af samanburði og vangaveltum um uppruna. Menn hafa leitast við að rekja feril sagnaefnisins og þá einkum hvaðan efnid barst og hvert; hvaða þjóðir þiggja efnid og hverjar veita það. Framan af einkenndust þessar rannsóknir mjög af þjóðernishyggju; fræðimenn leituðust við að rekja tengslin hver til sinnar þjóðar, með þeirri niðurstöðu að efnid hefði borist þaðan til annarra landa (e.t.v. með viðurkenningu á lítills háttar áhrifum annars staðar að).⁷

---

og 43r „In carmine quodam saltatorio“: „Angantýr og Hjálmar / þeir börðust í ár“ (sbr. Aðalheiður Guðmundsdóttir 2003:237).

⁷ Að mörgu leyti má segja að norskri fræðimaðurinn Knut Liestøl hafi gefið tóninn að slíki umræðu og að tilhneiging hans til að heimfæra hið norræna sagnaefni upp á Noreg hafi kallað á viðbrögð til hins gagnstæða; að menn hafi þurft að sýna fram á að aðrar leiðir hafi verið færar, og jafnvel líklegri (sjá t.d. Liestøl 1915 og 1970 og Einar Ól. Sveinsson 1956).

Eins og áður hefur komið fram þótti mönnum það lengi vel borðleggjandi skýring að hinn sameiginlegi efniviður íslenskra fornaldarsagna og færeyskra kappakvæða grundvallaðist á rithefð Íslendinga; að fornaldarsögur þeirra hefðu borist til Færeyja og verið notaðar þar sem efniviður í dansa. Samkvæmt nýlegum rannsóknum virðist þó sem kappakvæðunum beri ekki að öllu leyti efnislega saman við íslenskar sögur. Þetta þarf í sjálfu sér ekki að útiloka íslenskan uppruna efnisins, en samanburðurinn sýnir í það minnsta að ekki er hægt að treysta því að þær sögur sem hugsanlega bárust héðan hafi að öllu leyti verið sambærilegar þeim sem nú eru varðveittar. Hin færeyska *Nornagests ríma* t.d., felur í sér tilvísanir í eddukvæðin *Reginsmál* og *Helreið Brynhildar*, sem ekki er að finna í ritaðri íslenskri sögu, *Norna-Gests þætti*. Með líkum hætti er söguþráður færeyska dansins *Álvur konungur*, sem byggir á *Hálfs sögu og Hálfsrekka*, að nokkru leyti frábrugðinn hinni rituðu sögu (Mitchell 1991:147–148). Og hvað varðar spurninguna um útbreiðslu fornaldarsagna á síðmiðöldum þarf að taka með í myndina að prentuð fornaldarsaga (þ.e. frá síðari öldum) gæti hugsanlega legið að baki einhverjum færeyskum kappakvæðum (sbr. Mitchell 1991:148–149), eða jafnvel prentuð danskvæði, og er þá ekki um það að ræða að kvæðin hafi verið í umferð eins snemma og gert er ráð fyrir. Danska kvæðið *Angelfyr og Helmer Kamp* var t.d. prentað árið 1591, í fornkvæðaútgáfu Anders Sørensen Vedels, en sambærilegt færeyskt kvæði, *Arngríms synir*, var ekki skráð fyrr en á 18. öld.⁸

En nú er e.t.v. orðið tímabært að segja frá því hvert framlag mitt til þessarar umræðu kemur til með að vera. Í fyrsta lagi hef ég tekið saman skrá yfir öll færeysk kvæði sem hafa *snertiflöt* við íslenskt sagnaefni, án tillits til þess hvert þessi kvæði sækja efni sitt. Þeir sem hingað til hafa borið söguefnið saman, hafa einskorðað slíkan lista við afdráttarlausan skyldleika. Skráin á hugsanlega eftir að stækka, enda er mikið efni sem liggur fyrir að skoða. En eins og staðan er í dag er um að ræða tæplega fjörutíu íslenskar sögur á móti tæplega sjö tíu færeyskum kvæðum (skipt eftir sagnaflokkunum fornaldarsögur, þýddar riddarasögur, frumsamdar riddarasögur, konungasögur og -þættir, Íslendingasögur og -þættir og eddukvæði).⁹ Tiltekið kvæði þarf ekki endilega að tengjast efni

⁸ Nánari samanburður þessara tveggja kvæða leiðir þó í ljós að ef færeyska kvæðið hefur grundvallast á þessari dönsku, prentuðu heimild, hefur það jafnframt byggt á annarri eða öðrum heimildum (sbr. Mitchell 1991:157).

⁹ Í munnlegum flutningi þessa fyrirlesturs var gerð nánari grein fyrir fjölda sagna og kvæða innan hvers flokks, en þar sem ekki er um að ræða endanlegar upplýsingar –

einnar, ákveðinnar sögu, því að sum kvæðanna snerta efni tveggja til þriggja sagna, eins og t.d. kvæðið *Hjálmar og Angantýr* sem er efnislega skylt *Hervarar sögu og Heiðreks*, *Örvar-Odds sögu* og *Ormars sögu*.

Auk þessa hef ég skoðað mannanöfn í færeyskum kappakvæðum án tillits til þess hvort tiltekin kvæði séu efnislega skyld íslenskum sögum eða ekki. Í ljós kom að nöfnin skarast verulega við dæmigerða nafnanotkun í fornaldarsögnum, og hetjur með nöfn á borð við Ásmundur, Sigurður, Haraldur, Hildibrandur, Ólafur, Atli, Grímur, Hildur, Hákon, Ingibjörg og Hringur, svo nokkur séu nefnd, koma gjarnan við sögu í kappakvæðum jafnt sem fornaldarsögum, þótt söguefnið sé annað.

Þessar skrár mínar, sem – eins og áður sagði – eru enn á vinnslustigi, eru hugsaðar sem viðauki við tímaritsgrein sem er vel á veg komin. Í greininni verður danskvæðahefð þjóðanna tveggja borin saman og skýringa leitað á þeirri mismunandi þróun sem varð á Íslandi og í Færeyjum. Og að sjálfsgöðu mun ég líka velta fyrir mér mun kvæðanna, eða meðferð söguefnisins. Sem dæmi um kvæði sem er í nokkru uppáhaldi hjá mér, vegna þess að það gefur svo gjör-samlega nýja – og reyndar svolítið kómíska – sýn á söguefnið er kvæðið *Ísmal fræga kempa* (E 74; FK 5). Kvæðið fjallar um Ísmal, sem er sonur Samsonar fagra, en Ísmal fær Svanhildar, sem er hálsystir Sigurðar Fáfnisbana. Í brúðkaupinu ganga Sigurður og Gunnar með brúðgumanum, en Brynhildur og Guðrún með brúðinni. Örvar-Oddur slær hörpu í brúðkaupinu! og Hjálmar hinn hugumstóri er meðal brúðkaupsgesta. Sigurður stígur á hallargólf og segir sögur, en verður svo starsýnt á Brynhildi að hann brýtur mjaðarskál sína. Kvæðið gefur auk þess svolítið aðra sýn á Sigurð, sem reiðist þegar Ísmal gerist svo djarfur að biðja um hönd hálsystur hans, og hótar að lemja hann með lurkum! Þetta er einmitt það sem ég hef tekið eftir við lestur fleiri kappakvæða; hetjurnar eru oft á tíðum grimmari og ívið meiri óþokkar en í íslensku sögunum, hvernig sem á því stendur – og er í sjálfu sér áhugavert athugunarefni. En þetta er dæmi um kvæði þar sem söguhetjur eru kunnuglegar Íslendingum (frá *Samsonar sögu fagra*, *Völsunga sögu* og *Örvar-Odds sögu*), en söguefnið sjálft, eða kringumstæðurnar, framandi og óvænt.¹⁰

þar sem skráin er enn á vinnslustigi – verða tölurnar ekki birtar hér. Framangreindar heildartölur geta þó gefið nokkra hugmynd um umfang þess efnis sem liggur undir.

¹⁰ Þess má geta að grótesk tilþrif Sigurðar minna um margt á þátt hans í hinni íslensku *Skiðarímu*, þar sem hann sveiflar um sig sverðinu Gram með þvílíku afli að viðstaddir hrökkva undan.

Eins og sjá má getur samanburðurinn verið spennandi. Nú þegar hafa verið gerðar nokkrar samanburðarrannsóknir á efni fornaldarsagna og kappakvæða og benda þær raunar allar til hins sama; að varðveisluferrill sagnaefnisins sé allt annað en einfaldur. Efni færeyskra dansa hefur eflaust að einhverju leyti borist frá Íslandi, en sumt hefur vafalaust borist frá öðrum Norðurlöndum, og þá einkum Noregi og Danmörku, ýmist munnlega eða jafnvel í prentuðum bókum. Möguleikarnir eru margir og rannsóknir á tengslum einstakra kvæða og ritaðra heimilda um sama sagnaefni liggja því enn fyrir. Af nógu er að taka, því að samanburðarefnið er mikið og samanburðurinn bæði tímafrekur og krefjandi. Þó verður ekki betur séð en að nákvæm samanburðarrannsókn á hverju sagnaefni fyrir sig sé eina rannsóknaraðferðin sem gæti varpað ljósi á ferðalag efnisins og ummyndanir í kvæði, sögur og rímur. En þótt leiðin að markinu geti virst bæði torsótt og löng stefnir hún í það minnsta í rétta átt, því að nýlegar rannsóknir sýna að athyglinni hefur nú til æ meiri muna verið beint frá þjóð-ernishyggjunni og að hinum samnorrena sagnaarfi. Þessari viðhorfsbreytingu fylgir einnig sú staðreynd að sagnaarfurinn norræni lifði fyrst og fremst á vörum fólks. Og ekki má heldur gleyma því að það framtak Íslendinga að rita sögurnar á bækur og varðveita með þeim hætti jafngildir því ekki að sögurnar (eða efnislegur kjarni þeirra) hafi hætt að lifa í munnmælum annars staðar. Okkur ber því að líta á þennan sagnaarf sem sameiginlegan og líklegt er að dansfólk í leit að sagnaefni hafi kært sig kollótt um hvar það heyrði sögurnar og hvort þær gengu frá manni til manns í munnmælum eða á bók. Við það mátti a.m.k. notast á hvorn veginn sem var.

HEIMILDIR

- Aðalheiður Guðmundsdóttir. 2003. DFS 67. *Opuscula* XI:233–267. Bibliotheca Arnæmagnæana 42. Ejnar Munksgaard, København.
- Anders Sørensen *Vedels Folkevisebog* I–II. Útg. Paul V. Robow. Danmarks National-litteratur. Holbergselskabet af 23. September, København 1926–1927.
- Andreassen, Eyðun. 1993. Føroysk og íslenskt kvæði. *Frændafundur*. Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20.–21. ágúst 1992, bls. 78–89. Háskóli Íslands og Háskólaútgáfan. Reykjavík.
- Antiquarisk tidsskrift 1849–1851*. 1852. Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab. Kjøbenhavn.
- Einar Ól. Sveinsson. 1956. Um Ormar hinn unga, kappann Illhuga, bækur og dansa. *Nordæla*. Afmæliskveðja til prófessors, dr. phil. & litt. & jur. Sigurðar Nordals

- ambassadors Íslands í Kaupmannahöfn sjötugs 14. september 1956, bls. 55–74. Helgafell, Reykjavík.
- FK: *Føroya kvæði. Coropus Carminum Færoensium* I og VI. 1951–63 og 1972. Útg. N. Djurhuus og Chr. Matras. Ejnar Munksgaard, Kopenhagen.
- Hammershaimb, V. U. 1847. Olufas kvad. *Antiquarisk tidsskrift 1846–1848*, bls. 279–304.
- Íslenzk fornkvæði* VIII. Útg. Jón Helgason. Editiones Arnarnæðanæ B, 17. C. A. Reitzels Boghandel, København 1981.
- Jón Helgason. 1962. Indledning. Jón Helgason (útg.): *Íslenzk fornkvæði* I:ix–xlix. Editiones Arnarnæðanæ B, 10. Ejnar Munksgaard, København.
- Liestøl, Knut. 1915. *Norske trollvisor og norrøne sogor*. Olaf Norlis Forlag, Kristiania.
- Liestøl, Knut. 1970. *Den norrøne arven*. Universitetsforlaget, Oslo/Bergen/Tromsø.
- Mitchell, Stephen A. 1991. *Heroic Sagas and Ballads*. Cornell University Press, Ithaca/London.
- Nolsøe, Mortan. 1972. Some Problems Concerning the Development of the Faroese Heroic Ballad. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 17:87–93.
- Svabo, J. Chr. 1959. *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*. Útg. N. Djurhuus. Selskabet til Udgivelse af Færøske Kildeskrifter og Studier. København. [Endurútg. af C. A. Reitzels boghandel A-S, København 1976.]
- The Types of the Scandinavian Meieval Ballad*. Bengt R. Jonsson, Svale Solheim and Eva Danielson (ritstj.). Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 5. Stockholm 1978.
- Vésteinn Ólason. 1982. *The Traditional Ballads of Iceland*. Historical studies. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Vésteinn Ólason. 1988. Fear and desire: from emotion to action in ballads and in real life. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 33:59–69.

SUMMARY

Nordic ballads medieval (*sagnadansar*) are usually divided into groups of which the largest two are the so-called ballads of chivalry (*ridðarakvæði*) and the heroic ballads (*kappakvæði*). Ballads of chivalry are commoner in the East Nordic area (Sweden and Denmark), while the heroic ballads are mainly of West Nordic origin. Like the folk tales, they have been analyzed by type according to a numbering system (cf. Jonsson *et al.*: *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*, which lists the types). Eyðun Andreassen in his comparison of the frequencies of types in Iceland and the Faroes comes to the conclusion that there are marginally more surviving ballads of chivalry in Iceland than in the Faroes (60 types as against 54), while Faroese heroic ballads greatly outnumber the Icelandic survivals (125 types as against four); and as Vésteinn Ólason has pointed out, only two of these four can unquestionably be classified as heroic ballads.

At first sight the Icelandic and Faroese heroic ballads do not have much in common, with 125 Faroese versions as against four, or perhaps only two, rather different Icelandic ones. These proportions are in fact open to discussion: it could for instance be pointed out that several more heroic ballads were current in Iceland in the form of translated ballads from an original 17th century collection, surviving now in two younger copies.

This paper discusses the differences which characterize the ways in which the two nations have preserved this tradition. The material will be dealt with in a wider context in a forthcoming article, which will list all the Faroese ballads which interface in some way with material from Icelandic saga literature, whatever the nature of the connection. As well as examining the proper names in the Faroese heroic ballads, which are often markedly similar to the names of the heroes of the Icelandic *fornaldasögur* (heroic-mythic sagas), the article will also compare the ballad traditions of the two nations and attempt to explain their different developments.

GUNNAR BJARNASON

Seyðatjóðirnar

JÓNAS JÓNSSON

Sauðapjóðirnar

Landbúnaður í Føroyum og í Íslandi

Orðtakið „Ull er Føroya gull“ vísir, at seyðurin hevur havt nógv at siga í føroyska húshaldinum. Seyðurin hevur enn stóran týdning, um enn ullin mest sum einki virði hevur nú á døgum. Navnið á landi okkara *Føroyar* stavar frá norrøna orðinum *fær*, ið merkir ‘seyður’, og orðinum *eyjar*, ið merkir ‘*oy(ggi)ar*’, eitt ikki so lítið sigandi navn fyri landið.

1. Talva. Land og fólk. Nøkur tøl, sum lýsa Føroyar og Ísland.

	<i>Føroyar</i>	<i>Ísland</i>
Norðurbreidd	61°, 21' – 62°, 24'	63°, 23' – 66°, 32'
Vestlig longd	Um 7°	13°, 21' – 24°, 32'
Vídd, km ²	1.399	103.100
Vallað lendi, km ²	1.227 ¹	Um 25.000
Veltur bøur, km ²		Um 1.300
Bøur, bygt lendi og óvelt innangarðs, km ²	7,9 ²	
Lendi, sum kann veltast, km ²	23,2 ³	Um 20.000
Fólkatal	Um 48.000	Um 290.000
Áseyðatal	75.000 ⁴	452.448 ⁵
Áseyðatal/borgara	1,56	1,56
Nýtsla av seyðakjoti, kg/persón	33 kg ⁴	26,4 kg ⁵

1) Føroya Náttúrugripasavn, Janus Hansen, munnlig upplýsing

2) Ólavur Clementsen 1979 og meting av Óla Johansen og Gunnari Bjarnasyni 2004.

3) M. Winther Lützen. 1924. *Landbruget på Færøerne*. Thorshavn

4) Meting Gunnar Bjarnason (2004), áseyður: í haga og heima

5) www.bondi.is/landbunadur

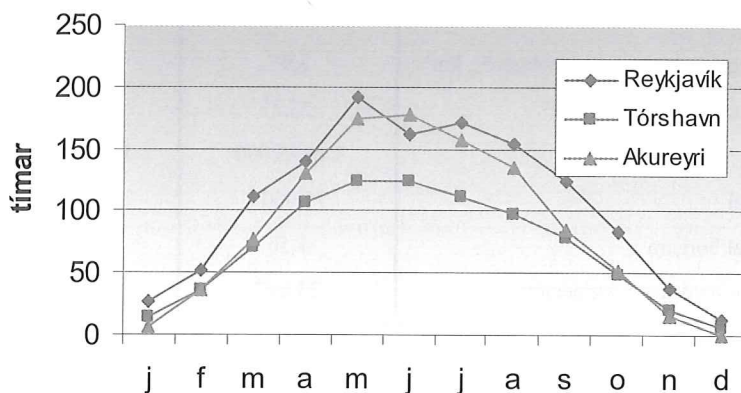
Í Íslandi hefur seyðurin havt nógv at siga fyri lívskorini síðani landnám á sama hátt sum í Føroyum. Tað sæst kanska aftur í tí, at upp á fólkið er eins nógvur áseyður í Føroyum sum í Íslandi, t.e. 1,56 áseyður/fólk.

2. talva. Veðurlag

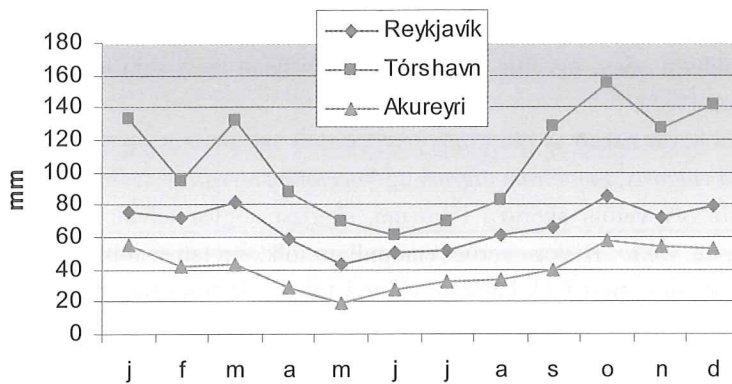
	Miðalhiti, °C, fyri:			Avfall, mm	Sólskins- tímar
	Árið	Kaldasta mðn.	Heitasta mðn.	Fyri árið	Fyri árið
Tórshavn	4,8	2,2	9,1	1162	935
Kollafjørður*	6,7	3,1	11,4	2637	
Reykjavík	4,7	÷3,5	10,8	916	1367
Akureyri	3,7	÷5,0	10,9	955	893

* Royndarstöðin í Kollafirði

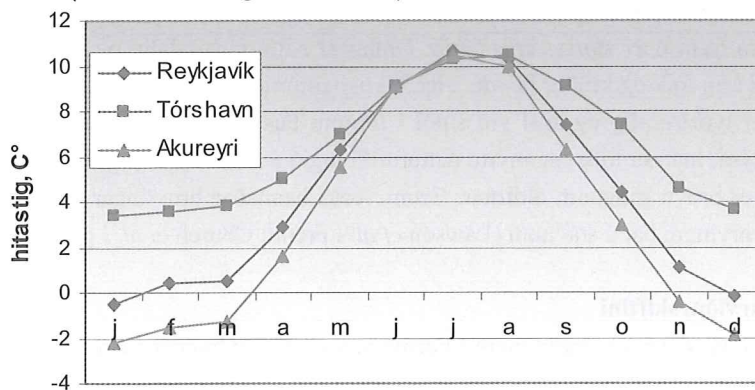
1. mynd. Sólskinstímar í Reykjavík, Tórshavn og á Akureyri. (www.vedur.is og www.dmi.dk)

2. mynd. Avfall í Reykjavík, Tórshavn og á Akureyri.
(www.vedur.is og www.dmi.dk)

3. mynd. Miðalhitin í Reykjavík, Tórshavn og á Akureyri
(www.vedur.is og www.dmi.dk)

Sum myndirnar omanfyri vísa, hava Føroyar meira havveðurlag enn Ísland: vetrarnir eru lýggjari og slavnari enn í Reykjavík og á Akureyri. Sjáldan er kalt so leingi um veturin í Føroyum, at jørðin frystir meira enn nakrar heilt fáar cm niður. Hitin um summarið er tann sami á øllum trimum støðum, men sólin skínur heldur minni í Tórshavn enn bæði í Reykjavík og á Akureyri, og tað regnar minni bæði í Reykjavík og á Akureyri enn í Tórshavn.

Fyri landnám

Eingin veruligur skógur hefur vaksið í Føroyum aftan á seinastu ístíð. Undan seinastu ístíð vaks nakað av dvørgbjørk (*Betula nana*). Beint eftir ístíðina vaks rættiliga fitt av baraldi (*Juniperus communis*). Longu langt fyri landnám minkaði baraldurin nógv, og eftir landnám minkaði hann mest sum burtur í einki (Jóhansen 1985).

Eisini hefur nakað av píli (*Salix phylicifolia*) vaksið, eins og fleiri lyngsløg (*Calluna vulgaris*, *Empetrum nigrum* og *Vaccinium myrtillus*) (Jóhansen 1985).

Tá ið torv verður skorið í Føroyum, síggjast nógvar leivdir av baraldi í mónum, t.e. *viðjur*. Kjakast verður enn millum fólk, um tað er fólk ella fenaður ella annað, sum mest fekk baraldin niður á tað støðið, sum hann hefur í dag. Enn eru øki við baraldi ella píli, har nóggur seyður gongur, so tað er ikki seyðurin einsamallur, sum hefur beint fyri runnagróðrinum.

Landbúnaðurin

Sambært granskingarúrslitum Jóannes Jóhansens eru velt øki til í Føroyum, millum annað í Mykinesi, sum møguliga eru velt undan norðurlenska landnáminum (Jóhansen 1985). Men fornfrøðingar eru ikki samdir við hann. Beint nú fara fram tvær størri verkætlanir. Onnur er náttúruvísindalig og skal kanna, hvørji árin fólk og kríatúr høvdu á lendið og náttúruna, tá ið tey komu til landið. Hin er tvørfrøðilig og skal við støði í fornum bústaðaleivdum heima á Sandi m.a. lýsa, hvussu fólk gagnnýttu náttúrutilfeingið á landi og á sjógvi, og hvussu hetta er broytt gjøgnum øldirnar. Eisini verða kannaðar broytingar av náttúru-umhvørvinum har á staðnum (Lawson *et al.* í prenti; Church *et al.* í prenti).

Ognarviðurskiftini

Flestar av núverandi bygdunum í Føroyum vóru longu bygdar í landnámstíðini. Líkt er til, at fólk frá byrjan hava brúkt av øllum tilfeinginum í og við oyggjarnar. Hinvegin er skiltigt, at sum frá er liðið hava tey lagað seg til nýggju umstøðurnar. Bygdirnar vóru flestallar stutt frá sjónum, oftast við eina vík ella eina vág. Stutt mátti vera til sjógvin, tí útróður var heilt frá fyrstu tíð týðandi partur av búskapinum.

Markatalsbygdin var grundarlagið undir mest sum allari fyriskipan í bygdunum. Jørðin í hvørjari einstakari bygd varð mett til ávíst markatal. 1 mørk í jørð var upprunaliga so nógv jørð, sum keypast kundi fyri eina mørk í silvuri (uml. 250 g). 1 mørk = 16 gyllin og 1 gyllin = 20 skinn. Hann, sum átti jørð, átti ávísan lutfalsligan part av markatalinum, og tað gav honum rætt til sama

lutfalsliga part av grøðini, t.d. hoynum ella korninum, heystskurðinum, ullini og av øðrum lunnindum, m.a. fugli, kópi, tara og rekaviði. Eisini gav ognin eigaranum rætt at hava tilsvandi lutfalsliga tal av neytum, rossum ella gásum. Afturfyri mátti jarðareigarin luttaka tilsvandi í felagsarbeiðinum og hevði rætt at mæta á grannastevnu (Björk 1956/57; Thorsteinsson 1993).

Skipanin virkar partvist enn. Ein og hvør, sum eigur jørð ella býr í eini bygd, hevur rætt at mæta upp á grannastevnu, sum sýslumaðurin skipar fyri. Greiðar reglur eru fyri, hvussu stórir partur av markatalinum og av eigaratalinum skal vera fyri, fyri at mál vinnur frama (Björk 1956/57).

Nú á døgum hava kommunurnar og almennir stovnar ábyrgdina av stórum parti av tí, sum grannastevnurnar áður tóku sær av.

Lendið er skift sundur í innangarðs- og uttargarðsjørð. Bøurin var oftast bara uttan um bygdina, og varð hann mettur eftir, hvussu góður hann var til korn. Í nøkrum bygdum, har sólargangurin er ringur, varð bœur eisini veltur burtur frá húsum, har betri sólargangur var.

Í summum bygdum varð hoyggjað og velt í felag langt upp í 19. øld. Um heystið varð so hoyggj og korn skift millum jarðareigararnar eftir, hvussu nógvar merkur, gyllin og skinn hvør átti (Hjalt 1953; Jóannes Dalsgarð munnl. upplýsing).

Longu tá ið Seyðabrævið varð skrivað, vóru uttargarðslendini skipað í hagar til hvørja bygd. Eisini var hagin tá vorðin ogn hjá jarðareigarunum og ikki bara ein nýtslurættur, sum t.d. í Íslandi og Noregi.

Elsta jarðarbókin er frá 1584. Síðani er mest sum fullfíggað yvirlit yvir festarar og onnur, sum hava havt almenna jørð í festi ella á annan hátt hava havt rætt til jørðina (Degn 1945).

Somu ættirnar hava oftast havt festini í nógv ættarlið. Í einstøkum førum er tað helst enn sama ættin, sum situr við garðinum síðani 1584. Prestjørðin varð latin út til festi í 1938, og hon varð fyri tað mesta skift sundur í heilt smá festi (Jóannes Dalsgarð munnl. upplýsing).

Óðalsjørð í Føroyum, sum er eginogn, verður ikki nógv seld í fríari sølu. Ættir hava ofta havt jørð í øldir, og eru tey trek at selja út um ættina. Tað hevur gjørt, at nógv óðalsjørð nú er avbygdarjørð, tí fólkið í ættini er flutt til størri plássini. Ongar reglur eru fyri, hvør kann eiga og keypa óðalsjørð. Hetta er óheppið fyri menningina av smáu bygdunum og serliga fyri smáu útoyggjarnar, tí har er lutfalsliga stórir partur av jørðini óðals.

Í 1868–1871 varð øll jørðin í Føroyum mett av nýggjum. Alt varð tikið við, bœur, hagi og lunnindi, og alt varð mett í skattamørkum (*Taxationsprotokollen* 1973).

Um somu tíð øktist fólkcatalið í Føroyum so nógv, at neyðugt var við meira bœi. Tí var farið undir at leggja meira haga inn til traðir at velta til bœ. Traðir vórðu lagdar inn av høgum, sum lógu tættast við bygdin, og vórðu tær skiftar millum eigararnar í hagam eftir, hvussu nógv hvør átti í hagam. Var kongsjørð í hagam, var tann parturin latin ognarleysum ella teimum, sum lítið áttu. Var allur hagin kongs, vórðu traðirnar skiftar til teirra, sum vórðu mett at hava rætt til eina trøð. Tá ið ávísur partur av trøðni var veltur, kundi leigarin keypa hana. Tann einasti, sum ongan móguleika hevði fyri at fáa eina trøð, var bóndin sjálvur!

Tá ið traðir vórðu lagdar inn, varð mett um, hvussu gott lendið var at velta. Var lendið gott, varð trøðin minni, og var lendið vánaligt, varð trøðin størri. Roynt var at hava traðirnar so stórar, at tær føddu kúnna, oftast um 8–10.000 m² (Arge og Bjarnason 2000).

Kongsjørðin

Teir, sum fyrst komu til Føroya, hava uttan iva valt sær bestu búplássini og tikið sær ognarrætt til mest móguliga jørð. Sum ættarlið gingu, varð niðurstøðugardurin skiftur sundur, og bygdin fóru at mennast.

Stórbøndurnir í Íslandi bygdu og áttu – eins og stórbøndurnir í Noregi – fyrstu kirkjurnar, sum vórðu bygdar hesa tíðina. Nógv bendir á, at tað sama hevur verið galdandi í Føroyum. Um ár 1100 kemur tíggjundagjald, og tá kirkjjørðin í høvuðsheitum ikki skuldi lata tíggjund, lótu nógvir bøndur sína egnu jørð til egna kirkju.

Við trúðótini í 1540 fór øll ognin hjá kirkjunum í Føroyum undir kongsvaldið, men ikki sjálvar kirkjurnar – tær eiga bygdafólkini. Eitt nú á henda hátt kom danakongur at eiga um 1300 merkur av tilsamans 2.400. Kongur læt prestar og aðrar embætismenn hava garðar í hondum sum løn. Restin varð fest út, og ofta við heilt ringum treytum fyri bøndurnar.

Í Íslandi og Noregi tekur danakongur ikki eins stóran part av kirkjjørðini sum í Føroyum. Var orsøkin tann, at føroyingar høvdu gloymt, hvussu kirkjan var komin at eiga jørðina, og íslendingar og norðmenn ikki?

Seyðabrævið

Elsta feroyska handritið, sum er varðveitt, er lóg, sum Noregs kongur Eiríkur Magnusson setti í gildi fyri Føroyar 28. juni 1298, vanligu nevnt *Seyðabrævið*. Lógin skipar mest landbúnaðarviðurskiptini í Føroyum. Seyðabrævið svarar í ein vissan mun til íslensku lógbókina *Jónsbók* frá 1281.

Í Seyðabrævinum verður einki nevnt um fisk, men regla er um, hvussu grind skal skiftast.

Óðalsjørðin

Í bygðunum, har størri partur avjørðini var óðals, varðjørðin eftir hondini meira smábýtt. Í hesum bygðunum vóru fólk meira ágrýtin og opin at fáa annað aftur at landbúnaðinum og fiskivinnuni fyri at fáa nóg mikið til lívsins uppihald. Tað sæst aftur í tí, at fleiri handverkarar vóru í óðalsbygðunum. Tá ið ídnaðarsamfelagið tekur seg upp við skipsfiskiskapinum um 1870, eru óðalsbygðirnar undangongubygðir.

Í eini fyriskipan um alt møguligt frá 16. apr. 1673 stendur (Björk 1956/57):

Ingen jord der på landet skal herefter og indtil vi anderledes tilsigendes vorder deles eller bortfæstes i mindre dele, end at jo hver person får 6 mark deraf at besidde, og de som nu i mindre dele kan vær delt, skal nu herefter og når det uden nogens fortryk ske kan, verd eljlighed samles.

Fyriskipanin fekk sambært Björk (1956/57) neyvnan nakra ávirkan.

Við matrikullógini frá 1962 var eisini roynt at steðga gongdini við atjørðin arvaðist sundur. Eftir henni er ikki loyvt at skiftajørð sundur, um nýggjujarðarpartarnir ikki vórðu lagdir saman við aðrarijørð. Men tinglýsingarlógin frá 1962 forðaði ikki fyri, at fleiri einstaklingar kundu eiga eitt og sama matrikulnummar. Einki vísir seg heldur at forða eigara frítt at selja sín part av einum matrikulnummari til triðja persón (Bjarni Hansen, munnl. upplýsing).

Útlenskir jarðareigarar

Útlendingar áttu nógvajørð í Føroyum í eldru tíðum. Í 1667–1681/1700 vórðu seldar 276 merkur av „aðalsjørð“, sum serliga ættirnar Benckestok og Rosenkrantz í Noregi áttu. (Degn 1933). Aftur at hesum áttu útlendingar minst 75 aðrar merkur íjørð í Føroyum, ella tilsamans um 14,6% av markatalinum.

Nú á døgum er eingin skráseting av, hvussu nógvajørð útlendingar eiga í Føroyum.

Landbúnaður*Korn- og eplavelting*

Bæði Ísland og Føroyar liggja á markinum fyri, at tað letur seg gera at velta korn, t.e. bygg (*Horeum distichon* og *H. vulgare*).

Í Føroyum varð korn velt uttan slit frá landnámi og til stutt eftir annan heimsbardaga, tá ið tað als ikki loysti seg longur. Fyrstu niðursetufólkini hava eisini velt havra.

Kornskurðurin var ongantið – ella sjáldan – so stórur, at óneyðugt var at flyta inn korn. Roknað var við, at kornveltingin miseydnaðist uml. 10. hvørt ár.

Fólk lögdu stórt virði í at velta egið korn, og ikki sørt av hátíðardámi og føstum siðum vóru knýtt at arbeiðinum við korninum, m.a. var tað oftast konan í húsinum, sum sáddi kornið, og fólk vóru betur klødd enn til dagligt. Eisini var prátið um korn oftast meira hátíðarligt enn prátið um fisk, epli ella annað. Ymist, ið hevði samband við pátrúgv, var knýtt at kornveltingini. Tað verður sagt, at ofta høvdu fólk eitt egg og eitt jarnpetti liggjandi í sáðnum.

Eplini eru fyrstu ferð nevnd í føroyskum skjali í 1686 í sambandi við eitt sakarmál um loynihandil (Dalsgaard 1963, endurgivið frá Andersen 1895), men neyvan eru fólk farin at velta epli longu tá. Fleiri royndir vórðu gjørdar at fáa fólk at velt epli seinnapartin av 18. øld (Björk 1956/57).

Komu fyrstu eplini, sum enn verða velt í Føroyum, til Føroya í 1756 við týskaranum Friederich Wilhelm Hastfer (1722–1768)? Hann fór sambært Sigurgeiri Ólafssyni (2001) til Íslands fyri danakong í 1758 við fyrstu eplunum. Til er eplaslag í Føroyum, *siggepli*, sum minnir rættiliga nógv um epli, sum hava verið velt í Íslandi leingi, *bláar íslenskar kartöflur*. Ongar kanningar eru gjørdar fyri at finna fram til, um tað er sama slagið. Siggepli høvdu longu verið leingi í Føroyum, tá ið abbi mín í móðurætt (1902–1986) var smádrongur.

Fólk fóru rættiliga at velta epli í seinnu helvt av 19. øld, og ta tíðina minkaði kornveltingin nógv. Hetta var um somu tíð, sum føroyingar sjálvir fóru at fiska við skipum.

Flestøll, sum veltu epli, veltu mest bert til egna nýtslu. Enn eru tað rættiliga nógv, sum framvegis velta epli til húsbrúk.

Hvørki bœur og ella landslag er í Føroyum til at velta munandi av korni fyri ein bara nøkulunda kappingarføran prís, og tað eru bert 2 bøndur í Føroyum, sum regluliga velta epli at selja.

Seyðahaldið

Longu stutt eftir landnám hefur seyðurin týðandi búskaparligan týðning. Um ár 1200 var farið nógv frá neytahaldinum til meira seyðahald. Tað passar væl við, at marknaðurin fyrri ull, sambært millum aðrar M.L. Ryder (1983: 445), var góður frá 13. øld.

Tað hevði uttan iva við sær, at jarðareigararnir lögdu seg eftir at hava so nógvan áseyð og geldseyð í haganum, sum til bar, og ofta í heldur meira lagi. Sambært J. Owen (1976) hefur tað altíð verið lagið, tá ullin var tað, sum gav pengar.

Stóra áseyðatalið hevði trupulleikar við sær. Stór seyðafelli vóru javnan ringar vetrar.

Lendis- og jarðriv

Nógvi seyðurin sleit hagarnar nógv. Men tað gekk ikki so skjótt fyrri seg, at fólk lögdu tað til merkis. Skriður og vaksandi svarðloysini settu fólk at kalla ikki í samband við seyðabit, tað var bara nakað, sum átti at vera. Fellini vóru eisini bara nakað, sum fullu saman við ringum vetrum og ringum veðri, og tað hevði eftir teirra tykki einki við ovbit at gera.

Ongar kanningar eru gjørdar av, hvussu hart hagarnir í Føroyum verða bitnir í mun til, hvussu nógv gras er, og hvussu bit alt árið fer við høggunum. Fyribils kanningar benda á, at hagarnir verða bitnir alt ov nógv.

Ov nógv bit hefur lendisspell (en. *land degradation*) og jarðriv (en. *soil erosion*) við sær. Stóru svarðloysini oman fyrri 300 metrar og jarðrivsøki í neðra benda á, at trupulleikar eru, og teir hava helst verið leingi.

Mett eftir málborðsbløðunum eru um 8,6% av Føroyum svarðloysi og 2,9% hellusvøð, ella tilsamans 11,5% ikki vallað lendi (Janus Hansen og Gunnar Bjarnason, Føroya Náttúrugripasavn, ikki almannakunngjørt tilfar).

At meta eftir hvussu hagarnir í Føroyum síggja út, verða hagarnir nógv bitnir, men jørðildið er ikki so viðbrekið fyrri jarðrivi sum í Íslandi (Ólafur Arnalds, munnl. upplýsing).

L. Debes (1673) nevnr, at í sambandi við svartafellið, sum skal hava verið áðrenn 1615, kom annað og størri seyðaslag til landið, og tá var neyðugt at seta skipanina niður frá „gomlu skipanini“ til „nýggju skipanina“. Størri seyður kom úr Íslandi til oyggjarnar norðanfjørðs, og smærri seyður úr Hetlandi til oyggjarnar sunnanfjørðs.

Eg ivist nógv í, at nakað munandi av seyði er komin úr Íslandi og úr Hetlandi aftan á svartafellið. Hvørki pengar ella skip hava verið til tess. Ílegukann-

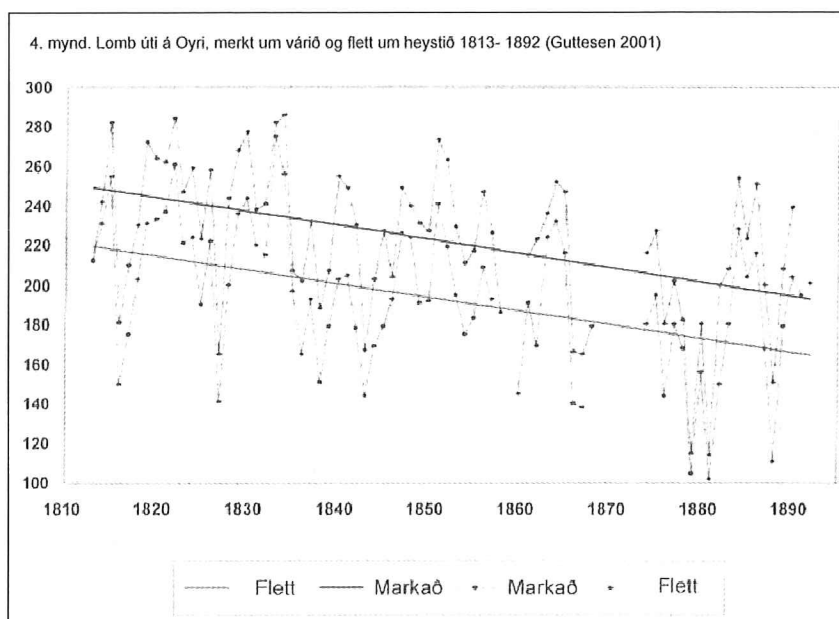
ingar (ílega = *gen*) kunnu ikki vísa, at seyðurin í Íslandi og seyðurin Føroyum ikki eru sama slagið (Emma Eypórsdóttir, munnl. upplýsing 2004). Tíverri eru mær vitandi ongar kanningar gjørdar av seyðinum í Hetlandi og í Orknoyggjum enn.

Lítið er at ivast í, at áseyðatalið gjøgnum tíðina er fallið nakað. J. Brandt metir, at „gamla skipanin“ var 96.549 áseyðir og „nýggja skipanin“ var 75.539 áseyðir (Brandt 1985, 1. talva). Spurningurin er, hví skipanin varð sett niður.

Men J. Brandt (1985) vísir eisini á, at eldri tilfar um áseyðatalið í Føroyum er minni enn so altíð eftirfarandi.

Skrásetingar úti á Oyri¹ í Borðoy frá 1813 til 1892 vísa, at talið av markaðum lombum um várið og talið á flettum seyði er fallið líðandi hesi árini, sí 4. mynd (Guttesen 2001).

Eftir farstrikuni at meta er fallið 20% fyri hesi árini, t.e. eitt fall upp á 25% í 100 ár, bæði viðvíkjandi talinum á markaðum lombum og á skornum (flettum) seyði!

¹ R. Guttesen nevnr hesa bygd Norðoyri.

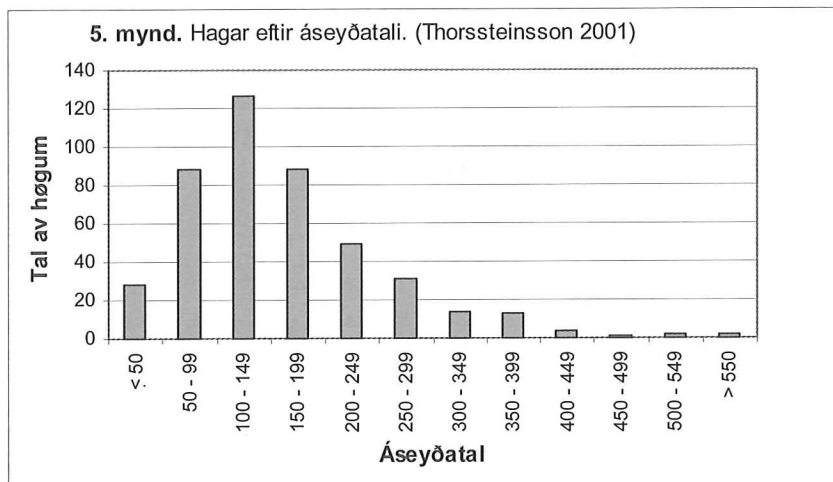
Sambært Rolf Guttusen (munnl. upplýsing) kann neyvan roknast við, at tilfarið uttan av Oyri umboðar gongdina í øllum Føroyum.

Áseyðatalið í dag verður mettil 70.000 áseyðir í høggunum í Føroyum. Seyðurin verður nú fyrri tað mesta nógv betur røktur um veturin: Nógkur seyður fær eyka fóður seinnapartin av vetrinum og um várið, og allur seyðurin fær heilivág og verður koppsettur fyrri ymsar sníkar og sjúkur. Harafturat eru nú áseyðir settir við fyrri geldseyðin, sum var í høggunum heilt upp í 1960-árin. Tað ger, at fellini koma mest sum als ikki fyrri, nógv fleiri lomb verða lembd og næstan øll liva til út á heystið. Er seyðabitið í høggunum tí ikki økt munandi, sjálvt um færri neyt og færri ross ganga í haganum?

Hagarnir

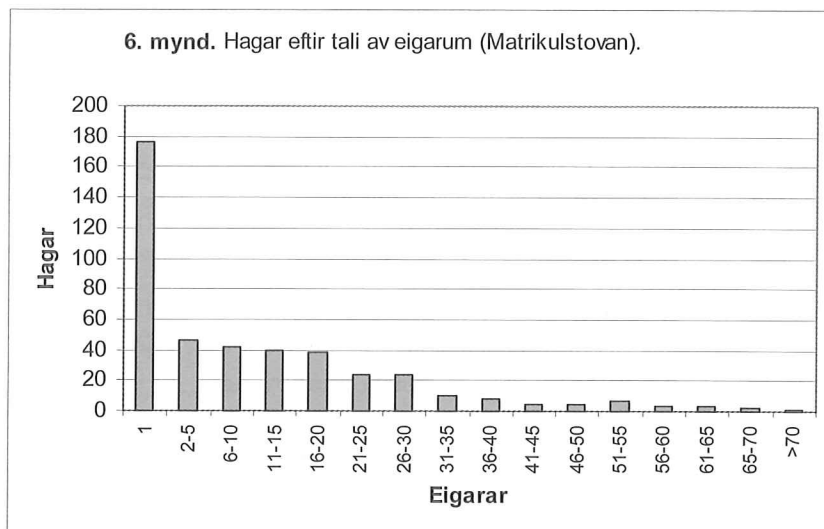
Í 1873, tá ið Føroyar vórðu mettar (Taxatiónsprotokollen 1873), vóru 237 hagar. Í yvirlitinum hjá K. Thorsteinsson (2001) eru 456 hagar við í miðal 153 áseyðum. Enn í dag verða hagar skiftir sundur í smærri hagar.

Ymist er, hvussu nógvur áseyður er í høggunum, frá 16 til 576 áseyðir. Flestir av høggunum hava 50–200 áseyðir, og bert ein hagi hevur fleiri enn 500, sí 5. mynd.

Ognarviðurskiftini eru rættiliga ymisk. Av teimum 456 høggunum í 2001 hava teir 176 bert ein festara/eigara. Tað snýr seg í næstan øllum førum um kongshagar. Í 6. mynd verður eitt matrikulnummar roknað sum ein eigari. Har jørðin

er óðals, kunnu fleiri eigarar eiga hvørt matrikulnummar, og sami persónur kann eiga fleiri mat.nr. ella part í fleiri mat.nr. Tað ger tað rættiliga trupult at fáa yvirlit yvir eigaraviðurskiptini.

Nógvir av høgunum eru stikaðir inni og hava egna rætt. Nógvir hagar hava eisini seyðahús, sum ofta í royndum ikki er annað enn ein sameining av eini rætt og eini seyðastøðu við tekju. Tað vil siga, at nógvir hagar binda nógvan pening og kosta nógv í røkt í mun til úrslitið.

Neytahaldið

Nógv bendir á, at eftir landnám royndu fólk at halda fram við sama lívshátti, sum tey høvdu havt í Noregi. Tey høvdu lutfalsliga nógv neyt, og um summarið vóru tey í haganum og ansaðu neytunum á teimum nógvu ærgjunum. Har mjólkaðu tey bæði neytum og seyði.

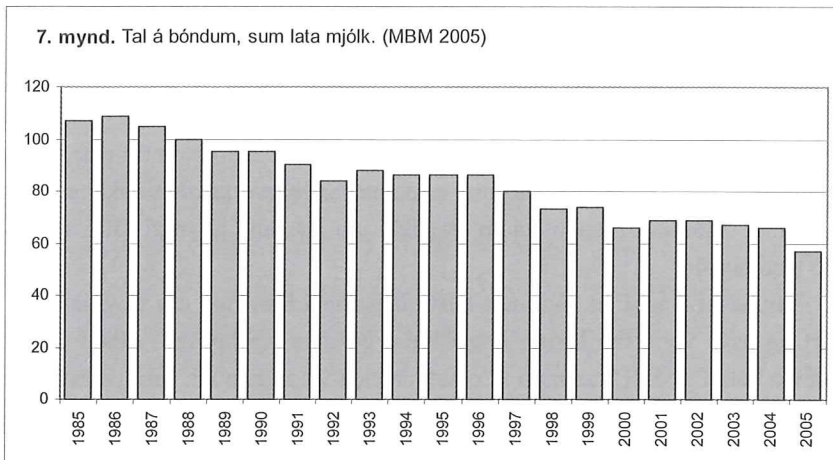
Kúgvín hevði nógv at siga fyri livilíkindini. Tann, sum hevði kúgv, kláraði seg. Hetta var galdandi langt upp í tíðina. Ikki fyrr enn í 1950- og 60-árunum góvust nógv av teimum, sum bert høvdu 1 ella 2 kúr.

Í 1888 vóru um 2.968 kúr > 2 ár og 12.955 fólk (1890) í Føroyum (Lützen, 1919). Í 2004 vóru bert 1.209 kúr > 2 ár (Føroya Jarðarráð) og 48.000 fólk. Hetta er ein broyting frá 4,4 fólkom/neyt > 2 ár til 39,7 fólkom/kúr > 2 ár.

Meginparturin av teimum, sum høvdu neyt í 1888, høvdu bert 1 kúgv. Nøkur fá høvdu 2 kúr, og enn færri høvdu fleiri enn 2. Vanligt var eisini, at hús høvdu kúgv í felag. Í 2004 hevði miðalbóndin 20 kúr > 2 ár í fjósinum.

Sama gongdin, sum er í øllum vesturheiminum, er í Føroyum. Tað verða færri og færri, sum hava neyt, og fjósini verða størri og størri. Gongdin er ikki steðgað. Seinastu 20 árini er talið á fjósum fallið frá 120 fjósum til undir 60 fjós, sí 7. mynd. Verður gongdin tann sama, verða bert 36 fjós ella færri við mjólkneytum í 2015.

Tað at fjósini fækka so nógv, og fjósini verða størri og størri, setur stór fíggarlig krøv til bóndan og slítur umhvørvið nógv. Neyðugt er við nógv størri bæi til sláttur og tøðbreiðslu, og bøurin má tola amboð nógv betur. Skjótt verður eisini neyðugt við nýggjum stórum fjósum. Ringt er hjá bóndunum, sum hava neyt, at sleppa fram at góðum veltilendum, tí ognar- og brúksviðurskiftini eru so fastlæst.

Bøur og bygging

Nógv hevur verið bygt í Føroyum nú í nógv ár, og tað verður tað enn. Í fleiri bygðum er allur/mest sum allur tann góði bøurin bygdur. Lítið og einki fyrilit verður havt fyri bønnum, tá ið byggjast skal, og fleiri grefflig dømi eru um, at tað almenna gongur undan.

Eingin skráseting er av, hvussu nógvur bøur er í Føroyum, ella hvussu nógvur bøur er farin og fer undir bygging árliga, sjálvt um alt er væl og virðiliga skrásett. Skrásetingin hjá Matrikulstovuni skilur bert millum uttargarðs- og innangarðsjørð.

Bøndurnir hava roynt at velta bø upp úr nýggjum í høgunum. Úrslitið er rættiliga misjavnt. Ongar almennar reglur ella lógir eru, sum avmarka veltingina í høgunum, uttan Náttúrufríðingarlógin (løgtingslóg nr. 48 frá 9. juli 1970 við seinni broytingum), og hon verður eftir mínum tykki ikki umsitin nóg strangliga.

Niðurstøða

At meta um hvussu føroyskur landbúnaður fer at klára seg komandi árin ber illa til. Útgangsstøðið er einki serligt: Hagtølini fyri føroyskan landbúnað eru ikki góð, fyri ikki at siga vánalig, kappinginuttanífrá er beinhørð og harðnar í hvørjum, matvanarnir broytast nóg og skjótt, bygging er farin og fer við nógvum bøi og dyrkilendi, og eigara- og brúksviðurskiptini eru fløkt og fastlæst í skipanum, sum hoyra miðöld til. Alt hetta læsir landbúnaðinum rimmar fastan. Vantandi politiski viljin at dagføra landbúnaðarlógarverkið bótir ikki um, og minkandi stuðulin til landbúnaðin økir ikki um áhugan hjá yngri fólki at fáast við landbúnað.

Lítið er at ivast í, at nógv teir flestu hagarnir í Føroyum eru troyttir heldur hart og hava verið tað leingi. Áseyðatalið er uttan iva lækkað, síðani Seyða-brævið kom í gildi. Uttan mun til orsökina eiga vit at gera alt, sum gerast kann, fyri at finna fram til, hví áseyðatalið er fallið og harumframt taka neyðug stig til at bøta um hetta.

Skal heitið Føroyar í framtíðini vísa til eitt framkomið land, sum eisini hevur eitt burðardygt seyðahald, er neyðugt, at vit í Føroyum taka aðrar partar fyri fyri at tryggja komandi ættarliðum eitt dygt náttúrutilfeingi bæði í bø og í haga.

Meira um landbúnað í Færeyjum og á Íslandi

Okkur Gunnari Bjarnasyni erfitt að skipta með okkur efni þessa erindis þannig að skiptingin væri miðuð við ákveðin tímamörk ártal eða atburði. Erindið er skrifað sem ein samfella. Helst er drepíð á þá hluti sem annað hvort eru líkir í landbúnaðarsögu landanna eða mjög ólíkir.

Aðalniðurstaða er sú að margt er líkt með landbúnaði þjóðanna og má venjulega rekja það til sameiginlegs uppruna og forsögu.

Annað er mjög ólíkt í löndunum og hefur þróast á mismunandi vegu – en það má flest rekja til mismunar á löndunum og þeim möguleikum sem þau bjóða upp á.

Gunnar lýsti hinum mikla mun sem varð á þróun jarðeigna í þröngbýlinu í Færeyjum og á Íslandi þar sem rúmt var um og jörðum gat fjölgað með skiptingu og þó verið rúmt um menn.

Jarðeignir á Íslandi (fjöldi og stærð jarða) varð með mjög öðrum hætti en í Færeyjum. Þeir sem áttu skipin sem sigldu til landsins eða voru foringjar landnámsfólksins á hverju skipi – landnámsmennirnir – slógu eign sinni á stór og jafnvel mjög stór landsvæði. Dæmi um þetta eru t.d. landnám Ingólfs Arnarsonar, og Skallagríms. Síðan gáfu þeir eða seldu liðsmönnum sínum eða öðrum jarðir úr landnámi sínu, að því er sögur segja. Hin stóru landnám skiptust niður í fleiri og fleiri jarðir og byggðin teygði sig inn til dala og út til nesja – mynduð af einstökum bæjum sem voru þannig dreifðir í landinu að engjar og beitolönd nýttust sem best. Oft voru þessar jarðir mjög stórar og eru enn, einkum þær sem liggja að hálendinu. Þar sem jarðir lágu út til sjávarins, einkum þar sem vel lá við fengsælum miðum og hlunnindum, var byggðin oft þéttari.

Sagt er að landið hafi verið fullnumið á um 60 árum og hefur þá byggðaskipunin verið orðin svipuð og hún var lengst af um aldir – og fram á 20. öld. Þó þannig að þegar betur áraði og fólkinu fjölgaði teygðist byggðin lengra til landsins fram í dali og upp á heiðar.

Jarðeignir á Íslandi fóru þó snemma að færast á færri og færri hendur, til höfðingja eða ríkismanna, til kirkna, bæði prestsetur og annað og til biskupsstólanna beggja og klaustra.

Við siðaskiptin sló konungur eign sinni á jarðeignir klaustranna og voru þær lengi kallaðar klausturjarðir, konungsjarðir en síðar þjóðjarðir. Um aldamótin 1700 er talið að rúm 16,2% allra jarða hafi verið í eigu krúnunnar (konungs). Biskupsstólarnir báðir héldu sínum jörðum eftir siðaskipti en þeir höfðu mjög aukið við jarðeignir sínar öldina áður. Auk stólsjarðanna voru svo kirkjujarðir (lénskirkjujarðir = prestsetur og kirkjustaðir) og aðrar jarðir í eigu kirkna. Samtals munu kirkju- og stólsjarðir hafa numið um 32% af jarðeignum landsins en rétt rúmur helmingur jarða (51,9%) var í eigu einstaklinga. *Sjálfabúið var þó aðeins á um 6% lögbýlisjarða*. Þessar bændajarðir skiptust mjög ójafnt. Mest af jörðunum var í eigu fárra stóreignamanna. Nær eina leiðin til að ávaxta fé á Íslandi var sú að kaupa jarðir og leigja þær, því að jarðarafgjald var oftast hátt (10–12%) eftir hundraðamati. Ennþá ábatasamara var þó að leigja búfé með jörðunum, kýr eða kindur. Leiguliðinn tók við ákveðnum fjölda búfjár er landsdrottinn átti en leiguliðinn framfleytti, hafði afurðirnar af en galt leigu fyrir, oft mjög háa (20% eða meira af afurðum). Þessi fénaður, sem oftast voru ær en kýr, a.m.k. á síðari öldum var nefndur **leigukúgildi** eða **innstæðukúgildi**. Kýrin var

grunneining verðkerfisins íslenska (landaurakerfisins) og **kúgildi** var ein kýr eða samsvarandi verðmæti í öðru búfé, t.d. sex ær með lömbum og í ull. Leiguliði var svo skyldur til að halda leigukúgildunum við og skila jafngildum fénaði við ábúðarlok eins og hann tók við.

Seint á 11. öldinni þegar tíund var lögleidd (1096) töldust skattskyldir bændur á Íslandi 4560 og hefur væntanlega tala sjálfstæðra lögbýlisjarða verið svipuð. Allt fram undir síðustu öld var all skörp skipting jarða í **lögbýli** og **hjáleigur** sem byggðar voru út úr „móðurjörðinni“ og oft voru fleiri en ein og fleiri en tvær hjáleigur byggðar úr sömu jörðinni. Þær voru oft ekki sérmetnar og afgjaldi af þeim skilað til ábúenda heimajarðar, sem væri hjáleigubóndinn leiguliði hans. Því var svo skilað með afgjaldi heimajarðar til eigandans sem oft gat verið í öðrum landshluta. Oft var úthagi sameiginlegur með heimajörðinni og hjáleigum en aðeins tún voru aðskilin.

Húsmennska var það kallað þegar fólk, sem átti ekki kost á sjálfstæðu jarðnæði t.d. ung hjón eða öldruð, fengu að búa á heimilum, hafa þar afnot af húsum og nokkur afmörkuð jarðarafnot. Húsmennskufólkið átti sínar skepnur, en vann búi og bændum jarðarinnar oft til endurgjalds en var sjálfs sín þess á milli. Ungt húsmennskufólk stefndi þá að því að fá sitt eigið jarðnæði. Eldri hjón voru og ósjaldan húsmennskufólk eftir sjálfstæðan búskap. **Þurrabúð** nefndist það ef fólk bjó án verulegra grasnytja eða kvikfjár. Þurrabúðir fyrirfundust um margar aldir við sjávarsíðuna og framfleytti fólk sér þá af sjósókn og daglaunavinnu og e.t.v. nokkurri jarðrækt. Lengst af var lítið um þetta og víða nær óþekkt, enda mynduðust ekki þorp eða bæir á Íslandi fyrr en kom fram á 19. öldina. Síðar, þegar þorp og bæir mynduðust reyndu flestir að hafa nokkurn búskap, kú eða kýr, til heimilisnota og nokkra garðrækt.

Aðkeypt vinnuafli, eins og það er nú kallað, var ráðið með tvennu móti. Flestir voru ráðnir til ársvistar og nefndust þá **vinnuhjú** (vinnumaður eða vinnukona).

Hins vegar var fólk ráðið til bænda skemmri tíma úr árinu og þá yfir háannatímann um sumarið. Það var kallað **kaupafólk** (kaupakonur og kaupamenn).

Lengst af var vistarskylda. Fólk sem ekki átti bú og ekki átti jarðeign eða aðrar eignir sem tryggja máttu framfærslu þess var skyldugt að ráða sig í vistir og tryggja með því framfærslu sína. Betur statt fólk hafði leyfi til að ráða sig ekki í fasta vinnu, að vera í **lausamennsku** sem það var kallað. Síðar gátu menn keypt sér sk. **borgarabréf** eða **lausamenskubréf**. Það gerðu menn t.d. ef þeir vildu fara um og stunda verslun eða handið. Vistarskylda, sem einnig

var nefnd vistarband, átti ekki skylt við áttagabönd eða áttagafjötra (*stavns-bånd*) sem víða tíðkuðust í Evrópu (afnumið í Danmörku 1788), heldur átti vistar skyldan að tryggja framfærslu fólksins og forða hreppunum frá því að lenda í miklum ómagapýngslum, létta á fátækraframfærslu.

Þróun búskapar og búgreina á Íslandi

Vitað er að landnámsmenn fluttu með sér eða fengu fljótlega allar þær búfjártegundir sem þá voru þekktar í t.d. Skandinavíu. Til eru kenningar um að sauðfé og geitur hafi verið hér eftir Papana er Norrænir landnemar komu hér. En í fornsögunum er auk nautgripa, hrossa, sauðfjár og geita, fjallað um svín, sem menn héldu og gætu jafnvel hafa lifað sjálfala í skógum og svo um hænsni og gæsir. Svín virðast hafa horfið að mestu mjög fljótlega, enda litlar forsendur fyrir eldi þeirra. Sama er að segja um gæsaelðið, en hænsnarækt, þó að hún væri e.t.v. lítil virðist hafa þraukað eða verið endurvakin af og til.

Geitur munu alla tíð hafa verið fáar og a.m.k. á síðari öldum var geitahald bundið við ákveðna landshluta, helst þar sem skógar voru og kvistlendi ríkjandi.

Þörf fyrir hesta var ótvíræð á Íslandi, þá þurfti nauðsynlega til allra flutninga og ferðalaga á landi, en nær eingöngu til áburðar og til reiðar. Vagnar eða hestasleðar voru hér engir á síðmiðöldum og ekki var tekið að nota hesta til dráttar að nokkru marki fyrr en á síðarihluta 19. aldar. Einkenni hrossaræktar og hrossaeignar voru að uppeldi hrossa (og hrossaeign umfram brýnustu þarfir) var einkum bundið við ákveðin héruð þar sem hross voru nokkuð örugg með að framfleyta sér á útigangi yfir veturinn. Þetta á við um láglendishéruð Suður- og Vesturlands og vesturhluta Norðurlands. Víða og tíðum var fárast (kvartað) yfir alltof mörgum hrossum á þessum landshlutum.

Fjöldi heimilda má finna um það að framan af öldum var nautgriparækt meginbúgrein Íslendinga og þá hlutfallslega mikið meira um nauta- og kúabúskap en sauðfjár. Uxar voru á fyrstu öldum eitthvað notaðir til dráttar (við plægingar og fyrir sleða). Málnytan (mjólkinn) var mikilvæg sem fæða og nautakjöts var meira neytt en síðar varð.

Meðan landið var skjólsælla af skógum og loftslag betra gengu geldneyti úti á vetrum. En þegar hallæri gerði féllu nautgripirnir fyrr en sauðféð.

Þó var svo að nautgripaeignin hélst nokkuð jöfn fram á 16. öldina en á þeirri 17. tók henni verulega að hraka. Afurðir sauðfjárins voru þá bæði fjölbreyttari og seljanlegri en nautgripanna. Einkum eftir að þrjónakunnáttan barst til landsins á 16. öld og þrjónles úr ullinni varð hin besta verslunarvara.

Fjölgun sauðfjár

Fækkun nautgripa og hlutfallslega mjög mikil fjölgun sauðfjár eftir því sem á leið í búskaparsögu landsins er tvímælalaust skýrt og ótvírætt dæmi um aðlögun fólksins að landinu og náttúru þess. Án sauðfjárins hefði þjóðin tæpast lifað af í landinu. Á Íslandi hefur verið sagt að „þjóðin lifði en skógurinn dó“. Þarna má með vissum rétti segja að það hafi verið sauðkindin sem var völd að hvoru tveggja. Hins vegar hefur það verið reiknað út að þörf fyrir skógarvið til kola-gerðar hefði ein nægt til að útrýma skógunum.

Færeyjar eru að náttúru og landkostum e.t.v. ennþá eindregnara sauðfjárræktarland en Ísland. Þar hefur sauðfjárrækt og þjóðlíf ef nokkuð er fléttast enn betur saman en á Íslandi og er þá mikið sagt.

Hér skal tekið dæmi (af mörgum) sem sýnir bæði hvað er líkt og ólíkt með sauðfjárrækt á Íslandi og í Færeyjum.

Í báðum löndunum tíðkast enn sauðfjármörk (eyrnamörk) og fénaðinn verður allan að marka (í högum í Færeyjum) og áður en honum er sleppt í sumarhaga (afrétti) á Íslandi.

Ef bornar eru saman færeyskar og íslenskar markaskrár sést að öll eru mörkin og markaheitin þau sömu svo að ekki þarf að fara í graf götur með sameiginlegan uppruna þeirra. En þrátt fyrir þetta eru sauðfjármörkin ekki notuð með sama hætti í Færeyjum og á Íslandi.

Á Íslandi á hver fjáreigandi sitt mark enda gengur fénaður frá mjög mörgum eigendum á sama afréttarsvæðinu og nokkuð oft er mikill samgangur á milli afréttanna. Landinu er skipt í markaumdæmi þar sem sammerkingar eru ekki leyfðar.

Í Færeyjum þar sem afréttarsvæði, *hagar*, eru minni og jafnframt betur afmarkaðir er eignarhald á sauðfénu með tvennum hætti.

Það sem á færeysku kallast *kenning*, séreign fjárins, þá á hver búandi rétt á að eiga sama hlutfall af fénu sem má ganga í haganum og svarar til þess hlutfalls sem hann á af heildartölu *marka* (*mörk* = landeining) í haganum (afréttarsvæðinu).

Sameign fjárins kallast *feli*. Hver fjáreigandi á þá sama hlutfall af ull og sláturafurðum og svarar til markatölu hans í haganum (hlutfallslega eign í landinu). Féð er sameign en afurðum skipt.

Hver *hagi* hefur sitt mark á hægri eyra. En mismunandi er hvernig markið á vinstra eyra er notað. Ef um er að ræða haga í eigu eins einstaks bónda og hann á allt féð – eða þegar féð er í sameign, *feli*, þá er markið á vinstra eyra notað til

að auðkenna hvaða flokki, eða hjörð (*fylgi/göngu*) kindin tilheyrir. Ef um er að ræða séreignarfé (*kenning*) er markið á vinstra eyra notað til að segja til um eiganda kindarinnar.

Markaskráin færeyska hefur að geyma mörk í 86 byggðum en einstakir hagar eða hagapartar skipta hundruðum. Hér skipta máli þeir búskaparhættir að féð gengur að mestu úti og er gætt sameiginlega í Færeyjum.

Uppruni búfjárins, sem lengst af var búið með í Færeyjum og þess sem enn er allsráðandi á Íslandi, er tvímælalaust sá sami. Gamla kúakynið í Færeyjum, sem líktist landkynjum Skandínavía, hélst lítið blandað um aldir eða þangað til það blandaðist með innflutningi frá Danmörku og Íslandi á 19. og 20. öld og að lokum tóku norskar kýr, NRF, nær alveg við og mjólkurframleiðslan fer mest fram á fremur fáum stórum búum nálægt bæjunum. Nú eru aðeins mjög fáar kýr eftir í Færeyjum sem talið er að muni vera af gamla færeyska kyninu. Þörf er vísindalegra rannsókna til að skera úr um hvort svo sé.

Hross

Land og lega byggðanna í Færeyjum gerði það að verkum að þáttur hestanna í búskap og þjóðlífi gat ekki orðið jafn ríkur og afgerandi eins og á Íslandi. Firðirnir og sundin milli eyjanna urðu þjóðbrautir fólksins og bátarnir gegndu að stórum hluta sama hlutverki og hestarnir á Íslandi. Færeysku hestarnir voru notaðir til áburðar og nokkuð til dráttar en lítið til reiðar. Færeysku hestarnir voru sagðir nokkru smærri en þeir íslensku. Færeyskir hestar voru í nokkrum mæli fluttir til Skotlands á síðari hluta 19. aldar og þóttu skv. færeyskum heimildum mjög góðir í kolanámum, sterkir og seigir. Þessi útflutningur og minnkandi notkun í Færeyjum varð til þess að kynið var við það að deyja út. Unnið hefur verið að því að bjarga stofninum en það reynist erfitt. Aðeins um 50 hross eru á skýrslum og hefur þeim ekki fjölgað í mörg ár. Nú eru um 300 íslensk hross í Færeyjum.

Sauðféð er enn meginbúgreinin í Færeyjum, um 80.000 fjár eru þar nú en á Íslandi um hálf milljón.

Sagt er að í Færeyjum hafi áður verið til annað sauðfjárkyn en nú er þar. **Gamla kynið** var ákaflega styggt, en heilbrigt og harðgert. Það var smávaxið og hafði lélega ull. Að lokum var þetta fé að finna sem villifé á eyjunni Litla Dímon. Það síðasta var skotið þar um 1840. Gunnar Bjarnason dregur það í efa að féð sem fellt var í Litla Dímon hafi verið sérstakt fjárkyn, heldur aðeins venjulegt færeyskt fé, sem hafði lifað einangrað við sérstakar aðstæður og því verið farið að skera sig úr hvað liti og stærð varðaði. Til eru þrjár uppstoppaðar

kindur af „dímonarfé“. Því ætti að vera hægt að greina það hvort um sérstakt kyn hefur verið að ræða. Færeyska féð er greinilega af sama stofni og það íslenska og gamla norska landkynið *spelsau*.

Fráfærur voru mjög mikilvægur þáttur í búskap á Íslandi. Lömbin voru tekin frá ánum og rekin á fjall um sex vikna gömul. Ánna var þá gætt heima og þær mjólkaðar kvölds og morgna og úr mjólkinni fékkst vetrarforði, skyr eða ostur og smjör og sýra.

Lömb, sem ekki gengu undir mæðrum sínum, voru kölluð *hagalömb* og voru of smá til að slátra að hausti. Lambhrútar voru því gerðir að *sauðum* (geltir) sem síðan voru oft látnir verða þriggja vetra eða jafnvel eldri. Fráfærur tíðkuðust allt fram undir 1920 á Íslandi. Mjöltun áa, fráfærur, tíðkuðust til forna í Færeyjum en ekki er ljóst hvenær þær lögðust þar alveg niður.

Aðlögun beggja þjóðanna að sauðfjárræktinni er svipuð og birtist m.a. í því að allt af skepnunni er notað til matar eða til einhvers gagns (ull, skinn og horn) og grónar hefðir liggja að baki þeirrar nýtingar og meðferðar. Sagt var að það séu aðeins klaufirnar, „gall og gor“ sem ekki er nýtt. Ullin var ekki síður mikilvæg í Færeyjum en á Íslandi. Færeyskt málteki segir: „Ull er Færeyjagull“.

Garðrækt – grænmeti og kartöflur

Garðrækt virðist hafa verið meira og jafnar stunduð í Færeyjum, allt frá upphafi byggðar, en á Íslandi. Þó er rætt um jurtagarða til forna í báðum löndum. Í Færeyjum voru hvannagarðar (*Archangeica officialis* = ætihvönn) vel þekktir frá upphafi og virðist kunnáttan hafa flust með landnámsmönnum frá Noregi. Hvannagarðar voru litlir steingirtir blettir við húsín og kunnu menn mæta vel að notfæra sér alla hluti hvannarinnar (rætur, stöngul, blöð og blóm) og að hlúa að henni og halda við. Örnefni bera einnig vitni um kálrækt og fleira ber vitni um garða. Nokkrir telja að plöntur eins og heimanjóli (*Rumex domesticus*), súrur, netlur (*Urtica dioica*) og rannfang (*Tanacetum vulgare*) hafi verið fluttar til Færeyja sem lækningajurtir.

Í íslenskum sögum er einnig rætt um laukagarða. Sennilega hafa það verið garðar með lækningajurtum og virðast þeir hafa haldist lengi, t.d. á biskupsstólum. Ætihvönn var svo eins og nafnið bendir til etin og væntanlega ræktuð á Íslandi enda meðal þekktustu lækningaplantna.

Vitað er að káltegundir og rófur (næpur) voru ræktaðar allt frá fornu fari í Færeyjum og vitna má í örnefni og orðtök um það. Fræ þeirra hefur þá verið ræktað þar og skapast færeysk afbrigði. Því miður eru þessi afbrigði eða fær-eysku kornafbrigðin ekki lengur til.

Höfundur sem skrifar um Færeyjar 1673 segir frá garðrækt þar. Garðrækt virðist hafa enst betur, og e.t.v. endurlífnað fyrir á síðari öldum, í Færeyjum en á Íslandi.

Garðrækt var fyrst endurvakin á Íslandi rétt um miðja 18. öldina, með tilraunum sr. Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal um 1760 og með því að hann byrjaði að rækta kartöflur á Íslandi 1758. Eftir það reyndi danska stjórnin og síðan Konunglega landbúnaðarfélagið danska að hvetja til matjurtaræktar á Íslandi með því að senda gjafafræ til landsins sem embættismenn deildu út.

Verulegur árangur náðist á fyrri helmingi 19. aldar (þegar veður var fremur hagstætt). Þá breiddist garðrækt, gulrófna- og kartöflurækt all verulega út. Ekki hvað síst á austanverðu Norðurlandi. Það var sá hlutur af margháttuðum tilraunum til að bæta búnaðarhætti frá miðri 18. öld sem bar allverulegan árangur.

Kartöflurækt hefur fljótlega náð útbreiðslu í Færeyjum, loftslagið er henni hagstætt. Enn eru til gömul kartöfluafrígið í Færeyjum, sem sennilegt er að komið hafi til landsins um 1770 þegar kartöflurækt hófst þar.

Aðferð sem notuð er víða í Færeyjum við kartöflurækt sker sig úr. Til hennar hafa menn gripið vegna brattlendis og þess að opin flög (garðlendið yfir veturinn) eru mjög viðkvæm fyrir útskolun í vetrarúrkomum þegar jarðvegur er þíður. Í byrjun 19. aldar var fundin upp ræktunaraðferð til að sjá við þessu. Útsæðiskartöflurnar eru lagðar í röð á slétt tún (sem á að breyta í garð) síðan eru skornar þökur við hliðina á kartöfluröðinni og þeim hvolfi, með grasið niður yfir kartöfluröðina. Torfurnar mynda þá beinar raðir og fyrir en varir sprettur kartöflugrasið upp úr þökunum. Ekki þarf að hreykja og ekki reyta arfa. Þegar tekið er upp að hausti liggja kartöflurnar undir þökunum þegar þeim er lyft. Þökunum er síðan velt aftur við og þær settar í sitt far.

Kartöflur voru fyrst ræktarðar á Íslandi rétt eftir miðja 18. öld. Útbreiðsla þeirra gekk þó fremur hægt og fólk var tregt bæði að rækta og borða kartöflur. Á fyrri hluta 18. aldar var góðæri og garðyrkja (rófur og kartöflur) breiddist töluvert út.

Um aldamótin 1900 voru stofnuð nokkur garðyrkjufélög þar sem jarðhita var að finna og þar gátu menn hitað upp garða með því að leiða heitt vatn eftir jarðræsum undir garðinum. Almennt vandist fólk á að borða kartöflur á fyrstu tugum 20. aldar.

Nú eru kartöflur og garðávextir ræktaðir í nægum mæli á Íslandi.

Þróun landbúnaðar á síðustu öld

Tilraunir til framfara í landbúnaði á Íslandi hófust um miðja 18. öld en lítið gekk utan það að nokkur garðrækt tók við sér.

Um miðja 19. öldina hófust plægingar og ný ræktun í ýmsum héruðum og á síðari hluta 19. aldarinnar og fram eftir þeirri 20. var mjög mikil áhersla lögð á engjaáveitur, þar sem hægt var að stífla ár eða læki og veita vatni á stórar flatlendar engjar. Nýræktun hófst í verulegum mæli með 20. öldinni en varð langmest 1923 þegar jarðræktarlög voru sett og fram undir 1970.

Útflutningur hefur alltaf verið stundaður á íslenskum búvörum. Ull og ullarvörur hafa lengi verið mikilvægastar. Hagkvæmasti útflutningur búsafurða frá Íslandi var þó sauðasalan (kastrater) til Bretlands á síðasta hluta 19. aldar – þá fengu bændur, og raunar landið allt, fyrst peninga í hendur vegna góðra innkaupa frá Bretlandi.

Hross voru flutt frá Íslandi til Bretlands frá því um 1850, þá voru hross einnig flutt frá Færeyjum á sama tíma en því er löngu hætt. Hins vegar hafa íslensk hross verið flutt út nær alla tíð og eru enn.

Á Íslandi varð stöðug aukning á búvöruframleiðslu alla 20. öldina fram til 1980. Þrengri markaðir og offramleiðsla neyddu menn til að draga mikið saman mjólkur- og kjötrframleiðslu. Aukin tækni hefur fækkað mjög fólki í sveitum.

Reynt hefur verið að vinna gegn fækkuninni með nýjum greinum í búskapnum og atvinnu í sveitunum. Þar má nefna ferðaþjónustu, loðdýrarækt, fiskeldi, skógrækt sem fer mjög vaxandi og einnig kornrækt.

Í Færeyjum hefur búskapurinn þrátt fyrir aukna tækni ekki náð að framleiða fyrir aukinn fólksfjölda, enda skortir landrými. Því hefur allengi þurft að flytja inn búvörur til Færeyja, kjöt mjólkurvörur og grænmeti. Lambakjöt frá Íslandi er flutt í nokkrum mæli til Færeyja og reyndar kemur mest af því kjöti sem Færeyingar flytja inn frá Íslandi.

Niðurlag

Búskapur í hinum tveimur norðlægu löndum hefur þróast við erfiðari skilyrði að ýmsu leyti, en í þeim nálægu löndum sem við höfum haft mest til samamburðar. Þó að munurinn sé ekki allur löndum okkar í óhag hefðu þjóðirnar ekki lifað við sömu búgreinar og sama búskaparlag og þar tíðkaðist, (t.d. í löndum eins og Bretlandseyjum, Niðurlöndum, Danmörku, Svíþjóð og miklum hluta Noregs).

En þjóðirnar lifðu af þó að oft syrti að. Það tókst þeim vegna þess að þeim tókst að aðlaga sig og búskap sinn að löndunum, reyndar með því að lifa sem

sauðaþjóðir báðar tvær, hve ólík sem löndin annars eru. Hefði fólkinu ekki tekist að lifa þannig með löndum sínum værum við ekki hér að orna okkur við elda forns og oft sameiginlegs menningararfs landanna beggja.

HEIMILDIR

- Andrés Arnalds. 1988. Landgæði á Íslandi fyrr og nú. *Græðum Ísland*, Landgræðslan 80 ára, bls. 13–32. Landgræðsla ríkisins, [Reykjavík].
- Andersen, N. 1895. *Færøerne 1600–1709*. København.
- Arge, S.V. og G. Bjarnason. 2000. Jordbruget og kulturmiljøet på Færøerne. *Jordbrugs-landskabets kulturværdier*. Historisk udvikling, politikker og styringsmidler, s. 47–66. (TemaNord MILJØ 2000:520.) København.
- Björk, E.A. 1956/57. *Færøske byggeret*. Tórshavn.
- Brandt, Jesper. 1985. En regional analyse af bæreevnens udvikling i de færøske hauger. *Fróðskaparrit* 33:19–41.
- Búalög 1775. Framleiðsluráð landbúnaðarins 1966, ritstjóri Arnór Sigurjónsson.
- Church, M.J. et al. (í prenti): “Puffins, Pigs, Cod and Barley”: Palaeoeconomy at Undir Junkarinsfløtti, Sandoy, Faroe Islands. *Environmental Archaeology*.
- Dalsgaard, Jóannes. 1963. Nær fingur vit eplini? *Varðin* 36:31–33.
- Debes, Lucas. 1673. *Færoæ & Færoa reserata* (Facsimileudgave 1963). København.
- Degn, Anton. 1933. Kongs-, ognar- og prestajørð í Føroyum. *Varðin* 13:65–83.
- Degn, Anton. 1945. *Færøske kongsbønder 1584–1884*. Tórshavn.
- Guttesen, Rolf. 2001. Árið uttan summer. *Frøði* 7,2:20–25.
- Hjalt, Edvard. 1953. *Sands søga*. Tórshavn.
- Jóhansen, Jóhannes. 1985. *Studies in the vegetational history of the Faroe and Shetland Islands*. Tórshavn.
- Jónas Jónsson. 2002. Landbúnaður. Bragi Sveinsson, Kristinn Pálsson, Valgeir Skagfjörð (ritstj.): *Ísland 2000: atvinnuhættir og menning* I, s. 60–93. Reykjavík.
- Lawson, Ian T. et al. (í prenti): Mutual adjustment of environment and society on Sandoy, Faroe Islands: palaeoenvironmental and archaeological perspectives. *Human Ecology*.
- Lützen, M. Winther. 1924. *Landbruget paa Færøerne*. Thorshavn.
- Ryder, Michael L. 1983. *Sheep and Man*. London.
- Sigurgeir Ólafsson. 2001. Kartoflens historie i Island. *Kartofler i Norden*. En beskrivelse af gamle kartoffelsorter i Nordisk Genbank, s. 46–49. Alnarp.
- Taxationsprotokol 1873* = Protokol over den i Henhold til Lov angaaende en ny Skyld-sætning af Jorderne paa Færøerne af 29de Marts 1867 foretagne Taxation af bemeldte Jorder. 1873. Kjøbenhavn. (2. útg. 1973. Tórshavn).
- Thorsteinsson, Arne. 1993. Merkur, alin og gyllin – gomul føroysk virðismeting. *Frøði* 1:4–9.

Thorsteinsson, Kári. 2001. *Hagar og seyðamark*. Tórshavn.

Porkell Jóhannesson. 1948. *Alþingi og atvinnumálin*. Landbúnaður og útvegsmál, höfuðþættir. Alþingissögufélag, Reykjavík.

Aðrar heimildir

www.bondi.is

www.dmi.dk

www.logir.fo

www.matrikul.fo

www.vedur.is

Bjarni Hansen, Matrikulstovan

Emma Eyþórsdóttir, Rannsóknastofnun landbúnaðarins

Hagtøl frá Føroya Jarðarráð

Hagtøl frá Føroya Náttúrugripasavni

Hagtøl frá Mjólkarvirki Búnaðarmanna

Janus Hansen, Føroya Náttúrugripasavn

Jóannes Dalsgarð, fyrrv. stjóri á Føroya Jarðarráð

Ólafur Arnalds, Rannsóknastofnun landbúnaðarins

Rolf Guttesen, Københavns Universitet

Royndarstöðin í Kollafirði (Almennar Royndir)

SUMMARY

The climate in the Faroe Island brings cold summers and wet and mild winters. When the islands were uninhabited there were small trees growing, but they decreased quickly and the islands are now only sporadically clad with shrub. However, today sheep graze on areas with quite dense juniper growth!

A system with land divided into “merkur” formed the basis of almost all administration in the villages. Parts of this system are still in force, especially as regards the outfield.

The public sector owns half of the land, which is divided into relatively large units. The privately owned land is divided into many small plots. Since 1962 further subdivision of privately owned land has not been allowed, but the law does not prevent more than one person jointly owning a title deed.

Grain (i.e. barley) was grown from early settlement (*landnám*) times to as late as the 1950s. Potatoes have been grown since late in the 18th century. The density of sheep is rather high in many outfields for the vegetation cover, and this is a stress-factor. The outfield sections (*hagar*) in the Faroe Islands are small and are still subdivided into smaller parts.

Since the end of the 19th century the population of dairy cattle has declined substantially and the number of dairy farms even more. Little consideration is given to the condition of the cultivated land and little account is taken of how much land is turned into unsightly building sites.

Faroese agriculture has been locked into outdated systems by rigid and complicated ownership and land use rights.

Frá árum til véla:

Samanburður á þorskveiðiflota Færeyinga og Íslendinga
frá miðri 19. öld til 1940

0. Inngangur

Á síðari hluta 19. aldar og á 20. öld urðu miklar þjóðfélagsbreytingar í Færeyjum og á Íslandi eins og alkunnugt er. Í báðum samfélögunum er upphaf breytinganna að finna meðal annars í sjósókn þjóðanna sem breyttist úr því að vera hverfandi aukageta í Færeyjum og hliðargrein en þó víða mikilvæg í landbúnaðarsamfélaginu á Íslandi í það að vera sjálfstæð atvinnugrein sem dró til sín stóran hluta vinnufærs fólks. Lengi vel studdist sjósókn þó öðrum þræði við landnytjar eða smábúskap (Jacobsen 1958:194–5; Jón Þ. Þór 1997:45–6, 109, 139–41). Með þessari breytingu varð sjávarútvegur, aðallega þorskveiðar, vaxtarbroddur efnahagslífsins og kapítalískir framleiðslu- og viðskiptahættir hófu innreið sína í þorskveiðunum.

Í greininni verður rætt um nokkra þætti í þorskveiðisögu þjóðanna, einkum um fiskiskipaflota þeirra, sem var mjög ólíkur, en einnig um fiskimið og fjármagn í því sambandi. Af ýmsum ástæðum eru ekki tók á því að kafa eins djúpt í þetta efni og unnt væri og æskilegt. Þá verður lítið sem ekki rætt um ýmsar aðrar hliðar þorskveiðisögu þjóðanna sem þó verðskulda ekki síður athygli, t.d. um sjómennina eða útgerðarmennina. Efnismeðferð mun óhjákvæmilega litast af því að það er Íslendingur sem stýrir hér penna en ekki Færeyingur. Að minnsta kosti verður nokkuð fjölyrt um framvinduna í Færeyjum, bæði af því að hún var á ýmsan hátt öðruvísi en á Íslandi og eins til þess að sjá framvinduna á Íslandi í öðru ljósi. Færeyskir fræðimenn mundu án efa taka þetta efni öðrum tókum og væri því óskandi að færeyskir og íslenskir fræðimenn tækju sér fyrir hendur í auknum mæli að bera saman þorskveiðisögu þjóðanna því þannig gætu ólík viðhorf beggja aukið skilninginn á sögu þjóðanna í öllum sínum margbreytileika.

Í því sambandi má drepa á að mér virðist vera uppi nokkuð mismunandi fræðahefðir í skrifum þjóðanna um fiskveiðisögu sína. Færeyskir fræðimenn, einkum Jóan Pauli Joensen, hafa lagt drjúga áherslu á hið félagslega samhengi og færeyskir alþýðufræðimenn hafa mjög rýnt í breytingarnar í nærmynd (á „míkróplani“), meðal annars með ritum um fiskveiðisögu einstakra byggðar-

laga. Íslenskir fræðimenn hafa hins vegar verið uppteknari af hinum tæknilegu breytingum fiskveiðanna og skoðað áhrif þeirra út frá þjóðarsöguni (á „makró-plani“), þ.e. út frá atvinnugreinum og stéttum.¹ Þessi grein ber nokkuð merki íslensku fræðaheldarinnar en mér virðist að fræðimenn beggja þjóðanna gætu í þessu efni lært nokkuð hvorir af öðrum.

1. Færeyjar

1.1. Veiðar á heimamiðum

Sögu færeyskra þorskveiða frá miðri 19. öld til 1940 má skipta í tvö skeið sem skarast nokkuð. Fyrri skeiðið tekur til veiða á heimamiðum og upphaf þess má rekja til fjórða og fimmta áratugar 19. aldar. Þá færðust þorskveiðar á arabátum mikið í aukana, meðal annars vegna þess að saltfiskverkun, sem hafði verið stunduð með takmörkuðum árangri, tók mikinn kipp. Áttu breytingar á rekstri einokunarverslunar Dana í eyjunum þar hlut að máli, ekki síst það að byrjað var að kaupa fiskinn blautan. Fiskveiðarnar jukust síðan hröðum skrefum á síðari hluta 19. aldar enda fjölgaði eyjaskeggjum (Mitens 1958:171–3; Høgenesen 1968:58–60, 66–7; West 1972:79; Wylie 1987:117; Joensen 1996:36).

Arabátarnir voru með segl og var eingöngu veitt með haldfærum fram yfir miðja öldina. Lína (lóð) komst fyrst í nokkra notkun á síðari helmingi aldarinnar, en þó ekki alls staðar í eyjunum, og fleiri breytingar, sem urðu á veiðarfærum og veiðitækni, juku aflasæld (Mitens 1958:166; West 1972:97–8; Joensen 1982:287–90 og 1996:31–2). Færeyingar bjuggu allir í 85–90 þorpum og helstu fiskveiðiþorpin voru norðarlega á eyjunum þótt landing væri erfið (West 1972:11; Joensen 1996:32, 37). Bátarnir voru í eigu bænda og voru mannaðir eignalitlum eða eignalausum karlmönnum úr þorpunum. Frá 1813 og fram til 1865 lá skylda á þeim að manna bátana en þá var hún afnumin (Patursson 1961:15–16; Høgenesen 1968:59; West 1972:101; Wylie 1987:123; Johansen 1997:77, 81).

Nokkrar tilraunir voru gerðar með útgerð þilskipa (þilfarsseglskipa) á fyrri hluta 19. aldar og fram yfir hana miðja en segja má að árið 1872 sé upphaf samfelldrar útgerðar á þilskipum í Færeyjum. Þeim fjölgaði fljótt og voru á bilinu 12 til 22 talsins á árunum 1877–90 (Mitens 1958:158–61; West 1972:98; Wylie 1987:132; Debes 2001:136). Þilskipin voru flest í eigu bænda sem áttu þau í samlögum og var veitt á haldfæri (Patursson 1961:38–9).

¹ Annar munur á ritum um færeyska sögu og íslenska er að sjaldnar virðist vísað jafn nákvæmlega til heimilda í færeyskum ritum og í íslenskum. Á því eru þó ýmsar undantekningar og má þar benda á rit Jóans Paulis Joensens.

Á fyrsta áratug 20. aldar gekk vélaöldin í garð í þorskveiðum Færeyinga. Sú breyting sem snerti þorskveiðarnar á heimamiðum mest og helst varð þegar til sögunnar komu sérstakir vélbátar sem voru smíðaðir í eyjunum, fyrst opnir en síðar oftar með þilfari. Var fyrsti vélbáturinn gerður út árið 1905 og vélbátum fjölgaði geysilega hratt á næstu árum og voru þeir orðnir 186 árið 1914. Enn fjölgaði þeim eftir styrjöldina og urðu 208 árið 1926. Á þriðja áratugnum voru lausir utanborðsmótorar fyrst reyndir um borð í árabátum. En um miðjan þann áratug var þó byrjað að nota fasta mótorar um borð í árabátunum og fjölgaði þeim mikið á næstu árum og hurfu þá vélarlausir árabátar úr fiskveiðiflotanum. Við þessa breytingu fækkaði einnig yfirbyggðum vélbátum, þ.e. með þilfari. Eigendur vélbáta voru blandaður hópur útgerðarmanna, kaupmanna og sjómanna, og oft var tvinnuð saman verslun og útgerð (Mitens 1958:163; Patursson 1961:71–4; West 1972:129).

Með tilkomu vélbátanna uxu upp ný þorp sunnar á eyjunum, þorp sem voru fjær heimamiðunum en höfðu þokkalega hafnaraðstöðu fyrir skipin. Ýmsir kaupmenn gerðust umsvifamiklir atvinnurekendur og áttu þeir sinn þátt í vexti ýmissa þorpa sunnarlega á Færeyjum, ekki síst Þvøroyri (Tvøroyri) á Suðurey sem er syðsta eyjan. Jafnframt komst mikil hreyfing á fólk, bæði sjómenn og konur, sem leitaði eftir vinnu á nýjum slóðum, fjarri fæðingarþorpum sínum (Joensen 1996:32–3, 36, 37–8). Fram að því hafði færeyskt samfélag einkennst af litlum fólksflutningum eins og umtalsverður mállyskumunur á Færeyjum er enn til vitnis um.

1.2. Veiðar á úthafsmiðum

Síðara skeiðið í þorskveiðum Færeyinga snýr að úthafsveiðum þeirra sem hófust raunar þegar árið 1872 með komu þilskipsins Fox til eyjanna. Úthafsveiðar Færeyinga fólust til að byrja með í því að sækja á Íslandsmið og fyrsta veiðiferðin mun hafa verið farin á fyrsta starfsári þilskipsins Fox árið 1872. Fyrstu árin var eingöngu veitt austan lands en með tímanum var einnig sótt á mið allt í kringum landið og skipti fjöldi sjómanna á Íslandsmiðum hundruðum (Patursson 1961:46; Rasmussen og Samuelson 1965:120, 122; West 1972:98; Johansen 1980:89, 101; Jákupsstovu 1993; Vilhjálmur Hjálmarsson 1993).

Úthafsveiðar Færeyinga jukust smátt og smátt næstu árin og þær höfðu í för með sér nýja útgerðarhætti því ferðir á Íslandsmið tóku nokkra mánuði. Veiðarnar voru stundaðar þannig að þilskipin höfðu meðferðis árabáta sem veitt var á með haldfærum og voru þilskipin notuð til flutninga á aflanum heim til Færeyja. Síðar var farið að veiða af sjálfum þilskipunum og einnig fór að tíðkast að

Færeyingar hefðu aðstöðu í landi, einkum á Austfjörðum, og réru á árabátum á miðin undan landi. Misjafnt mun hafa verið hvort aflinn var seldur á Íslandi eða fluttur til Færeyja (Patursson 1961:46, 59–61, 129–30, 132, 145–59; West 1972:127, 144; Johansen 1980:71, 124, 126–7, 131; Vilhjálmur Hjálmarsson 1993:137).

Á síðasta áratug 19. aldar og á fyrsta áratug 20. aldar urðu ýmsar breytingar sem mörkuðu mikil þáttaskil í þorskveiðum Færeyinga almennt. Upp úr 1890 fjölgaði þilskipum enn hraðar en áður og þau stækkuðu. Orsakirnar voru nokkrar, meðal annars góð aflaár, hátt fiskverð og endurfjárfesting hagnaðarins af veiðunum í fleiri skipum. Ekki skipti síður máli lægri skipatryggingar og greiðari aðgangur að öflun skipstjórnarréttinda. Auk þess voru Bretar að losa sig við þilskip sín og taka í notkun gufutogara í þeirra stað á níunda og tíunda áratug aldarinnar. Þilskipin voru því ódýr og keyptu Færeyingar mikið af slúppskipum.² Samfara þessu varð sú breyting að kaupmenn og hlutafélög urðu helstu eigendur þilskipanna frá og með tíunda áratugnum. Með því víkkuðu kaupmenn starfssvið sitt og gerðust ekki aðeins útgerðarmenn heldur einnig fiskverkendur og réðu til sín konur í fiskvinnu (Mitens 1958:161; Patursson 1961:92; Rasmussen og Samuelsen 1965:119; West 1972:126–7, 128; Joensen 1996:33; Robinson 1996:83, 112; Debes 2001:136, 137). Mikilvægi þilskipanna sést á því að fram á tíunda áratuginn veiddist meginhluti heildarafla Færeyinga á árabáta en milli 1900 og 1940 urðu þilskipin æ drýgri, bæði í hreinum aflatölum og hlutfallslega (West 1972:128; Wåhlin 1996:86–7).

Síðast en ekki sist urðu afdrifaríkar breytingar á heimamiðum sem Færeyingar höfðu litla stjórn á og þær voru afdrifaríkar fyrir úthafsveiðarnar. Breskir togarar fóru að veiða á hefðbundnum heimamiðum Færeyinga upp úr 1890 og gerðust mjög ágengir og þrengdu mjög að fiskveiðum Færeyinga frá og með aldamótunum 1900. Þeir neyddust til þess að treysta æ meir á fjarlægari mið í staðinn og með þeirri breytingu færðist þungamiðja fiskveiða Færeyinga af heimamiðum á úthafsmið eins og aflatölur sýna. Á stríðsárunum jókst afli Færeyinga af heimamiðum, vegna þess að sókn erlendra skipa minnkaði, en eftir það sótti í sama horfið. Eftir 1920 var yfirgnæfandi hluti afla þeirra fenginn af úthafsmiðum (Patursson 1961:67–9, 75–6; West 1972:128; Wylie 1987:132; Joensen 1996:33; Wåhlin 1996:64).

Veiðarnar við Ísland færðust nú í aukana. Áður höfðu Færeyingar farið fyrst á heimamið suðvestur af Færeyjum áður en þeir fóru til Íslands og reru þar um sumarið og haustið. Nú var farið af stað til Íslands strax í febrúar- eða mars-

² Um muninn á slúppskipum og öðrum gerðum þilskipa sjá Sigfús Jónsson 1984:98.

mánuði og staðið við veiðar suður af landinu fram í maí, þá var farin stutt ferð heim til að landa aflanum og svo farið í aðra ferð á Íslandsmið í júní sem stóð fram í september eða október (Patursson 1961:44, 61, 145, 146; West 1972: 127, 143; Joensen 1982:333).

Hin þunga sókn Færeyinga á Íslandsmið leiddi þá fljótlega á Grænlandsmið, einkum vegna minnkandi afla við Ísland og vaxandi ásóknar breskra togara á heimamíðum. Reyndu þeir fyrir sér þar árið 1925, fyrst með skilyrðum sem síðar voru rýmkuð. Stunduðu Færeyingar þar veiðar lengi eftir það. Voru Grænlandsmið góð búbót og voru orðin drýgri en Íslandsmið fyrir Færeyinga áður en fjórði áratugurinn var úti. Á þeim áratug reyndu þeir fyrir sér víðar með veiðar í lengri eða skemmri tíma, þ.e. við Bjarnarey og við Norður-Noreg (Rasmussen og Samuelsen 1965:122–7; West 1972:137–8; Joensen 1996:86; Arge 1996:7, 41–130).

Með vaxandi sókn á úthafsmið óx þörfin fyrir meira afl en seglin gáfu. Fyrsta nýbreytnin til að ráða bót á því varð gerð með hjálparvél sem var fyrst sett um borð í þilskip árið 1904. Á næstu árum voru fleiri hjálparvélar settar í skipin og eftir 1920 urðu þær stærri. Jafnframt urðu vélarnar aðalafgjafi þessara skipa en ekki seglin. Eftir sem áður voru flest þilskipanna ennþá án hjálparvéla árið 1927 eða 112 á móti 60 sem höfðu hjálparvélar. Þetta snerist við um 1930 og eftir það voru þau langflest með slíkar vélar enda miðin fjær en áður, þ.e. við Grænland. Þilskipum fjölgaði nokkuð milli 1900 og 1940 og þau urðu stærri en áður, m.a. vegna fjarlægari miða. Keyptar voru skonnortur frá Frakklandi og víðar, m.a. Íslandi, en endurnýjun þilskipaflotans fólst allan tímann mestmegnis í kaupum á gömlum skipum, lítið eitt yngri en þeim sem lagt var í staðinn. Haldfærið, sem hafði að jafnaði fimm króka, var aðalveiðarfærið á þilskipunum allt fram á fjórða áratuginn, hvar sem veitt var enda þótt reynt væri fyrir sér með línu, netum, dragnót og snurpunót á Íslandsmiðum (Patursson 1961:85–91, 365; West 1972:129, 143, 150).

Fyrsti togarinn kom til Færeyja árið 1911 en þeir voru fáir allt fram á fjórða áratug aldarinnar, yfirleitt tveir til þrír. Þeir urðu tíu í lok fjórða áratugarins en voru að jafnaði mun færri á þeim áratug (Mitens 1958:161; Patursson 1961:91–2).³ Líkt og þilskipin voru togararnir komnir til ára sinna þegar þeir voru keyptir til Færeyja.

Þessar úthafsveiðar höfðu að sjálfsögðu mikil áhrif á líf sjómanna en ekki síður þeirra sem heima sátu. Flestir fullfrískir karlmenn fóru til fiskveiða og eftir voru mestmegnis konur, börn og eldra fólk. Sjómennskan varð helsta

³ Þessum heimildum ber ekki saman um fjölda togara á síðari hluta fjórða áratugarins.

lifibrauð eyjaskegga og líf sjómanna snerist um fiskveiðarnar. Landbúnaður á eyjunum staðnaði eftir fyrri stríð vegna þess að verkfærir karlmenn voru flestir að heiman stóran hluta ársins, einmitt þegar búskaparstörf voru í hámarki, og hugur þeirra beindist frá búskap. Konur, börn og unglingar og eldra fólk axlaði meiri ábyrgð í heimilisrekstri og búskap auk þess sem þessir atvinnuhættir juku á vinnu þeirra (West 1972:99; Joensen 1996:33–4).

Í stríðinu breyttust aðstæður í þorskveiðum Færeyinga. Þeir höfðu aðallega framleitt saltfisk en markaður þeirra í Suður-Evrópu lokaðist vegna stríðsins og einu kaupendurnir, Bretar, vildu fiskinn nýjan. Færeyingar fóru því að veiða þorsk í ís og sigla með hann til Bretlands. Einnig keyptu þeir töluvert af nýjum fiski á Íslandi sem þeir ísuðu og sigldu með til Bretlands. Veiðar á heimamíðum jukust líkt og í fyrri stríðinu og verður sú saga ekki rakín frekar (Joensen 1996:39).

2. Ísland

Sögu íslenskra þorskveiða er hefðbundið að skoða út frá áföngum í tækni-sögunni, nánar tiltekið gerð fiskiskipanna, enda þótt áþekk útvíkkun fiskimiða gerðist hérlandis eins og í Færeyjum. Fólki fjölgaði mikið á Íslandi þegar lítið er yfir fyrri hluta 19. aldar í heild. Fjölgunin fólst hins vegar mestmegnis í vaxandi margbýli í sveitum, stækkandi heimilum og útpenslu byggðar til heiða en ekki vexti þorpa sem voru naumast til. Hin aldagamla skreiðarverkun lét undan síga og saltfiskverkun jókst en þurrkun saltfisks hafði verið stunduð á Íslandi frá því á 18. öld. Bæði þorskveiðarnar og verkun fiskins voru samt langt fram eftir 19. öld víða undir handarjaðri landbúnaðarins. Bátarnir voru jafnan í eigu útvegsbænda sem mönnuðu þá með eigin vinnumönnum og hjáleigubændum auk þess sem sveitabændur sendu vinnumenn sína til róðra. Fiskurinn var þurrkaður af útvegsbændum og síðan seldur kaupmönnum sem keyptu fiskinn eingöngu verkaðan (sjá Aðalgeir Kristjánsson og Gísli Ágúst Gunnlaugsson 1990:12–20, 40–51).

Veiðar á opnum árabátum með segl voru stundaðar af miklum krafti fram til um 1900. Veiðarfærin voru haldfæri og lína en einnig net. Veiðiskapurinn markaðist af vertíðum sem voru misgjöfular eftir landshlutum. Gagnstætt Færeyjum voru þorskveiðarnar einkum stundaðar frá verstöðvum þangað sem sjómenn söfnuðust tímabundið víða að, jafnvel úr öðrum landshlutum. Þessar veiðar höfðu því í för með sér meiri og minni ferðalög sjómanna í verið og stuðluðu að vissri fólksblöndun (Jón Þ. Þór 1997:44–88). Í Færeyjum hins

vegar var sjósóknin mjög bundin við þorpin og sjómenn voru þaðan og úr nágrenninu. Lítil fólksblöndun fylgdi því árabátaveiðunum þar.

Þótt árabátáutgerðin væri allsráðandi á Íslandi á 19. öld var nokkuð um þorskveiðar á þilskipum líkt og í Færeyjum. Allt frá byrjun 19. aldar var nokkuð af þorski veitt á þilskipum en þau voru ekki síður gerð út á hákarlaveiðar. Þetta breyttist ekki fyrr en lýsi lækkaði í verði hérlandis á síðari hluta 19. aldar. Þá urðu þorskveiðarnar höfuðviðfangsefni þilskipanna. Misjafnt var í hverra eigu þilskipin voru. Sunnanlands voru útvegsbændur eigendur þilskipa frá byrjun 19. aldar. Vestanlands voru það fyrst kaupmenn en um miðja öldina urðu útvegsbændur atkvæðamiklir. Norðanlands voru það eingöngu útvegsbændur enda byrjaði þilskipaútgerð þar ekki fyrr en um miðja öldina og hákarlaveiðar skipanna voru allsráðandi. Upp úr 1870 komust flest þilskipin í eigu kaupmanna og með tilkomu saltfiskverkunar á Norðurlandi á áttunda áratugnum tóku þorskveiðarnar við (Aðalgeir Kristjánsson og Gísli Ágúst Gunnlaugsson 1990: 46–7; Jón Þ. Þór 1997:105–111; Halldór Bjarnason 2003:266, 274).

Þilskip sóttu á sömu mið og árabátarnir en höfðu það umfram þá að geta sótt heldur lengra og leitað fyrir sér á fiskislóðum gagnstætt árabátunum þar sem ná varð landi samdægurs. Veiðiferðirnar tóku því nokkra daga eða jafnvel vikur. Þilskipafiskur þótti betri en bátafiskur en á hinn bóginn var einungis notað haldfæri á þilskipunum og veiðiaðferðin var því afkastaminni en á árabátunum. Auk þess var veiðitími þilskipanna heldur styttri en árabátanna, fyrst einungis síðari hluti sumars en um 1900 voru þilskip gerð út vetur, vor og sumar; einungis haustvertíð gekk undan (Jón Þ. Þór 1997:89–111; Valdimar Unnar Valdimarsson; Halldór Bjarnason 1997:213–14 og 2003:260 nmgr. 9).

Þilskipum á Íslandi fór ekki verulega fjölgandi fyrr en á tveimur síðustu áratugum 19. aldar en fram að því höfðu þau verið milli 60 og 70 talsins. Náði fjöldi þeirra hámarki árið 1906 þegar þau urðu 167. Orsakir fjölgunarinnar voru svipaðar og í Færeyjum: ódýr þilskip í Bretlandi og hækkandi fiskverð en einnig voru þetta viðbrögð við tapi sem ýmsir Íslandskaupmenn höfðu orðið fyrir á fiskisölum árin 1886–87. Trúlega hefur það sama gerst í Færeyjum. Til að forðast þetta gripu kaupmenn til þess að fara í útgerð svo þeir fengju fiskinn blautan og þar af leiðandi ódýrari, en auk þess unnu þeir fleira með þessu móti. Afleiðingin varð sú að kaupmenn urðu helstu eigendur þilskipa upp úr 1887 þótt ýmsir útvegsbændur væru þar líka á meðal. Líkt og í Færeyjum urðu kaupmenn því ekki aðeins útgerðarmenn heldur einnig fiskverkendur og fóru að ráða fólki, ekki síst konur, til fiskverkunar. Þetta skaut nýjum stoðum undir þorp,

sem voru tekin að myndast, og uxu mörg þeirra hratt, ekki síst Reykjavík (*Hagskinna* 1997:310; Halldór Bjarnason [2000]:5–6).

Vélar héldu innreið sína í þorskveiðar Íslendinga strax eftir 1900 eins og í Færeyjum en með öðrum hætti. Sprengimótor var fyrst settur í árabát og reyndur við fiskveiðar á vertíð árið 1903 og næsta áratuginn kepptust útvegsmenn og kaupmenn um að kaupa mótora til að setja í opna báta. Stundum var þilfar sett í þá og brátt var farið að smíða þilfarsbáta sem vélar voru ætlaðar í. Árið 1914 voru vélbátar orðnir 400 talsins. Eins og í Færeyjum höfðu vélbátarnir afdrifarík áhrif á dreifingu byggðar og þéttbýlismyndun á Íslandi. Þorp, sem höfðu dafnað á dögum árabáta og þilskipa, lifðu stundum nokkuð áfram meðan vélbátarnir voru litlir. En þegar þeir stækkuðu hnignaði þessum þorpum af því að þau höfðu ekki nógu góða aðstöðu fyrir bátana og önnur þorp uxu hratt fram. Vélbátaútgerðin varð þéttbýlisatvinnuvegur og losnaði úr tengslum við landbúnað því eigendurnir voru mestmegnis útgerðarmenn eða kaupmenn í þorpunum. Á þriðja og fjórða áratuginum fjölgaði smáum vélbátum og eignarhaldið dreifðist enn. Með vexti vélbátanna hnignaði árabátaútgerðinni mikið en bátum hafði reyndar þegar byrjað að fækka upp úr miðri 19. öld en þá voru þeir um 3.500. Árið 1914 voru þeir um 1.000 talsins og árið 1939 rétt um hundrað og voru þá hættir að skipta máli í fiskveiðunum (*Hagskinna* 1997:310–11; Jón Þ. Þór 1997:115–18, 131–2, 133–4).

Hjálparvélar voru settar í íslensk þilskip á árum fyrri heimsstyrjaldar og fyrst eftir það (Sigfús Jónsson 1984:104). Þá var hins vegar sól þilskipa að hníga til viðar og mörg skipanna voru seld til Færeyja. Eftir 1927 var ekkert þilskipanna eftir. Í stað þeirra komu togarar. Þróunin á Íslandi hvað varðar stóru skipin varð því þveröfug við Færeyjar. Fyrsti gufutogarinn kom árið 1905 og á næstu árum smáfjölgaði þeim, árið 1914 voru þeir 19 talsins, bæði nýir og gamlir. Helmingur togaranna var seldur í fyrri heimsstyrjöld en eftir hana voru aðrir keyptir og þeim fjölgaði aftur; árið 1939 voru þeir 37 talsins. Þeir sóttu enn lengra og ýmis fengsæl úthafsmið uppgötvuðust eftir því sem þeir sóttu lengra út, t.d. Halamið undan Vestfjörðum á þriðja áratugnum. Úthaldstími togara var allt árið og tilkoma þeirra þýddi því mikla eflingu útgerðar hvað snerti fiskimið og úthaldstíma yfir árið (*Hagskinna* 1997:311; Jón Þ. Þór 1997:124–6, 135–7 og 2003:106–8).

3. Samanburður og ályktanir

Eins og þessi stuttorða og almenna umfjöllun ber með sér má finna margs konar mismun en einnig ýmsar hliðstæður í sögu þorskveiða Færeyinga og Íslendinga.

Til að draga þetta betur fram er gagnlegt að taka helstu efnisþættina hvern fyrir sig.

3.1. Fiskimið

Ef litið er til hagnýtingar þjóðanna á fiskimiðum sínum er augljóst að útfærsla veiðisvæðisins ein og sér hafði mjög ólík samfélagsáhrif í þessum þjóðfélögum. Nytjun fjarlægra miða, til viðbótar við hefðbundin heimamið, hafði fremur litlar samfélagsbreytingar á Íslandi. Það var af því að ný og öflugri tæki við fiskveiðar á heimamiðum höfðu þegar breytt gamla samfélaginu og tilkoma fjarlægra miða út af fyrir sig breytti því ekki miklu þótt breytingarnar hafi væntanlega hert á vexti útgerðar í atvinnulífi landsins. Árabátaútgerðin á Íslandi féll vel að sveitabúskap og þilskipaútgerðin gerði ekki meira en að stríkka ögn naflastrenginn við sveitirnar og landbúnaðinn, þótt sumarveiðarnar féllu saman við háannatíma í sveitum, af því að afli þilskipa fór aldrei yfir fjórðung heildar-aflamagns.

Það voru hins vegar vélbátarnir og einkum togaranir sem slitu naflastrenginn — meðan ennþá var veitt á heimamiðum — með veiðum sínum ekki aðeins á vissum árstímum heldur stærstan hluta ársins. Með tilkomu þeirra fluttu sjómennirnir úr sveitunum í þéttbýliskjarnana. Breytingin, sem tilurð úthafsmiða hefði getað haft á sveitabúskap og hefðbundna lífshætti, var af þessum sökum þegar gengin í garð á Íslandi áður en úthafsmiðin komu til sögunnar.

Þetta var öðruvísi í Færeyjum. Með vaxandi nytjun úthafsveiðanna slitnuðu tengslin við landbúnaðinn að lokum af því að veiðar á heimamiðum — á árabátum, þilskipum og vélbátum — féllu nokkuð vel að fyrri samfélagsháttum í Færeyjum. Frá þorpunum var auðvelt að stunda fiskveiðar meðfram búskap því hver bjó heima hjá sér eða nærri heimili sínu. Með margra mánaða nánast samfelldri fjarveru þilskipasjómannna á úthafsmiðum gjörbreyttist þetta. Jafnframt þessu voru úthafsveiðarnar skref út úr vissri kreppu eða erfiðleikum á heimamiðum gagnstætt því sem var á Íslandi því þar þrengdu veiðar útlendinga ekki jafn mikið að veiðum landsmanna. *Breytingin á hefðbundnum fiskimiðum er því ein af mikilvægustu breytunum í þorskveiðum Færeyinga þótt hún hefði tiltölulega litil áhrif á Íslandi.*

3.2. Breytingar á skipa- og bát afla — áhrif á byggðamynstur

Sé litið á breytingar á fiskiskipaflota þjóðanna þá er nokkuð augljóst að þar má finna ýmis sameiginleg einkenni í sögu beggja. Tilkoma þilskipa sem veiðitækja hafði framan af fremur litlar samfélagslegar afleiðingar hjá báðum

þjóðunum. Ástæðan er sú að þau voru nokkurs konar framlenging árabátanna. Má sjá þetta á því að sjómennirnir á þilskipunum voru tímabundið vinnuafli eins og á árabátunum og skipin höfðu frekar litlar búsetubreytingar í för með sér.

Hins vegar hafði tilkoma vélbáta, sem urðu brátt arftakar árabátanna, verulegar samfélagslegar afleiðingar í þjóðfélagi beggja og mjög svipuð áhrif á byggðapróun. Í Færeyjum hnignaði eldri þorpum, sem höfðu lakari aðstæður fyrir vélbáta, einkum þegar þeir stækkuðu, en þorp með hagstæð hafnarskilyrði uxu hratt. Sama gerðist á Íslandi en breytingin á Íslandi varð þó kannski meiri að því leyti að mörg þorpanna mynduðust að verulegu leyti með vélbátunum við það að sjómennirnir fluttust þangað úr sveitum. Í Færeyjum voru sjómennirnir hins vegar meira eða minna úr þorpum þegar á árabátaöld og þeir héldu áfram að vera þorpsbúar þótt sumir þeirra flyttust úr sínu heimaþorpi til þeirra þorpa sem hraðast uxu. Í báðum þjóðfélögum virðist samt fjölgun smærri vélbáta (á Íslandi) og opinna báta með vélum (í Færeyjum) hafa átt það sameiginlegt að efla smærri þorp og ýta undir dreifingu byggðarinnar (vinna gegn samþjöppun byggðarinnar í stóra byggðakjarna).

Áhrif togara á byggðamynstur munu hafa verið svipuð og vélbáta en vegna fæðar togara í Færeyjum fram að síðari heimsstyrjöld er samt ljóst að þeir höfðu afar takmörkuð áhrif þar á byggðapróun og samfélagshætti. Á Íslandi er hins vegar erfitt að greina sundur áhrif togara og vélbáta, m.a. vegna þess að frá sumum stöðum voru gerðir út bæði togarar og vélbátar. Vöxtur Reykjavíkur og Hafnarfjarðar er þó órákur vitnisburður um að þar sem togaraútgerð varð nokkur efldust viðkomandi staðir mjög.

3.3. Af hverju svo ólíkur fiskiskipafloti?

Það sem vekur ef til vill mesta athygli er hve samsetning fiskiskipaflotans var gagnólik hjá þessum grannþjóðum eftir að vélknúin fiskiskip komu fram á sjónarsviðið. Fiskiskip Færeyja voru einkum tvenns konar: þilskip, með og án hjálparvéla, og vélbátar, ýmist opnir eða lokaðir. Á Íslandi voru það hins vegar togarar og vélbátar, ýmist opnir eða lokaðir. Frá sjónarhóli íslensks sagnfræðings kallar það á skýringu því þilskip voru svo lífsseig í úthafsveiðum í Færeyjum þar sem togarar virtust vera kjörnir. Af hverju voru togarar svo fáir í Færeyjum í samanburði við Ísland? Í augum færeysks sagnfræðings kallar það kannski fremur á skýringu af hverju þessi mikla tæknivæðing í fiskiskipastólnum á Íslandi átti sér stað. Hér verður athyglinni einkum beint að Færeyjum en einnig vikið að Íslandi til samanburðar hvað þetta snertir.

a) Ónógar rekstrartekjur?

Ein hugsanlega mikilvæg skýring gæti verið sú að afkoma skipaflotans í Færeyjum hafi ekki staðið undir miklum fjárfestingum í stærri skipum eða nýrri tækni. Heimildir benda til að afkoma þilskipa hafi verið allbærileg milli 1900 og 1920 enda var þá byrjað að setja hjálparvélar um borð í skipin. Má velta því fyrir sér hvort svo hófsamar fjárfestingar bendi til þess að arðurinn af útgerðinni hafi verið fremur lítill eða hvort arðurinn hafi verið tekinn út úr rekstrinum. En þótt vélarnar væru tiltölulega ódýrar miðað við verð þilskipanna, útgerðarkostnað og afkomu skipanna voru skipin allt fram til um 1930 flest án hjálparvéla. Eftir 1920 urðu aðstæður óhagstæðari og afkoman varð mun lakari eftir því sem heimildir benda til að mati Erlends Paturssonar (1961:353–7, 361–6). Þá var þess heldur ekki að vænta að vélakaup væru mikil eða þilskipunum væri skipt út fyrir togara.

Slök afkoma þilskipanna eftir 1920 vekur upp þá spurningu hvort útgerðarkostnaður hafi aukist eða tekjurnar minnkað. Heimildir Erlends Paturssonar (1961:348–53) benda til að tekjurnar af veiðinni hafi minnkað og útgjöldin staðið í stað eða aukist heldur en hitt, meðal annars vegna hjálparvéllanna. Greinilegt er því að þótt Íslandsmið yrðu Færeyingum aflasæl um tíma þá batnaði ekki afkoma útgerðarinnar í sama mæli. Arðsemi veiðanna var því oft lítil og stundum var tap á veiðunum. Útgerðarmenn þilskipa stunduðu yfirleitt almenna verslun einnig og gátu þannig látið verslunina hjálpa upp á sakirnar þótt stundum yrðu þeir gjaldþrota (Patursson 1961:356, 362). En jafnframt var atvinnurekstur þeirra það smár í sniðum að arðsemi hans leyfði ekki miklar fjárfestingar (Johansen 1997:104). Um 1930 minnkaði veiðin undan Íslandi og af þeim sökum leituðu Færeyingar til Grænlands þar sem miðin reyndust fengsælli (Patursson 1961:68–9, 149–51; West 1972:138). Tilkoma gjöfulli Grænlandsmiða skýrir hugsanlega að miklu leyti umskiptin sem urðu um og upp úr 1930 þegar hjálparvélar voru almennt settar í þilskipin.

Af hverju Íslendingar, sem voru í svipuðum sporum og Færeyingar um aldamótin 1900, fóru allt aðra leið er ekki auðvelt að skýra að svo stöddu. Áhugavert væri að bera saman breytingar á saltfiskverði þjóðanna en báðar þjóðirnar seldu mjög til sömu markaðslanda og hefur verðið væntanlega verið svipað þótt gæðamunur og ólíkar verkunaraðferðir hafi mikið að segja (West 1972:146–8; Valdimar Unnar Valdimarsson og Halldór Bjarnason 1997:79, 92). Hins vegar jókst þorskaflí íslenskra skipa, sem var að mestu fenginn á nálægum miðum, nær samfelld frá aldamótum til 1930. Eftir það minnkaði hann umtalsvert. Rekstrarkostnaður togaranna var að sjálfsögðu miklu meiri en

færeysku þilskipanna en afli togaranna var meiri en færeysku þilskipanna þótt miklu meira fjármagn lægi í skipunum og rekstrarkostnaður við veiðarnar væri langtum meiri. Samkvæmt Bjarna Guðmarssyni (1986:193) var hagur togaraútgerðar í Reykjavík milli 1920 og 1930 upp og ofan en útgerðin virðist ekki hafa átt við stöðugan rekstrarhalla að stríða. Að öllu samanlögðu er vart hægt að skýra stöðuga og vaxandi togaraútgerð á Íslandi fyrstu þrjá áratugi 20. aldar nema með því afkoman hafi verið sæmilega góð þótt stundum gæfi á eins og hjá færeyskum útgerðarmönnum. Með öðrum orðum hefur sjálfsfjármögnun væntanlega verið íslenskum togaraútgerðarmönnum drjúg til áframhaldandi togaraútgerðar. Þótt fjárfestingarlán, sem rædd verða betur hér á eftir, skiptiu líka máli og einkum í upphafi útgerðar þá virðist íslenskum útgerðarmönnum hafa yfirleitt tekist að láta togaraútgerðina skila nægilegum arði. Enda áttu afkastameiri fiskveiðitæki eins og togararar að auka framleiðni, þrátt fyrir aukinn rekstrarkostnað, og vega þannig upp fjárfestinguna og gott betur. Í því sambandi má benda á að afli gufutogara með botnvörpu (og bjálka en ekki hlera til að halda vörpunni opinni) var talinn vera þrisvar til fjórum sinnum meiri en afli þilskips af svipaðri stærð (March 1970:45; Robinson 1996:112).

Í ljósi þess sem hér hefur verið sagt um afkomu fiskiskipaflotans má segja með nokkurri einföldun að braut grannþjóðanna í þorskveiðum hafi verið mörkuð með ákvörðunum og gjörðum útgerðarmanna á fyrstu tveimur áratugum aldarinnar, þegar hagur útgerðar í báðum löndum var sennilega betri en á þriðja og áratugnum. Færeyingar héldu sig við þilskipin og „misstu“ þar með af lagi til að færa sig yfir í togarar. Íslendingar á hinn bóginn stukku á hina nýju tækni, togarana, og höfðu því safnað reynslu og þekkingu og fjármagni til að mæta sviptingum í útgerðinni eftir 1920.

b) Skortur á fjárfestingarfé?

Önnur og hugsanlega mikilvæg ástæða fyrir því að togaraútgerð náði ekki að komast á legg í Færeyjum og þilskipaútgerð var allsráðandi í úthafsveiðum er sú að lánsfjármagn hafi vantað til stærri fjárfestinga eins og togarakaupa. Árið 1905 opnuðust Færeyingum í fyrsta sinn möguleikar á lánum til fiskiskipakaupa úr sérstökum sjóði með hagstæðum kjörum. En næstu tuttugu árin var ekki nema helmingur eða minna af því fjármagni, sem til boða stóð, notaður til fjárfestinga í skipum og til skipaendurbóta, þar á meðal til vélakaupa (Patursson 1961:93–5). Endurnýjunin fólst, eins og fram hefur komið, að hluta til í því að kaupa vélbáta en ekki síður gömul þilskip og hjálparmótora. Þetta er

erfitt að skilja öðruvísi en svo að áhugi á nýrri tækni í fiskveiðunum hafi í raun verið mjög lítill.

Nauðsynlegt er að hafa í huga að möguleikar færeyskra útvegsmanna á lánsfé virðast hafa verið takmarkaðir allt fram í síðari heimsstyrjöld. Føroya banki var opnaður árið 1906, aðallega í eigu Landmandsbanken danska, en hlutaféð var ekki ýkja mikið, 300.000 kr. Innlán voru árið 1914 orðin 814.000 kr. en útlán til atvinnulífs, þ.á m. til fiskveiða, náðu aðeins 178.000 kr. og þau höfðu lítið að segja fyrir togarakaup enda mun bankinn hafa haft takmarkaðan áhuga á fjárfestingum í Færeyjum (West 1972:132; Johansen 1997:105). Til samanburðar má geta þess að milli 1900 og 1940 hækkaði verð á þilskipum úr nálægt 25 í 50 þúsund krónur og togari kostaði um 300 þúsund krónur á þriðja og fjórða áratugnum. Færeyska stjórnin leitaði lengi eftir því við dönsk stjórnvöld að þau útveguðu lánsfé til fiskiskipakaupa og fengu nokkru áorkað eftir 1920 en það dugði skammt til togarakaupa. Sjóvinnubankin, sem var banki í eigu Færeyinga sjálfra, var síðan stofnaður árið 1932 með 300.000 kr. hlutafé, jafn miklu og Føroya banki árið 1906, en um innlán eða lánveitingar hans er mér ókunnugt (Patursson 1961:96–8, 101; West 1972:130, 132, 151–2). Að öllu samanlögðu virðist fremur lítið lánsfé til fjárfestinga hafa verið falt í Færeyjum en þar sem hið takmarkaða fé var ekki nýtt að fullu þá virðist áhugi á fjárfestingum einfaldlega ekki hafa verið mikill.

c) Vantrú á togurum?

Þótt togarar væru dýrari en svo að lán dygðu til að kaupa þá, þá gefa þessar staðreyndir um fé, sem stóð til boða og var tekið að láni, til kynna vissa vantrú á stórvirkari fiskiskipum en Færeyingar notuðu. Í því sambandi má benda á að Erlendur Patursson (1961:98) gefur beint og óbeint í skyn að viðhorf forystumanna meðal Færeyinga í upphafi aldarinnar hafi ekki verið jákvætt gagnvart miklum breytingum á fiskiskipaflotanum. Sá skilningur fær stuðning af því sem segir í mikilli álitagerð færeyskra útgerðarmanna frá 1926 en þar kemur fram ótrú á togurum sem uppistöðu í fiskiskipaflotanum þótt ýmsir hafi mikla trú á þeim (Patursson 1961:100–101). Samkvæmt þessu má því rekja fæð togara í Færeyjum ekki síður til hreinnar vantrúar á slíkum atvinnutækjum en til skorts á lánsfé.

Rétt er að hafa í huga að færeyskir útgerðarmenn voru ekki á móti stærri og öflugri skipum en þilskipum því þeir bentu í álitagerð sinni árið 1926 á mótorskip sem æskileg veiðiskip. Höfðu þeir þar í huga skip sem voru nálægt 150 tonn að stærð, þ.e. skip sem voru stærri en þilskip en minni en togarar eins og

þá voru orðnir algengir. En til þeirra skipakaupa þurfti meira lánsfé en útgerðarmönnum stóð til boða að þeirra sögn (Patursson 1961:101). Með það í huga mætti ætla að lánsfjárskortur hafi verið helsta hindrunin fyrir kaupum á stærri veiðiskipum. En þá verður að skýra það af hverju ekki var sótt um allt það fé sem stóð til boða og féð, sem sett var í hjálparvélar og endurnýjun þilskipanna, notað til kaupa á mótorskipum.

Ennfremur má spyrja hvort þessi vantrú á togurum náði einnig til annars konar nýjunga í þorskveiðunum. Í því samhengi er athyglisvert hversu kaup á hjálparvélum í þilskip voru lítil þar sem afkoman var sæmileg á fyrstu tveimur áratugum aldarinnar. Það bendir til þess að afkoman hafi ekki verið allsráðandi í ákvörðunum um hagnýtingu nýrrar tækni. Ennfremur má benda á að mikil og hörð andstaða var gegn notkun línu og öðruvísi beitu, sem var fisknari, á síðari hluta 19. aldar og gætti hennar töluvert allt fram yfir 1910 (Joensen 1946:40–42). Allt þetta bendir til að viss vantrú á tækninýjungum hafi átt einhvern þátt í því hversu hægar breytingar urðu á fiskiskipastól Færeyinga á fyrstu áratugum 20. aldar. Togarakaupin á fjórða áratugnum benda hins vegar til að þá hafi viðhorf breyst mjög.

4. Lokaorð

Hér hefur verið varpað fram nokkrum hugsanlegum skýringum á því af hverju fiskiskipastóll Færeyinga og Íslendinga var svo ólíkur á fyrstu fjórum áratugum 20. aldar. Tilgáta mín er sú að tvennt skýri af hverju endurnýjun færeyska fiskiskipaflotans í þorskveiðunum var svo hæg og lítil þar til á fjórða áratugnum. Annars vegar hafi vantrú færeyskra útgerðarmanna á stórum fiskiskipum allt fram á þriðja áratuginn ráðið mestu um að þeir keyptu þau ekki að ráði á því skeiði. Hins vegar hafi ytri aðstæður útgerðarmanna eftir að þeir fengu meiri trú á stærri skipum þá verið orðnar það óhagstæðar að þeir hafi ekki ráðið við svo dýr skip. Tilgáta mín þarfnast þó að sjálfsögðu nánari könnunar og gerð færeyska fiskiskipaflotans er því ennþá óleyst álitamál.

Gerð íslenska fiskiskipaflotans kallar ekki síður á skýringar, ekki síst í ljósi tilgátunnar um færeyska flotann. Voru íslenskir útgerðarmenn hugsanlega jákvæðari gagnvart nýrri tækni upp úr aldamótum og fúsari að taka áhættu? Eða höfðu þeir greiðari aðgang að fjármagni? Í því sambandi er enn óleyst gáta hver hlutur sjálfsfjármögnunar var á móti lánsfé. Í þessari grein hefur lítið verið hugað að þætti útgerðarmanna eða útgerðarfyrirtækja. Var einhver munur á þeim sem skýrir að einhverju leyti ólíka framvindu í Færeyjum og Íslandi? Í því sambandi má minna á að útgerð og kaupmennska tvinnuðust mikið saman í

báðum samfélögum en meðan peninganotkun varð smám saman algengari á Íslandi um og upp úr 1900 (á helstu þéttbýlisstöðunum) héldust vöruskipti (innskriftir) og greiðsla verkkaups í vöru við í Færeyjum alveg fram á fjórða áratug aldarinnar með tilheyrandi peningaeklu (Patursson 1961:92; West 1972:131; Joensen 1987:114–19 og 1996:38; Halldór Bjarnason [2000]:8–11). Þær staðreyndir ættu að gefa þætti peningaskorts í Færeyjum aukið vægi sem skýringu á gerð færeyska fiskiskipaflotans en þá er á það að líta að kaupmenn höfðu tiltölulega greiðan aðgang að fjármagni í gegnum verslunarrekstur sinn að mati Erlends Paturssonar (1961:92). Fremur verður því að taka undir þá skoðun Sámals Tróns Finnssonar Johansens (1997:104–5) að arðsemin af hinum samtvinnuðu verslunar- og útgerðarfyrirtækjum hafi verið það lítil að hún hafi sett fjárfestingum miklar skoður.

Þrátt fyrir efnislegar takmarkanir á þeim samanburði, sem hér hefur verið gerður, er ljóst að hinn ólíki þorskveiðiskipafloti þjóðanna er athyglisvert umhugsunarefni og segir mikið um aðstæður og viðhorf í þessum tveimur samfélögum. Samanburðurinn sýnir einnig að þegar framvinda sögunnar í tilteknu samfélagi er skoðuð út af fyrir sig kann hún að virðast „eðlileg“ og „óhjákvæmileg“ og söguskýringar og söguskilningur hafa tilhneigingu til að markast af því. Við samanburð við önnur samfélög kemur oft vel í ljós að ýmislegt er ekki jafn sjálfsagt og eðlilegt og virst gæti. Þannig getur samanburður breytt að einhverju leyti skilningi manna á sögu beggja þjóðanna, kveikt nýjar spurningar, bent á vanrækt efni og vakið máls á gleymdum sjónarmiðum. Óskandi væri að fræðimenn veittu sögu þessara grannþjóða meiri athygli en áður með samanburðarrannsóknum. Þessi grein hefur vonandi sýnt fram á gildi slíkra rannsókna og um leið varpað eilítið nýju ljósi á þorskveiðisögu beggja þjóðanna.

Greinin er skrifuð með tilstyrk Vísindasjóðs Rannsóknarráðs Íslands og færir höfundur ráðinu þakkir fyrir.

HEIMILDIR

- Aðalgeir Kristjánsson og Gísli Ágúst Gunnlaugsson. 1990. Félags- og hagþróun á fyrri hluta 19. aldar á Íslandi. *Saga* 28:7–62.
- Arge, Niels Juel. 1996. *Teir tóku land*. [Føroyingar í Grønlandi 1.] Borgin, Tórshavn.
- Bjarni Guðmarsson. 1986. Togaraútgerð í Reykjavík 1920–1931. Heimir Þorleifsson (ritstj.): *Landshagir*. Þættir úr íslenskri atvinnusögu, gefnir út í tilefni af 100 ára afmæli Landsbanka Íslands, bls. 173–97. Landsbanki Íslands, Reykjavík.

- Debes, Hans Jacob. 2001. *Færingernes land*. Historien om den færøske nutids oprindelse. Udgivet af Steen A. Cold og Kristian Hvidt. Multivers, [København].
- Hagskinna*. Sögulegar hagtölur um Ísland. 1997. Ritstjórar Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. Hagstofa Íslands, Reykjavík.
- Halldór Bjarnason. [2000]. Kyrrstaða atvinnuhátta á 19. öld og upphaf nútímans í hagsögu Íslands: Ný sögutúlkun í ljósi nýrrar vitneskju. Fyrirlestur af Hugvísindapingi HÍ 14. október 2000. Vefslóð: http://www.hugvis.hi.is/saekja/hb_erindi.pdf.
- Halldór Bjarnason. 2003. Hugarfar, fjármagn og danskt forræði: Fyrirstöður þilskipa-útgerðar á Íslandi og útgerðarsaga Vestfjarða 1800–1880. *Ársrit Sögufélags Ísfróinga* 43:259–76.
- Høgenesen, Róland Waag. 1968. Færøernes historie frem til den anden verdenskrig. Anders Ølgaard (red.): *Færingar – frænder*. Sprog, historie, politik og økonomi, bls. 43–75. Gyldendal, København.
- Jacobsen, H. J. 1958. Landbrug. *Færøerne* 2, bls. 184–218. Dansk-færøsk samfund, København.
- Jákupsstovu, Edith í. 1993 Føroyskur fiskiskapur undir Íslandi. Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.): *Frændafundur*. Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20.–21. ágúst 1992, bls. 142–5. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Joensen, Jóan Pauli. 1996. The Fisheries of the Faroe Islands: An Overview. Poul Holm, David J. Starkey, Jón Þ. Þór (ed.): *The North Atlantic Fisheries, 1100–1976*. National Perspectives on a Common Resource, bls. 27–47. (Studia Atlantica 1, Fiskeri- og Søfartsmuseets Studier Serie 7.) North Atlantic Fisheries History Association, Reykjavík.
- Joensen, Jóan Pauli. 1982. *Fiskafólk*. Ein lýsing av føroyska húshaldinum í slupptíðini. Føroya sparikassi, Tórshavn.
- Joensen, Jóan Pauli. 1987. *Fra bonde til fisker*. Studier i overgangen fra bondesamfund til fiskersamfund på Færøerne. (Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Supplementum 12.) Føroya fornminnissavn, Tórshavn.
- Joensen, Robert. 1946. *Útróður 1845–1945*. Meginparturin viðvíkjandi útróðrinum frá Klakksvík. Höfundur, Klakksvík.
- Johansen, Sámál. 1980. *Til lands*. Útróður í Íslandi. [Án útgef.], Tórshavn.
- Johansen, Sámál Tróndur Finnsson. 1997. *Fra 'hose' til fiskefilet!* Et studie i Færøernes teknøkonomiske historie. (Publikationer fra Institut for geografi og internationale udviklingsstudier. Arbejsspapir nr. 131.) Roskilde universitetscenter, Roskilde.
- Jón Þ. Þór. 1997. *Ránargull*. Yfirlit yfir sögu fiskveiða á Íslandi frá landnámsöld til skuttogaraaldar. Skerpla, [Reykjavík].
- Jón Þ. Þór. 2003. *Saga sjávarútvegs á Íslandi* 2. 1902–1939: Uppgangsskeið og barningsár. Vélaöld. Hólar, Akureyri.
- March, Edgar J. 1970. *Sailing trawlers*. The Story of Deep-sea Fishing with Long Line and Trawl. 2nd ed. David and Charles, Newton Abbot.

- Mitens, Edward. 1958. Fiskeri og fiskeeksport. *Færøerne* 2., bls. 158–83. Dansk-færøsk samfund, København.
- Patursson, Erlendur. 1961. *Fiskiveiði – Fiskimenn 1850–1939*. Minningarrit Føroya fiskimannafelags 14. november 1911–1961. [Tórshavn].
- Rasmussen, Petur Martin, og Hanus A. Samuelsen. 1965. *Føroya søga*. [Án útgef.], í Hoydølum.
- Robinson, Robb. 1996. *Trawling. The Rise and Fall of the British Trawl Fishery*. (Exeter Maritime Studies.) University of Exeter, Exeter
- Sigfús Jónsson. 1984. *Sjávarútvegur Íslendinga á tuttugustu öld*. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Valdimar Unnar Valdimarsson og Halldór Bjarnason. 1997. *Saltfiskur í sögu þjóðar*. Saga íslenskrar saltfiskframleiðslu og -verslunar frá 18. öld til okkar daga 1. Ritstjóri Halldór Bjarnason. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Vilhjálmur Hjálmarsson. 1993. Fiskveiðar Færeyinga við Austurland. Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.): *Frændafundur*. Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20.–21. ágúst 1992, bls. 128–41. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Wählin, Vagn. 1996. The Faroese Greenland Fishery: Faroese Fishery Policy towards Denmark and Greenland in the Inter-War Period. Poul Holm, David J. Starkey, Jón Th. Thór (ed.): *The North Atlantic Fisheries, 1100–1976*. National Perspectives on a Common Resource, bls. 62–88. (Studia Atlantica 1, Fiskeri- og Söfartsmuseets Studier 7.) North Atlantic Fisheries History Association, Reykjavík.
- West, John F. 1972. *Faroe. The Emergence of a Nation*. C. Hurst & Co., London; Paul S. Eriksson, Inc., New York.
- Wylie, Jonathan. 1987. *The Faroe Islands. Interpretations of History*. The University Press of Kentucky, Lexington, Kentucky.

SUMMARY

Cod fisheries secured a leading role in the economy of the Faroe Islands and Iceland in the first half of 20th century. This article presents a selective overview of the fisheries sector in both societies from around 1850 to 1940, focusing especially on the fishing fleet and the striking differences in its composition between the two countries.

The main question posed is: why did Faroese fishing ship owners use decked sailing vessels in their principal fisheries, which were moreover long-distance concerns, while Icelandic fisheries, making shorter fishing voyages, used engines?

Between 1900 and 1920, cod fishing was a moderately profitable industry in the Faroes, but after 1920, fitting out the ships became more difficult because the returns were often meagre and considerable losses were sometimes incurred. This seems to have discouraged investment in steam trawlers after 1920, for only small engines were in-

stalled in the decked sailing vessels. This probably also explains why the relatively modest resources of investment loans were only partly used after 1920. But it does not explain the lack of interest in trawlers before 1920 and it appears that there was a certain distrust of steam trawlers among Faroese fishing ship owners before and after 1920. Possibly this lack of interest was an extension of a certain distrust in modern fishing gear to be found among Faroese people into the early 1910s.

By contrast, Icelandic fishing ship owners seem to have embraced the new fishing technology fairly enthusiastically. This trend had already occurred in the early 1900s, when there was a more favourable climate for investment than after 1920. By 1920 the Icelanders had built up experience, trust and expertise in steam trawlers. They had also accumulated capital to face the difficulties of the 1920s when their business fluctuated more heavily than before.

The reasons for these differing attitudes towards new technology in Iceland and the Faroes is difficult to explain. A longer and greater tradition of fishing had perhaps made Icelanders more receptive to novelties in their business. Also, Icelandic society was conceivably more progressively orientated by 1900 than the Faroese, which was presumably more traditional in its ways of thinking.

To sum up, Faroese fishery owners did not fully exploit their opportunities for investments in steam trawlers during the period 1900-1920, when circumstances were comparatively favourable, finding themselves thereafter trapped in a vicious circle of unproductive fishing ships and small and sometimes negative returns. Icelandic fishery owners were bolder in their investments in steam trawlers in 1900-1920 and had put themselves in a better position by 1920 to tackle subsequent fluctuations.

ÓLI OLSEN

Sigling og útbúgving I
– frá landnámi til okkara dagar
(Úrdrag)

Víkingatíðin

Tað er framvegis ein gáta, hvussu norðbúgvar bóru seg at, tá ið teir sigldu millum lond í víkingatíðini. Ikki júst tað at teir funnu lond – tað kundi vera av tilvild – men meira, at teir dugdu at halda leiðirnar opnar – megnaðu at halda regluligum sambandi uppi. Lutir úr útgrevstrum varpa helst ljós á nøkur viðurskiifti, men ikki øll.

Tó skal sigast, at loðsskipanin var kend og uttan iva nógv nýtt. Í Indiahavinum høvdu teir longu tá nýtt langfaraloðs í øldir, og orðið *leiðsagnarmaður* í forn máli boðar júst frá slíkum leiðsøgumanni. Umráðandi var at hava slíkan skilamann umborð, sum hevði siglt ferðina áður, sum dugdi at tulka ymsu náttúrufyribrigdini rætt, og sum var kunnigur, tá ið land var nomið.

Siglt varð um summarið

Siglingin um hav fór fram summarhálvárið, og hóast einans sól og stjørnur vóru at vísa leiðina, so komu teir fram kortini. Norðstjørnan, eisini nevnd Leiðarstjørnan, var besta álitíð, tí hon stendur støðugt í norðri, og við henni bar til at finna hinar ættirnar. Longu í maimánaði gerast næturnar kortini so ljósar, at stjørnurnar kámost burtur, og ikki fyrr enn í august síggjast tær aftur. Hesa árstíðina hava teir so ikki havt annað enn sólina og ættina at meta seg eftir.

At forfedrarnir dugdu at seta kós, og at teir dugdu at halda skipinum á kósini í daga-, ja í vikuvís, er eyðsæð, tí annars hevði ikki borið til at siglt so langar leiðir.

Vit hava higartil eingi prógv fyri, at forfedrar okkara høvdu útgerð, so teir kundu áseta knattstøðuna á víðum havi. Íslendingasøgur nevna einki um slík siglingartól, men tær siga, at var sólin frammi, bar til at *deila ættir* – at kunna seg um ættirnar, leggja farið á kós. Hinvegin siga tær eisini, at tá ið tjúkt varð í veðrinum ella samdrigið, *á kom hafvilla* – viltust menn á havinum.

Ravna-Flóki og sigling hansara

Magnetjarnsteinin – ta fyrstu einføldu kumpassina – kendu norðbúgvar ikki. Í norrønum bókmentum fáa vit fyrstu ábendingar um hetta tól í Landnámabók,

frá uml. 1240. Tað er í sambandi við søguna um norska víkingin Flóka Vilgerðarson, sum í 9. öld ætlaði sær til Íslands at seta búgv. Við sær hevði hann tríggar ravnar, sum vísa skuldu leiðina. Fyrsti ravnurin var skjótur aftur eftir at vera sleptur á flog. Annar fleyg runt eina løtu, og so var hann aftur, meðan triði helt avstað og kom ikki aftur. Við at stevna somu leið sum hesin ravnurin fann Flóki Vilgerðarson Ísland. Tí varð hann róptur Ravna-Flóki.

Frágreiðingin í Landnámabók er áhugaverd, tí eftir orðingini skilst, at høvundurin kendi magnetjarnsteinin. Hann sigur soleiðis: „Teir skuldu vísa honum leiðina, tí tá á døgum høvdu havsiglingarmenn ikki leiðarastein (magnetjarnstein, rith.) í Norðurlondum.“

Í kjalarvørri víkinganna

Áhugin fyri, hvussu víkingar sigldu, er ikki nýggjur. Í sambandi við heimsframsýningina í Chicago í 1893, ið aftur hevði samband við 400 ára haldið fyri, at Kolumbus nam land í Amerika, sigldi norski skiparin Magnus Andersen við 11 monnum yvir Atlantshavið við *Viking*, neyvari eftirgerð av Gokstadskipinum. Hóast navigering er týðningarmikil, skal skipið koma fram á leið, so er grundarlagið undir allari sigling skipið sjálvt. At tað er sjódygt, og at tað fer væl við sær í øllum veðri. Á hesi longu ferð kundu menn bert ásanna, hvussu frammarlaga menn vóru sum skipasmiðir longu í víkingaöld.

Síðani tá eru fleiri tílíkar ferðir gjørdar. T. d. sigldi víkingaskipið *Saga Siglar* – eftirgerð av Skuldelev 1 skipinum – um knøttin í 1980-árunum við Ragnar Thorseth sum skipara. Men tann kendasti sjógarpurin og vísindamaðurin í hesum høpi er uttan iva Thor Heyerdahl. Ferðir hansara við fornaldarskipunum Kontiki, Ra og Tigris yvir Kyrrahavið, Norðuratlantshavið og Indiskahavið eru kendar um allan heim.

Forn siglingaramboð

Í 1948 kom undan kavi lítið fornminni í Eysturbygd í Grønlandi, sum tíðarfest er til umleið ár 1000. Hesin lutur var beinanvegin settur í samband við forna sigling. Hann er úr viði, hálv máni í skapi, 7 cm í tvørmát og rundumegin útskorin eins og kumpassstrik á at líta. Við hesum fornminni søgdu granskarar seg endiliga hava fingið prógv fyri, at norðbúgvar nýttu peiliskivu, tá ið teir sigldu. Við fornlutinum sum fyrimynd, og sum hon varð hildin at hava sæð út upprunaliga, vóru nú nýggjar peiliskivur evnaðar. Í hesum sambandi má ein íslendingur nevast.

Hann búði á Flatey á Norðurlandinum, Oddi Helgason at navni, var mest at kalla stjörnufrøðingur, og har um leiðir nevndur Stjørnu-Oddi. Um ár 1000 gjørdi hann peiliskemu yvir sólina, tá ið hon rísur og setur – kannaði sveigvíddina (amplituduna) – árið í kring. Somuleiðis gjørdi hann talvu, ið vísti meridianhæddina – tá ið sólin stendur í suðri og hægst – alt árið. Hugsu vit okkum, at samtidarmenn yvirhøvur hava vitað um hesi viðurskifti, ber til undir vanligum umstøðum at skilja fornu siglingina um høv.

Men søgan um fornminnið úr Eysturbygdini endar ikki her. Í 1978 gjørdi svenskur stjörnufrøðingur vart við nakrar skøvur, ið vóru á lutinum, og sum hann hevði granskað. Hann var komin til tað úrslit, at tvær av strikunum væl kundu vera sólskuggalinjur, sonevndar gnomonkurvar. Hevði hann rætt í hesum, so var talan nú um eina sólarkumpass. At fáa staðfest, um ristingarnar vóru tilvildarligar ella gjørdar við ávísu endamáli fyri eyga, var farið til kriminalløgrelguna at fáa serkanningar gjørdar. Úrslitið varð, at skøvnar vóru gjørdar til ávíst endamál, og fornminnið verður nú umrøtt bæði sum peiliskiva og sólarkumpass.

Forn siglingarvegleiðing

Mær vitandi eru Íslendingasøgur einasta uppruna keldutilfar, ið sigur frá mongu hendingunum her um leiðir í víkingaöld. Og hóast tær hava livað á manna munni í öldir, áðrenn tær vóru niðurskrivaðar, so eru tær ikki minni áhuga-verdar fyri tað. Í Hauksbók, ið er skrivað við Landnámabók sum grund, eru heilar 6 siglingarvegleiðingar í Norðuratlantshavi. Ein teirra ljóðar soleiðis í føroyskari týðing:

Frá Hernum í Noregi (við Bergen) sigl í beinan vestan til Hvarf (Hvarvið) í Grønlandi, og tú hevur tá siglt norðan fyri Hjaltland (Hetland), soleiðis at tú hómar land í klárum veðri, og sunnan fyri Føroyar, soleiðis at havið stendur um hálvar líðirnar, og sunnan fyri Ísland, at tú sært fugl og hval haðani.

Stutt og einføld vegleiðing, lætt at minnast, og mundi tað ikki eisini vera endamálið í eini tíð, tá ið alt var goymt í minninum? Einku orð verður greitt um navigeringina, men vit mugu gera okkum greitt, at var vegleiðingin einføld, so var siglingin tað ikki. Tvørturímóti.

Sjókort og nautiskar bókur vóru ikki til, og hvat skuldu teir, tá ið samanum kom, brúka slíka útgerð til umborð á opnum fari fullum av fólki og útgerð? Vit kunnu bara hugsa um nýliga farnu slupptíðina, har skiparar stundum goymdu sjókortini í koyggjuni. Hvussu mikið betri vóru umstøðurnar hóast alt ikki har

umborð enn á víkingaskipinum? Og tá ið rætt skal sigast, mundi nakar sjófari yvirhøvur duga at lesa ella skriva fyri 1000 árum síðani?

Langskip, knørrur og byrðingur

Fornfrøðiligrir útgrevstrar boða frá tveimum skipasløgum í víkingaöld: Langskipinum, ið man vera tað eldra, og knørrinum. Fyrra var herskip, langt, mjátt og lágborðað. Tað var smidligt, sigldi skjótt og var lætt at manøvrera. Men nógvir mans vóru við, og fœringurin lítill.

Knørrurin var farmaskipið, sum einamest kom í sigling eftir sjálvt landnámið – tá londini skuldu byggjast. Sammett við fyrra var knørrurin háborðaður, hevði krappa reising, var burðarmikil og mest ætlaður seglum, hóast røðir vóru bæði framman og aftan. Sammett við langskipið vóru fáir mans við. Eitt annað flutningsskip var byrðingurin. Hann hevði nakað sama skap sum knørrurin, men var minni og var vanliga ikki hildin at vera havskip.

Fornur fœroyskur sjómansskapur

At útróður hevur havt týðning frá elstu tíðum, bera víkinga- og miðaldartoftir okkara boð um. Har eru funnin bátaborð, bátsseymir, vaðsteinar og fiskabein. Longu í 1673 fáa vit í bók Lucas Debesar at vita, hvussu fœroyingar leggja á havmið, sum er júst sami háttur, menn framvegis nýta.

Siglingarfrøði og staðlinjur mundu teir gomlu kortini ikki hugsa stórvegis um, tá ið teir úti á havi miðaðu seg av, ella tá ið teir av handahógvi lögdu upp fyri streym og vind á fiskileið, ella tá ið siglt varð aftur at landi.

– At ýta av, leggja mið, var heldur ikki nakað, ein lærði í roykstovuni. – At gerast góður miðamaður, lærði ein bert við at nýta eyguni á útróðri. Soleiðis lærði hvør ætt seg sjálva, ella hvør ætt aðra.

Mið nevast tær leiðir, har menn av royndum vita, at fiskur er at fáa, og funnið verður aftur á mið við ýtum. Eitt ýti er ein miðingarlinja úr bátinum eftir tveimum eyðkendum støðum á landi, áraka hvørt annað. Til tess at staðfesta eitt mið krevjast tvey ýti, og ber tað til, verður stundum triðja tikið eisini.

Siglingarfrøðin metir ýtið vera hentastu staðlinjuna. Einkí er beinari enn kløkt ýti, sigur hon, og tað kann leggjast bert við at hyggja upp á land. Vit sleppa frá at nýta siglingaramboð. Í orðinum staðlinja liggur, at báturin er staðfestur at vera í ávísari linju í ávísari løtu, men hvar, veitst tú ikki, fyrr enn tú hevur tvær staðlinjur. Har, tær skerast, er staðið.

Samanumtøka

Teir gomlu kendu og dugdu at eygleiða øll viðurskifti rundan um seg, sum høvdu við teirra dagliga virkisøki at gera. Teir dugdu ikki alt, men tað, sum teir dugdu, tað dugdu teir væl. Evnini at duga at leggja til merkis og leggja sær í geyma alt tað, sum náttúran boðar, dattu so við og við burtur, samstundis sum tann bókligi lærdómurin fekk størri og størri týdning, og mátingar- og avlesingartól av ymiskum slag vórðu alt vanligari umborð á førum okkara.

Hesi evnini at hava samskifti við náttúruna vóru ikki bert hjá okkara fólki, men hava verið vanlig um allan heim. Evni og fatan, ið eru at finna í tí gráu leiðini millum instinkt og í royndum vunnum kunnleika.

Siglingarfrøði í Føroyum – yvirlit fram til 1927

Fyrstu tekini:

Mads Winther (1748–1908)

Nólsoyar Páll (1766–1908)

Jákup Nolsøe (1774–1869)

Skiparar læra frá sær – fútin skrivar løyvi:

Suðuroyar Dánjal (1787–1874)

Christen Jensen Andreasen (1815–1858)

Matthías Þórðarson (1853–1919)

Skiparaskúlar og fyristøðumenn teirra:

(1893: skipað útbúgving byrjar)

Jens Mohr

Jens í Dali

Pól Niklái Danielsen

Dánjal í Ungagarði

Brøðurnir við Stein og Norðoya Jógvan

Hans Djurholm

Viggo Ryving Jensen og Andreas Nielsen

Jens Pauli í Dali

SUMMARY

Our Nordic ancestors knew intimately and were keen observers of the natural phenomena around them that impinged upon their lives and work. Although, according to modern standards, there were many things they could not do, they were masters at using their intimate knowledge of the rhythms and vicissitudes of nature. However, this ability withered with the emergence of formal education and nautical technology. These capabilities, which exist in the grey area between instinct and experiential knowledge, were of course not only found among our ancestors but have been observed throughout the world.

GESTUR HOVGAARD

Stovnar og nýskapan á norðurleiðum:

Tvörvísindalig rannsókn um leiklut kommunanna í nýskapan

GUNNAR ÞÓR JÓHANNESSON

Stofnanir og nýsköpun á norðurslóðum:

Þverfagleg rannsókn á hlutverki sveitarfélaga í nýsköpun

Inngangur

Hvönn týðning hava kommunurnar í nýskapan? Hetta er hövuðsevnið í eini stærri norðurlandskari samanberandi granskingarverkætlan, har luttakarnir hava umboðað stovnar úr Finnlandi, Svøríki, Noregi, Føroyum og Íslandi. Tilsamans 14 granskarar hava staðið fyri vísindaliga forarbeiðinum, samrøður, analysur, umframt miðlan av úrslitinum (Aarsæther 2004). Men hví so granska innovasjón og lutfallið millum kommunalu eindina og nýskapan? Svárið er rættuliga einfalt, tí evnini at megna nýskapan hava fingið ein sera týðandi leiklut í nútímans økismenning. Harumframt, so hevur lokalpolitiska institusjónin í Norðanlondum – kommunan – eina drúgva siðvenju fyri at hava ein týðandi leiklut í samfelagsins menning. Vit skulu í hesi grein leggja fram hövuðstemað í verkætlanini og serliga knýta tað til íslendskar og føroyskar kommunur. Tað vil siga, at vit fyrst skulu siga eitt sindur um bakgrundina fyri verkætlanini, umframt ástøðiliga og háttalagsliga grundarlagið. Harnæst skulu vit greiða frá innovasjónunum í teimum føroysku og íslensku dømum og á tí grundarlagi enda við eini samanbering av leiklutinum hjá íslenskum og føroyskum kommunum í innovasjónstilgongd.

Bakgrundin fyri verkætlanina

Tað granskingarsamstarv, sum hevur staðið fyri hesi verkætlanini, røkkur í stóran mun aftur til 1996, har granskarar í Roskilde og Tromsø í felag svaraðu upp á granskingarætlanina MOST (Management of Social Transformation) undir altjóða felagsskapinum UNESCO. Sum partur av hesum UNESCO-MOST netverki hevur verkætlanin Circumpolar Coping Processes Project (CCPP) virkað nú í nøkur ár (sí <http://uit.no/mostccpp>), og fleiri útgávur eru

komnar í sambandi við hessa verkætlan (m.a. m.a. Bærenholdt & Aarsæther 2001, Aarsæther & Bærenholdt 2001, Aarsæther & Bærenholdt 1998). Hóast verandi verkætlan ikki er beinleiðis knýtt at MOST-CCPP umhvørvinum, so byggir hon í stóran mun víðari á tær royndir innan samanberandi háttalag, sum eru bygdar upp innan nevnda umhvørvið. Innan CCPP verkætlanina gjørdist eisini týðningurin av kommunuinstitúsjónini alt meiri týðiligur í lokalarí menning, og tí var eisini avgjørt at gera serstakt átak hesum viðvíkjandi (Bærenholdt 2002, Hovgaard 2002).

Verkætlanin „Institutions and Innovations“ fekk stuðul í øðrum stigi av Norðurlenska granskingarprogramminum „Future Challenges and Institutional Preconditions for Regional Development Policy“. Programmið er sett í verk av Norðurlenska Ráðharraráðnum og Norðurlenska Embætismannaráðnum (NERP), og samskipað av norðurlenska regionalpolitiska granskingarstovninum NordREGIO. Verkætlanin endar á heysti 2004, og skulu tá endaligu frágreiðingarnar fyriliggja (Aarsæther 2004).

Í hesi verkætlanini hava íalt 21 kommunur í norðurlenska útjaðaranum tikið lut, og av hesum hava verið tvær íslenskar og tríggjar føroyskar. Í íslenska færinum er talan um Ísafjarðarbær og Hornafjørð, meðan Gøta, Leirvík og Fuglafjørður hava verið føroysku kommunurnar. Tað eru innovasjónir frá hesum 5 kommununum, sum vit her skulu greiða frá, men fyrst til ástøðiliga og háttalagsliga grundarlagið undir verkætlanini.

Ástøði og háttalag¹.

Vitligt er, at bæði fyrirteytir og evni at skapa innovasjón eru ójavn býtt millum ymisk øki. Fyri tilfeingistengdu samfeløgini í norðurlenska útjaðaranum verður mangan peikað á vantandi formligan kunnleika og trupla frástøðu til marknaðir sum meginorsøkir til, at færri innovasjónir eru at finna í hesum økjum. Tá vit harumframt vita, at „Tað Almenna“ minskar um sín aktiva leiklut, umframt at verandi ídnaðarvinnur eru fyri stórum broytingum, so setir hetta eitt stórt trýst á lokalu økini at skapa innovasjón, serliga í útjaðaranum. Uttan íva, so hevur sentrala valdið (Staturin/EU) stóran týðning fyri lokala menning og vinnu, allarhelst størri enn tann ávísa kommunan hevur, eitt nú gjøgnum arbeiðsmarknaðar-, vælfærdar- og sosialpolitikk. Hinvegin, sum longu víst á, so kemst ikki uttan um leiklutin hjá kommununi, ein leiklutur sum greitt tykist vaksandi. Á hesum grundarlagi hevur verið arbeitt við 4 høvuðsspurningum:

¹ Hendan gjøgnumgongdin byggir á Aarsæther & Suopajärvi (2004), og finst meiri útdýpandi framløgd har.

- Í hvønn mun finst nýskapan (innovasjón) í norðurlenska útjaðaranum?
- Í hvønn mun er kommunan ein skapandi viðleikari í innovasjón?
- Hvørjar fyrirteytir skulu vera fyrri samanspæli millum kommunu og innovasjónsaktivitet, at positiv lokal menning spyrst burturúr?
- Hvør er lærdómurinn av hesum fyrri innovasjónspolitik, lokalt, regionalt og nasjonalt?

Avgerandi ástøðiligi spurningurin hevur verið, hvussu vit skulu skilja „innovasjón“, og ikki minst, hvussu hetta hugtakið skal skiljast í mun til kommunalu eindina.

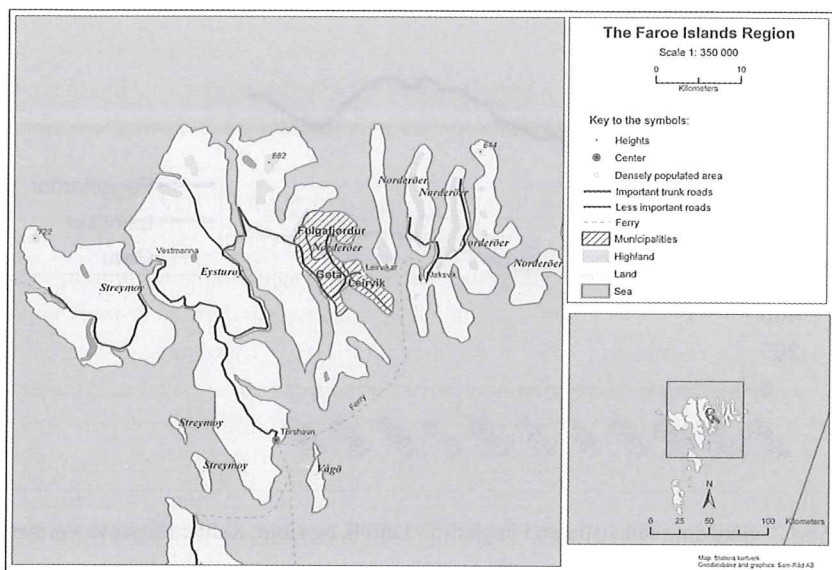
Vit kenna best hugtakið innovasjón sum eitt tekniskt fyrbrigdi, ið kann seljast á einum marknaði. Institusjonell ástøði hevur tó eina væl breiðari tilgongd, og í okkara samanhangi tosa vit um innovasjón innan trý umráði við – í prinsippinum – hvørt sínum rasjonali: 1) vinnuumráðið, har tað er marknaðarstýring; 2) almenna umráðið við síni demokratisku og byrokratisku stýring; og 3) sivilsamfelagið, stýrt gjøgnum virðir, meiningar og gerandis aktivitetir. Talan er sjálvsagt um nakrar „reinar typur“, sum í veruleikanum eru samantvinnaðar, men til ber at siga, at innovasjón í bólki 1 eru vanligar vinnuligar nýskapanir, meðan innovasjón í bólki 2 eru nýskapanir í almennu skipanini, og innovasjónir í bólki 3 eru nýskapanir, sum henda uttan fyrri marknaðin ella demokratisku skipanina. Sjálvsagt kunnu hesar yvirlappa í veruleikanum, eitt nú við at eitt mentanarligt átak at varðveita ein bygning, eisini kann vera liður í at menna ferðavinnuna í eini kommunu. Innovasjónir skulu eisini síggjast sum tilgongdir, har bæði lokal og netverk aðrastaðni hava týdning fyrri, hvussu átakið hepnast og ikki (Aarsæther & Suopajärvi 2004).

Framferðarhátturin í verkætlanini er ein „bottom-up“ ella „úr-neðra-og-upp“ tilgongd, har leiklutur kommununnar er funnin við at fylgja ávísam nýskapanum aftur gjøgnum ta tíðina, tær eru skaptar í. Hetta er gjørt bæði við bólkasamrøðum og einstaklingasamrøðum, og á hendan hátt er funnið fram til, hvørjar tilgongdir hava fyrifarið í hvørjum føri, hvørjar relasjónir hava verið millum aktørar og millum aktørar og stovnar. Av íalt 321 innovasjónum eru í samlaðu verkætlanini 62 fylgdar upp, har hesar hava verið sólskinssøgur at læra av, heldur enn tað sum miseyðnað er (fyrri nærri útgreining, sí Aarsæther & Suopajärvi 2004).

Institusjónir og innovasjónir: Trý føroysk dømi²

Í Føroyum hava tær tríggjar kommunurnar Gøta, Leirvík og Fuglafjørður verið partur av verkætlanini, og vóru tær valdar, tí tær í einum føroyskum høpi kunnu sigast at vera nýskapandi innan øll trý innovasjónsumráðini. Eisini er áhuga-vert, at kommunurnar eru grannakommunur, soleiðis sum eisini sæst á mynd 1.

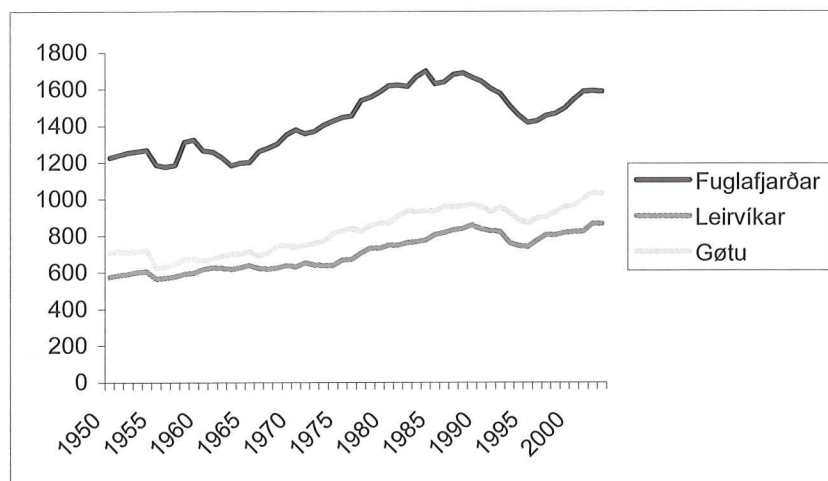
Mynd 1: Føroysku kommunurnar.

Í Føroyum eru í lútuni íalt 48 kommunur, sum hava ímillum á leið 20 og 18.500 íbúgvar. Nógvar kommunur eru rættuliga smáar, og hóast ein kann siga, at tað er lætt hjá borgaranum at koma til orðanna í smáum eindum, so hava tær smáu kommunurnar serliga stórar trupulleikar við at megna fíggarligu og umsitingarligu byrðarnar. Nakrar samanleggingar eru tí eisini avgjördar, og eftir næsta kommunuval – í 2004 – verða kommunurnar einar 35 í tali.

Kommununnar leiklutur er vanliga knýttur at nøkrum stöðisfunksjónum, eitt nú fólkkaskúla, eldsløkking, vatnveiting, bygdavegir og – møguliga – ítróttar- umhvørvi, mentanarstöð, umframt seinnu árinum eisini barnaansing og aðrar sosialar tænastrur. Nógvar kommunur megna ikki allar grundtænasturnar, og í vissum førum tekur sentralmyndugleikin sær tí av hesum. Av teimum trimum

² Upprunaliga tilfarið, herundir og ein meiri nágreinilig greining av tilfarinum er at finna í Mýri & Biskopstø (2004).

kommununum, sum eru við í hesi kanningini, er Fuglafjørður tann størsta við á leið 1600 íbúgvum, Leirvík hevur á leið 1000 íbúgvum, meðan Gøta hevur á leið 900 íbúgvum. Allar tríggjar kommunurnar vóru hart raktar av kreppuni í byrjanini av 1990'unum, men hava seinastu árin havt støðuga framgongd í fólkatálinum, umframt at støðugt arbeiði hevur verið í økinum. Gongdin í fólkatálinum sæst á mynd 2 niðanfyrri:

Mynd 2: Gongdin í fólkatálinum í Fuglafirði, Leirvík og Gøtu. Kelda: Hagstova Føroya.

Allar tríggjar bygdinar eru eisini neyvt tengdar at fiskivinnuni, men innan hvør sítt øki. Fuglafjørður er farin frá at vera ein klassisk ídnaðarbygd (flakavirkis-ídnaður) til at vera ein bygd við framkomnari ídnaðarframleiðslu og einum rættiliga breiðum tænastuvirksemi innan fiskivinnu, t.d. trolframleiðslu, útgerð til alivinnuna v.m. Leirvík heldur partvíst fast í síni siðvenju fyri útróðri, men samstundis eru í dag fyra virki innan fiskaframleiðslu, umframt at nýggir stórrí bátar eyðkenna fiskiflotan har. Í Gøtu er siðvenja fyri fjarfiskiskapi, men har-umframt er vinnumynstrið rættiliga breitt, sum umframt fiskavirking eisini telur aðra framleiðsluvinnu og privat tænastuvirksemi, her eisini nakað av ferðavinnu. Allar tríggjar bygdinar eru eyðkendar við, at nógv nýtt virksemi hevur tikið seg upp seinastu árin, men framhaldandi týðningurin av fiskivinnuni má ikki undirmetast, og ikki minst, at verandi vinnumynstur framvegis má metast at vera viðbrekið sæð í mun til bæði náttúrunnar og marknaðarins lúnur.

Valið av hesum trimum kommunum fellur náttúrliga saman við, at tær vinnuliga hava spent seg út seinastu árin. Samstundis er ein broyting farin fram

í kommunalu uppgávuunum, ikki minst í hesum kommununum. Vanliga hava føroyskar kommunur lagt dent á at tryggja „harða undirstøðukervið“ so sum grundøki, vegir og havnir. Seinastu árin er dentur alt meiri lagdur á „bleyta undirstøðukervið“ so sum barnaansing, eldrarøkt og aðrar sosialar uppgávur, har tað tí eisini kann talast um nýskapandi tiltøk, og sum vit skulu venda aftur til.

Nýskapanarátøkini

Til at finna fram, hvørjar lokalar nýskapanir skuldu greinast nærri, vóru samrøður gjørdar við fólk í bygðaráðunum, og á hesum grundarlagi vóru trýggjar nýskapanir valdar í hvørji kommununi, ein umboðandi hvørt umráðið, sum víst í *tabell 1*.

Slag av nýskapan

	Vinnu- sferan	Almenna sferan	Sivilsferan
Fuglafjørður	Viking fish protein	Busruta	Mentunnaarhúsið
Gøta	Normek	Ellisheim	Grót
Leirvík	Faroe Marine Products	Ellisheim	Gamli skúli

Tabell 1: Útvaldar nýskapanir.

Hesar nýskapanir eru ikki bert valdar út frá teirra búskaparlaga týðningi, men partvíst tí tær fevna um tey trý umráðini, umframt at talan er um – í minsta lagi – lokalt sæð, eina kvalitativevna lokala nýskap. Av tí sama kunnu onkrar teirra sýnast triviellar fyri ein uttanfyri standandi, men tað er júst teirra týðningur fyri lokalsamfelagið, sum er avgerandi.

Fuglafjørður

Fuglafjørður er kendur fyri at hava eitt sterkt vinnulív, og seinastu tíðina eisini fyri sítt Mentanarhús.

Virkið Viking Fish Proteins byrjaði sítt virksevi í oktobur 2003 og framleiðir surimi úr pelagiskum fiski. Stovnarin av virkinum arbeiddi við hugskotinum eini 15 ár og bygdi sær hesa tíðini upp eina stóra vitan um hesa framleiðslu, umframt eitt stórt netverk av fólki, harav nøkur eisini blivu partaeigarar. At virkið varð lagt í Fuglafirði kann lýsast við, at har var fram-

anundan eitt stórt virki (Havsbrún), sum tók ímóti pelagiskum fiski, umframt at kommunan við sínum positiva hugburði móttvegis ætlanini, herundir at tryggja krevjandi vatnveitinig, kom at virka sum ein „stuðul“ fyri verkætlanini.

Søgan um Mentanarhúsið er long og gongur aftur í 1950'ini, tá ætlanin var at byggja eitt lokalt sjónleikahús. Hetta húsið varð av ongum, m.a. tí verkætlanin ongantíð fekk ta neyðugu breiðu undirtøkuna lokalt, her var ein trupulleiki, at ætlanin onga undirtøku hevði millum átrúnaðarligu bólkarnar. Tá verkætlanin í 1989 bleiv umskipað frá at vera eitt leikhús, til at vera eitt mentanarhús, bragdaði. Tað tók tó heili 12 ár enn, áðrenn ætlanin varð veruleiki, og tá var húsið eisini vorðið væl dýrari enn upprunaliga ætlað. Hinvegin ivast ongin í dag um, at Mentanarhúsið, umframt sín mentanarliga týdning, eisini hevur stóran sosialan og búskaparligan týdning fyri lokaløkið. Sjónleikarafelagið í Fuglafirði er tann parturin, sum fyrst og longest hevur lagt grundarlag undir hesa verkætlan. Men fyrst tá kommunan broytti sín leiklut frá at vera óatkomilig og enntá ein beinleiðis forðing fyri at fáa húsið bygt, til at blíva ein felagi í verkætlanini, kom gongd í, tí tá skaptist eitt sterkt netverk millum tey, sum hava arbeitt við ætlanini, kommununa og uttanhýsis partar. Kommunan ber í dag stóran part av umsitingarligu og fíggarligu byrðuni av húsinum.

Tað kann tykjast lægið at kalla eina bussleið fyri eina innovasjón, men hetta átakið hevur verið við til at styrkt sambandið millum gomlu Fuglafjarðar bygd og nýggjaru bygdina í kommununi, Kambsdal. Við eini ítróttarhøll á Kambsdali og barnaskúlanum í Fuglafirði, er nógv ferðsla millum bygdinarnar báðar, og tørvurin á tryggum ferðsluviðurskiftum fekk foreldur á Kambsdali at krevja buss samband. Hetta var avvíst av táverandi bygdarráðnum, tí hetta vildi ikki kunna lona seg. Aftursvarið var, at foreldrini á Kambsdali við valið í 2000 stóðu saman um at velja ein persón í býráðið, sum harafturat megnaði at fáa alt nývalda býráðið at taka undir við hesi ætlan. Aftur sæst persónligi týdningurin og lokala netverkið fyri eini lokalari nýskap, har leikluturin hjá kommununi skiftur frá at vera ein forðing til at vera ein „stuðul“.

Gøta

Gøta er kommuna við fyra tættliggjandi bygdum, kend fyri sín sterka lokala samleika, og fyri eitt sterkt vinnulív.

Normek er eitt mekaniskt verkstað, sum tveir lokalir íverksetarar settu á stovn í 1997. Báðir høvdu royndir í vinnulívinum har á leið, og tí eisini góð sambond við onnur virki í økinum. Tað nýskapandi við hesum virki er breiddin í teimum umvælingum, sum virkið hevur møguleika at gera, her eisini av há-

teknologiskari útgerð. Eitt annað týðningarmikið element er skipanin av virkinum, har virkið bæði lænir og lænir út starvsfólk, í samstarvi við onnur virki í økinum. Hetta er við til at skapa bæði eina stabila og eina fjøltáttaða arbeiðsmegi.

At seta sosialar vælferðarskipanir í verk er rættuliga nýtt í føroyskum kommunalum samanhangi. Tí kann eitt lokalt ellisheim eisini uppfatast sum ein lokal nýskapan, og ellisheimið í Gøtu hevur harumframt eina serliga søgu, við tað at tað eru fólk á staðnum, sum hava lagt trýst á kommunalu myndugleikarnar til at fara í gongd við verkætlanina. Nøkur fá fólk, serliga eldri, hava havt eitt virkið netverk at tala fyri verkætlanini, og á tann hátt hava tey fingið kommunala mynduleikan at spæla við og taka á seg hesa verkætlan. Við øðrum orðum, so hevur kommunan virkað sum ein stuðul í verkætlanini við at vera umsitari av henni.

Nýskapanin Grót er helst ein tann áhugaverdasta mentanarlíga nýskapanin í Føroyum seinastu árin. Grót er ein tónleikara-samskipan, sum hevur til endamáls at skipa tónleikarar og bólkar betur, umframt at skipa fyri tónleikatil-tøkum. Tveir vinmenn finga hugskotið og stovnaðu saman við 40 øðrum átakið í 1998. Fyriuttan eina røð av smærri átøkum lokala tónleikinum at frama, so er Grót vorðið kent fyri sokallaða G-festivalin, sum hevur ment seg til eitt átak við milliónaumsetningi. Grót hevur stóran týðning fyri lokala tónleikaumhvørvið, og í hesum umhvørvinum eru mentir tónleikarar, sum ikki bara í føroyskum, men eisini altjóða samanhangi hava havt sítt gjøgnumbrot, umframt at felagið hevur virkað sum inspirasjón fyri onnur líknandi átøk í Føroyum. Leikluturin hjá kommununi í hesum átaki var symbolskur í fyrstani, men so hvørt sum týðningurin av átakinginum er vaksin, er kommunali stuðulin og viljin til at stuðla eisini vaksin. Kommununnar leiklutur er soleiðis broyttur frá at vera ongin, til at vera ein „stuðul“.

Leirvík

Av teimum trimum byggunum var Leirvík meinast rakt av kreppuni í nítiárunum, men kann sigast – í einum føroyskum høpi – at hava eitt sterkt vinnulív, hvørs veikleiki helst liggur í, at tað er ógvuliga nær tengt at fiskiskapi.

Vinnufyrirøkan Faroe Marine Products byrjaði í 2001 og hevur spesialiserað seg at turka toskarhøvd, sum serliga verða seld til Nigeria. Hugskotið kemur úr Íslandi, har føroysku íverksetararnir møttu íslenskum framleiðarum, og saman lögdu teir virkið í Leirvík. Í Leirvík var eitt lýsivirki, sum byrjast kundi í, men meginorsøkin til valið av Leirvík er helst, at har var ein brennistøð, sum teir

kundi keypa avlopshitan frá og soleiðis minka nógv um framleiðslukostnaðin. Hetta virkið er í dag ein týðandi partur av at fjøltátta føroysku fiskivinnuna, og kommunan í Lervík var í fyrsta stiginum av virkseminum ein góður „stuðul“ í byggingini av virkinum. Tá virkið nú seinni hevur bygt út, hevur samstarvið millum virki og kommunu tó verið meiri merkt av forðingum, so at aftur her síggja vit, at kommununnar leiklutur er umbroytiligur.

Á sosiala umráðnum hevur mann í Leirvík gjørt eitt eldrasambýli, sum byrjaði sum eitt átak frá nøkrum sjúkrasystrum á staðnum fyrst í 1990unum. Hóast vantandi kommunalan stuðul, tí kommunan ikki sá seg føra fyri fíggarliga at gera nakað, keyptu hesi fólkin eini hús til endamálið. Gjøgnum lokalt og regionalt lobby- og netverkssamstarv eydnaðist tó í 1998 at fáa kommununa at vera við í ætlanini, og síðani hevur kommunan verið fyriskipari av ætlanini í tøttum samstarvi við lokalu íverksetararnar, aðrar kommunur og landsmyndugleikar. Í hesum føri hevur kommunan sostatt flutt seg frá at vera „forðing“ til at vera „stuðul“.

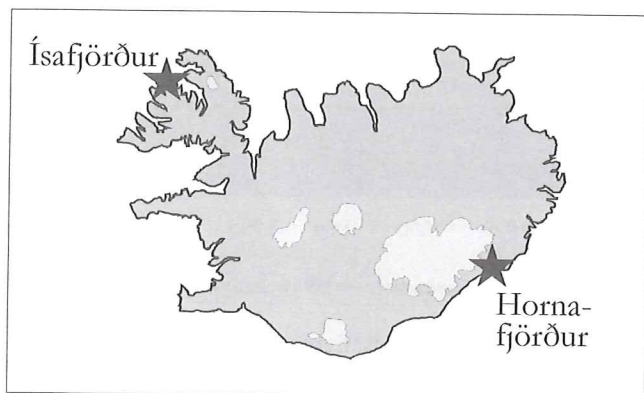
Í desember 1999 keyptu 5 einstaklingar „Gamla Skúla“ í Leirvík við tí endamáli at varðveita henda gamla bygningin. Lítið hendi síðani fram til 2003, har kommunan á einum tilvildarligum fundi vísti áhuga fyri ætlanini, og at hon skuldi verða liður í eini størri ætlan viðvíkjandi bygdasøguni. Teir, sum byrjaðu ætlanina, høvdu ongantíð sett seg í samband við kommununa, tí tað var mett, at har var onki at heinta orsakað av fíggarligu støðuni. Nú er skúlin partur av lokala fornminnasavninum, sum virkar sum eitt slag yvirskipaðum felagi fyri eini røð av lokalum mentanartiltøkum. Ábyrgdin av skúlanum liggur hjá Fornminnafelagnum, men leikluturin hjá kommununi er farin frá at vera ongin, til at vera eitt slag av „fan-klubba“, og vil møguliga fara til at vera ein „stuðul“.

Samanumtikið ber til at siga, at leiklutur kommununnar í byrjanini av eini innovasjón er sera lítil, men tá tað kemur til at stuðla undir nýskaparnar, eftir at virðið av teimum hevur víst seg, tá hevur kommunan oftani ein lyklaleiklut. Hetta hevur eisini víst seg í øðrum kanninum av kommununnar leikluti í Føroyum (Hovgaard 2001). Nýskapanir henda fyrst við støði í leiklutinum hjá nøkrum einstaklingum, vit kunnu kalla hesi fyri ókonvensjonellar „sosialar entreprenørar“, tvs. tey sum skapa hugskotini og taka tey fyrstu stigin. Síðani hevur lokala netverkið ella ymiskleikin stóran týdning fyri, at verkætlanin kemur víðari, her eisini kommunan. Ongin ivi er heldur um, at leiklutur kommunanna í innovasjón verður hildin at skula vera tann stuðlandi, heldur enn tann útviklandi leikluturin. Kommunurnar í Føroyum hava t.d. onga siðvenju fyri egnum innovasjóns- ella menningarpolitikki, soleiðis sum vit síggja tað

aðrastaðni. Skál tað tí sigast í stuttum, so er nýskapan fyrst av øllum tengd at ávísum persónum, hugburðarpolitikki og lokality heldur enn at einum institusjonaliseraðum leikluti hjá kommununi – hann verður verandi sekunderur.

Sveitarfélög á jaðrinum³

Ísafjarðarbær og Sveitarfélagið Hornafjörður eru staðsett nokkurn veginn hvort á sínum enda Íslands (sjá mynd 1). Eins og flest önnur sveitarfélög á landinu sem eru staðsett fyrir utan höfuðborgarsvæðið eru þau jaðarsvæði á Íslandi. Þar með má segja að þau séu í tvöfaldri jaðarstöðu þar sem Ísland er óneitanlega jaðarsvæði í alþjóðlegu samhengi.

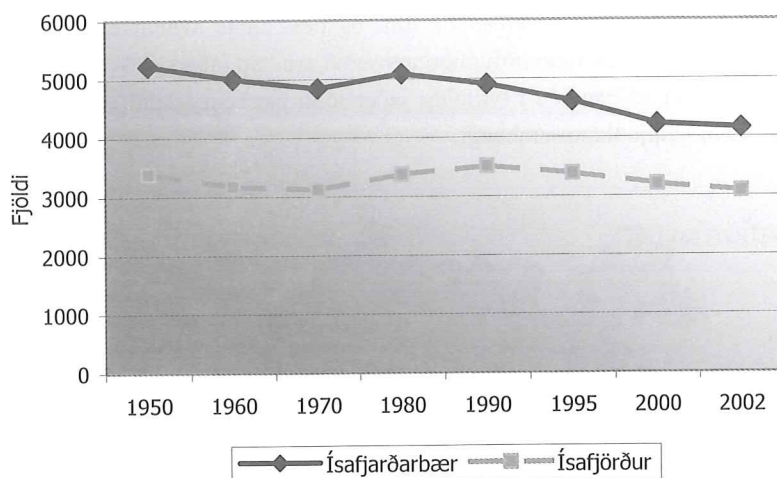

Mynd 1: Staðsetning íslensku sveitarfélaganna.

Ýmislegt er líkt með þessum sveitarfélögum. Í fyrsta lagi eru bæði tiltölulega ný í sinni núverandi mynd. Ísafjarðarbær varð til við sameiningu sex sveitarfélaga árið 1996 og Sveitarfélagið Hornafjörður varð til árið 1998 þegar öll sveitarfélög í Austur – Skaftafellssýslu sameinuðust í eitt. Í öðru lagi eru þau nokkuð stór á íslenskan mælikvarða; í desember 2002 bjuggu rúm 4100 manns í Ísafjarðarbæ, þar af um 3200 á Ísafirði og á sama tíma bjuggu rúm 2300 manns á Hornafirði, þar af um 1700 á Höfn. Í þriðja lagi hafa þau bæði einn stóran þéttbýliskjarna, Ísafjörð og Höfn. Þessir bæir eru þjónustumiðstöðvar við minni þorp og dreifbýli í nágrenninu og í tilviki Ísafjarðar er bærinn stjórnsýsluleg miðstöð fyrir alla Vestfirði (Hagstofa Íslands 1997, 2002a, 2002b).

³ Dr. Unnur Dís Skaptadóttir og Gunnar Þór Jóhannesson, mannfræðingar, unnu íslenskan hluta rannsóknarinnar (2004). Útgefnar heildarniðurstöður má nálgast á heimasíðu Nordregio: <http://www.nordregio.se> í Aarsæther (2004).

Saga svæðanna sem sveitarfélögin ná yfir er þó um margt ólík. Ísafjörður og þorpin sem eru hluti af Ísafjarðarbæ eiga sér langa sögu sem þéttbýliskjarnar sem byggst hafa upp í kringum sjávarútveg. Síðan um miðja 20. öld hefur fólki farið stöðugt fækkandi á svæðinu fyrir utan stutt tímabil á seinni hluta áttunda áratugarins (sjá mynd 2).

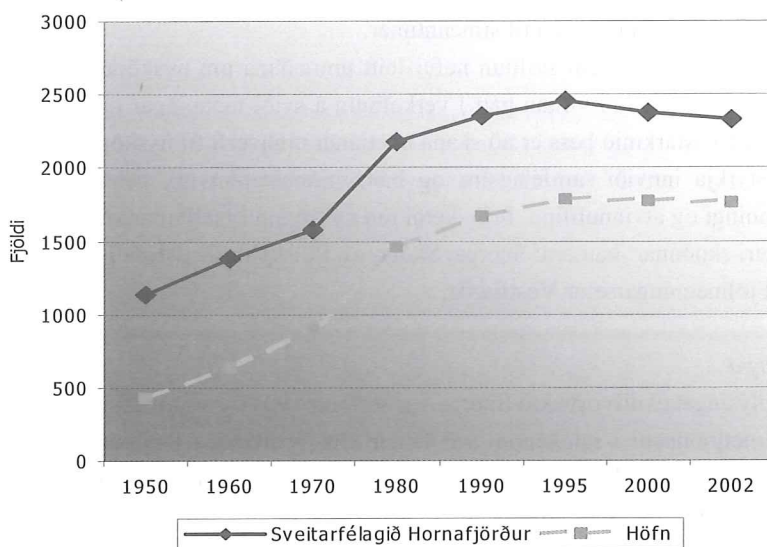

Mynd. 2: Fólksfjöldaþróun í sveitarfélaginu Ísafjarðarbæ og Ísafirði 1950–2002 (Hagstofa Íslands 1997, 2002b).

Það má segja að Sveitarfélagið Hornafjörður hafi í gegnum tíðina helst ein-kennst af landbúnaði. Þótt það nái yfir um 200 kílómetra af strandlengju Íslands eru hafnarskilyrði undantekningarlítið afleit. Best eru þau á Höfn. Höfn byrjaði að taka á sig mynd sem þéttbýliskjarni um aldarmótin 1900 sem verslunar- og útgerðarstaður og hefur vaxið hratt nánast alla 20. öld, ekki síst fyrir tilstuðlan fjölbreytts sjávarútvegs (Arnþór Gunnarsson 2002). Á seinni hluta 10. áratugarins byrjaði fólki hinsvegar hægt og bitandi að fækka á svæðinu (sjá mynd 3).

Sjávarútegur ásamt landbúnaði í tilfelli Hornafjarðar, hafa verið og eru enn, kjölfestuatvinnuvegir sveitarfélaganna. Á undanförunum árum hefur fólk orðið að takast á við margvíslegar breytingar sem hafa ekki síst snert samfélög sem byggt hafa á frumvinnslu. Samspil tæknivæðingar og breyttra stjórnunarháttá á nýtingu auðlinda hefur gert það að verkum að störfum í frumvinnslu hefur fækkað mikið. Fólk hefur tekist á við þessar breytingar á margvíslegan hátt. Ferðaþjónusta spilar nokkuð stórt og vaxandi hlutverk í báðum sveitarfélögum og einnig má benda á nýsköpun í greinum tengdum sjávarútvegi. Sveitar-

Mynd 3: Fólksfjöldaþróun í Sveitarfélaginu Hornafirði og Höfn, 1950–2002 (Hagstofa Íslands. 1997, 2002b).

félögin og stofnanir þeirra eru hluti af þessu ferli. Þrátt fyrir ólíka þróunarsögu má segja að Ísafjarðarbær og Sveitarfélagið Hornafjörður hafi gripið til svipaðra ráða til að takast á við breytingar. Þau hafa lagt áherslu á nýsköpun.

Mikilvægt atriði í tengslum við hlutverk íslenskra sveitarfélaga í nýsköpun er að árið 1998 var lögum um sveitarfélög á Íslandi breytt sem gerði það að verkum að beinn stuðningur sveitarfélaga við atvinnulífið var takmörkunum háður. Nú mega sveitarfélög ekki ábyrgjast lán fyrir fyrirtæki og strangar reglur gilda um beinann fjárhagsstuðning þeirra (Alþingi 1998). Eins og þessi rannsókn leiðir glögglega í ljós geta sveitarfélög hinsvegar stutt við og tekið þátt í nýsköpunarferlum á margan hátt.

Ísafjarðarbær

Ísafjarðarbær hefur skýra stefnu í ýmsum málaflokkum, svo sem atvinnumálum, jafnréttismálum og menntamálum (sjá t.d. *Stefnumótun Ísafjarðarbæjar í atvinnumálum 1999–2003*). Áhersla er lögð á að efla rannsóknar og þróunarstarf, sérstaklega á sviði fiskveiða og veiðarfærarannsóknar, með það fyrir augum að gera Ísafjarðarbæ að miðstöð hafrannsóknar á Íslandi. Í menntamálum

hefur verið leitast við að bæta möguleika fólks til náms, t.d. með fjarnámi og með því að auka tækifæri til símenntunar.

Sveitarfélagið sem stofnun hefur leitt umræðuna um nýsköpun í samfélaginu og einnig tekið virkan þátt í verkefnum á sviði menningar og almenningsþjónustu. Markmið þess er að skapa hvetjandi umhverfi til nýsköpunar með því að styrkja innviði samfélagsins og bæta þjónustuhlutverk þess gagnvart almenningi og atvinnulífinu. Þrjú dæmi um nýsköpun í Ísafjarðarbæ voru valin til nánari skoðunar. Þau eru: Snerpa, Skóla- og fjölskylduskrifstofa Ísafjarðarbæjar og Fjölmenningarsetur Vestfjarða.

Snerpa

Upplýsingatæknifyrirtækið Snerpa var stofnað 1994 og sinnir nú bæði almennri internetþjónustu í samkeppni við önnur slík fyrirtæki á landinu og sértækari netþjónustu sem byggir á þeirra eigin rannsóknar- og þróunarstarfi. Dæmi um slíkt eru Infilter, sem er tæki til að sía óvelkomið efni af netinu, og Inmobile, sem er vefpóstskerfi þróað fyrir notkun á fiskiskipum. Í gegnum árin hefur sveitarfélagið verið óbeinn stuðningsaðili við starfssemi Snerpu. Það hefur verið nokkurs konar *áhorfandi* og verið til staðar án skuldbindinga eða beins stuðnings⁴. Sveitarfélagið hefur því ekki leikið stórt hlutverk í viðgangi Snerpu þar sem tengslanet við aðila utan þess skipta líklega meira máli en það hefur um leið ekki lagt stein í götu fyrirtækisins.

Skóla- og fjölskylduskrifstofa

Hér er um nýsköpun í stjórnsýslu og almenningsþjónustu sveitarfélagsins sjálfs að ræða. Skóla- og fjölskylduskrifstofa sameinar öll skóla og félagsmál sem sveitarfélagið hefur á sinni könnu undir einn hatt. Með sameiningunni hefur orðið til öflug stofnun sem á að geta veitt íbúunum betri og faglegri þjónustu en áður var mögulegt. Með tilkomu Skóla- og fjölskylduskrifstofu hefur stöðugildum í þessum málaflokki þjónustu sveitarfélagsins fjölgað og um leið er þjónustan orðin víðfeðmari. Þjónusta stofnunarinnar hefur einnig verið seld til nágrannasveitarfélaga. Í þessu tilviki er sveitarfélagið *frumkvöðull* og *framkvæmdaraðili* verkefnisins á öllum stigum.

---

4 Sjá Aarsæther & Suopajarvi (2004:20–21) um flokkun á hlutverkum sveitarfélaga í rannsókninni.

Fjölmenningarsetur Vestfjarða

Fjölmenningarsetur Vestfjarða var sett á stofn árið 2001 sem reynsluverkefni á vegum ríkisins með þátttöku sveitarfélagsins. Það passar vel við áherslu Ísafjarðarbæjar á að vera í forystu í málefnum innflytjenda á landsvísu. Sveitarfélagið og einstakir íbúar þess höfðu frumkvæði að því að Fjölmenningarsetrið yrði staðsett á Ísafirði. Þáttur sveitarfélagsins er því stór í stofnsetningu setursins og það tekur virkan þátt í viðgangi verkefnisins með fjárframlagi til þess. Í daglegum rekstri hefur setrið notið jákvæðs stuðnings stofnana sveitarfélagsins. Það má því segja að í þessu tilviki sé sveitarfélagið bæði í hlutverki *frumkvöðuls* og *áhorfanda* á sama tíma.

Út frá stefnumörkun Ísafjarðarbæjar og dæmunum sem hér hafa verið rædd, má sjá að það er nokkuð misjafnt eftir geirum samfélagsins hvernig stuðningi sveitarfélagsins er háttað. Hann er mun almennari við atvinnulífið, þar er áhersla lögð á almennar stuðningsaðgerðir og „móralskan“ stuðning. Sveitarfélagið getur hinsvegar leyft sér að taka virkari þátt í uppbyggingu almenningsþjónustu og menningarverkefna og í tilfelli Ísafjarðarbæjar er ekki hægt að segja annað en sveitarfélagið hafi haft frumkvæði að nýsköpun í þessum geirum.

Sveitarfélagið Hornafjörður

Sveitarfélagið hefur unnið skýra stefnumörkun fyrir ýmsa þætti samfélagsins. Í atvinnumálum er lögð áhersla á nýsköpun, eflingu þekkingar og faglega stjórnsýslu. Mikilvægi rannsóknar og þróunarstarfs er undirstrikað og kastljósinu er jafnframt sérstaklega beint að sjávarútvegi, upplýsingatækni og ferðaþjónustu (*Stefna Hornafjarðar í atvinnumálum*).

Sveitarfélagið hefur leitast við að vera leiðandi í umræðu um nýsköpun og þróunarstarf og samkvæmt viðmælendum okkar hefur það oft á tíðum gengið eftir. Það hefur einnig tekið frumkvæði að ýmsum verkefnum sem telja má til nýsköpunar í ólíkum geirum samfélagsins. Á sama hátt og í tilfelli Ísafjarðarbæjar hefur megin áhersla sveitarfélagsins færst frá sértækum aðgerðum til almennra. Þessi áherslubreyting er greinileg í dæmum um nýsköpun frá Hornafirði. Þau eru: Galdur, Nýheimar og Menningarmiðstöð Hornafjarðar.

Galdur

Upplýsingatækni fyrirtækið Galdur var stofnað árið 2002. Það sinnir grafískri hönnun, blaðaútgáfu, rekur fréttu og upplýsingamiðil á netinu og ljósmyndastofu. Galdur var fyrsta fyrirtækið sem fékk stuðning Frumkvöðlaseturs Austur-

lands sem er einn hluti Nýheima (sjá hér á eftir). Frumkvöðlasetur Austurlands er verkefni á vegum sveitarfélagsins sem ætlað er að styðja við frumkvöðlastarf á svæðinu, t.d. með því að veita aðilum aðgang að ódýru húsnæði. Vegna vandamála sem tengdust flutningi Frumkvöðlasetursins yfir í nýja byggingu Nýheima yfirgaf Galdur setrið fyrr en ella. Það má því segja að sveitarfélagið hafi verið í hlutverki *virks stuðningsaðila* í byrjun en það hafi svo breyst í *áhorfanda* þegar Galdur flutti í eigið húsnæði.

Nýheimar

Nýheimar er verkefni sem stofnað var til að frumkvæði sveitarfélagsins og aðilum tengdum framhaldsskóla svæðisins. Nýheimum er ætlað að vera miðstöð nýsköpunar og rannsóknar- og þróunarstarfs í sveitarfélaginu. Ýmsar stofnanir hafa aðsetur í byggingu Nýheima. Þar má nefna Framhaldsskóla Austur – Skaftafellssýslu, Frumkvöðlasetur Austurlands, útibú frá Háskóla Íslands og Menningarmiðstöð Hornafjarðar. Það má segja að stofnun Nýheima sé skýrasta dæmið um breyttar áherslur í stuðningi sveitarfélagsins við atvinnulífið. Frumkvöðlar og sprotafyrirtæki geta fengið mikilvægan stuðning hjá Frumkvöðlasetrinu og Nýheimum sem heild er ætlað að skapa nýsköpunarvænt umhverfi í samfélaginu. Í þessu dæmi hefur sveitarfélagið verið í hlutverki *frumkvöðuls* og *framkvæmdaraðila*.

Menningarmiðstöð Hornafjarðar

Grunnur að Menningarmiðstöð Hornafjarðar var lagður árið 1990 þegar ákveðið var að sameina öll söfn og menningarstofnanir í Austur-Skaftafellssýslu í eina stofnun. Menningarmiðstöð Hornafjarðar var svo formlega stofnuð árið 2001. Hlutverk menningarmiðstöðvar er fjölþætt, allt frá rekstri safna til kynningar og skipulagningar á menningarviðburðum. Menningarmiðstöðin er fjármögnuð að þremur fjórðu hlutum af sveitarfélaginu en að einum fjórða af sjálfsaflafé. Stofnun hennar hefur bætt þjónustu sveitarfélagsins í menningarmálum auk þess að ný störf hafa skapast. Í þessu tilviki hefur sveitarfélagið verið í hlutverki *frumkvöðuls* og *framkvæmdaraðila*.

Af þessum dæmum má ráða að Sveitarfélagið Hornafjörður hefur lagt höfuðáherslu á alemennar stuðningsaðgerðir við atvinnulífið, sérstaklega í gegnum stofnun Nýheima og Frumkvöðlasetursins. Það hefur að sama skapi verið í forystuhlutverki í nýsköpun í almannaðjónustu og menningargeiranum. Skilningur sveitarfélagsins á hlutverki sínu í nýsköpun er á margan hátt sá sami og greina má hjá Ísafjarðarbæ. Það er, að það veitir almennan stuðning við

atvinnulífið og leitast við að bæta umhverfið til nýsköpunar einkaaðila en kemur á beinann hátt að nýsköpun í öðrum geirum samfélagsins, þ.e. almannaþjónustu, félags- og menningarmálum.

Ísland – Færeyjar

Rannsóknin leiðir í ljós að skilningur sveitarfélaganna á Íslandi og í Færeyjum á hlutverki sínu í nýsköpun er á ýmsan hátt ólíkur. Jafnframt er aðkoma þeirra að nýsköpunarverkefnum mismunandi. Það er ljóst að Ísafjarðarbær og Hornafjörður líta bæði þannig á að það sé skylda þeirra að styðja við og búa í haginn fyrir nýsköpun. Sveitarfélögin hafa lagt í umtalsverða stefnumótunarvinnu í ýmsum málaflokkum og hafa sett sér markmið sem snerta nýsköpun í atvinnu- málum og félags- og menningarmálum. Sveitarfélögin hafa víðan skilning á hvað getur talist til nýsköpunar, þar sem ekki síður var lögð áhersla á menningarmál og almenningsþjónustu en atvinnulífið.

Færeysku sveitarfélögin þrjú virðast ekki hafa sett sér eins skýra stefnu hvað varðar nýsköpun. Þar skiptir að sjálfssögðu máli að þau eru minni en þau íslensku og hafa sum ekki bolmagn til vegna efnahagserfiðleika tíunda áratugarins. Persónuleg tengsl hafa því meira vægi um á hvern hátt sveitarfélögin koma að nýsköpunarverkefnum. Sveitarfélögin Gata og Leirvík töldu það enn- fremur ekki sérstaklega í sínum verkahring að stuðla að nýsköpun. Fuglafjörður stendur að þessu leyti nær íslensku sveitarfélögunum þar sem sveitarfélagið hefur tekið frumkvæði að því að skapa nýsköpunarvænt umhverfi fyrir atvinnulífið.

Af þeim dæmum sem hér hafa verið reifuð má einnig ráða að íslensku sveitarfélögin hafi meira frumkvæði að nýsköpun í menningargeiranum og í málum sem snerta almenningsþjónustu en þau færeysku. Í tilfelli færeysku sveitarfélaganna kom frumkvæði að nýsköpun frekar frá grasrótinni eða íbúunum sjálfum.

Hlutverk íslensku og færeysku sveitarfélaganna er líkast þegar kemur að atvinnulífinu. Þar eru sveitarfélögin fyrst og fremst stuðningsaðilar og leitast yfirleitt við að auðvelda frumkvöðlum starf sitt þó að það hafi ekki alltaf gengið sem skildi. Í báðum löndunum hafa lög um þátt sveitarfélaga í atvinnulífinu áhrif í þessa átt og um leið má benda á ríkjandi orðræðu um nýsköpun og markaðsvæðingu sem hefur undirstrikað að opinberir aðilar eigi að einbeita sér að því að skapa hagstætt umhverfi fyrir nýsköpun einkaaðila í stað þess að blanda sér á beinan hátt í atvinnuuppbyggingu (t.d. Bygðastofnun 1999, 2001).

Jaðarsamfélög á norðurslóðum hafa orðið að takast á við miklar samfélagslegar breytingar undanfarin ár. Það sem þessi rannsókn leiðir helst í ljós er að fólk á þessum svæðum hefur lagt stund á ýmskonar bjargráð (e. coping strategies) þar sem nýsköpun leikur stórt hlutverk (Bærenholdt & Aarsæther 1998). Það er áhugavert í því ljósi að þetta eru svæði sem standa oft höllum fæti í samkeppni um mannauð og fjármagn. Sá munur sem kemur fram á þætti færeysku og íslensku sveitarfélaganna undirstrikar að sveitarfélög leika mörg og ólík hlutverk í nýsköpunarferlum sem geta tekið breytingum eftir því hvort og hvernig tiltekin verkefni þróast. Þessi rannsókn undirstrikar fyrst og fremst mikilvægi margvíslegrar þátttöku opinberra stofnanna þegar kemur að nýsköpun á jaðarsvæðum. Um leið beinir hún kastljósinu að mikilvægi þess að sveitarfélög séu bæði tilbúin og hafi getu til að taka þátt í að skapa nýsköpunarvænt umhverfi sem getur auðveldað fjölbreytt bjargráð fólks.

HEIMILDIR

- Alþingi. 1998. Sveitarstjórnarlög. *Lagasafn*, Nr. 45.
- Aarsæther, Nils (ritstj.). 2004. *Innovations in the Nordic Periphery*. Nordregio Report 2004:3. Nordregio, Stockholm.
- Aarsæther, Nils & Jørgen Ole Bærenholdt (ritstj.). 2001. *The Reflexive North*. Nord 2001:010. Nordic Council of Ministers, Copenhagen.
- Aarsæther, Nils & Lena Suopajarvi. 2004. Innovations and Institutions in the North. Aarsæther (ritstj.) 2004:9–35.
- Arnþór Gunnarsson. 2002. Ágrip af sögu Hafnar. Sveitarfélagið Hornafjörður. <http://hornafjordur.is/stjornsysla/inngangur/agripafsogu> [2003, 28.07.03].
- Bærenholdt, Jørgen Ole. 2002. *Coping Strategies and Regional Policies*. Social Capital in the Nordic Peripheries. (Future Challenges and Institutional Preconditions for Regional Development Policy 2.) Nordregio Report 2002:4. Nordregio, Stockholm.
- Bærenholdt, Jørgen Ole & Nils Aarsæther. 1998. Coping Strategies in the North. Jørgen Ole Bærenholdt & Nils Aarsæther (ritstj.) 1998:15–44.
- Bærenholdt, Jørgen Ole & Nils Aarsæther (ritstj.). 1998. *Coping Strategies in the North*. Local Practices in the Context of Global Restructuring. ISN 1998:303. Nordic Council of Ministers, Copenhagen.
- Bærenholdt Jørgen Ole & Nils Aarsæther (ritstj.). 2001. *Transforming the Local*. Coping Strategies and Regional Policies. Nord 2001:25. Nordic Council of Ministers, Copenhagen.
- Byggðastofnun. 1999. *Byggðir á Íslandi*. Aðgerðir í byggðamálum. Byggðastofnun, Sauðárkrúkur.

- Byggðastofnun. 2001. *Atvinnuþróun og stoðkerfi atvinnulífs á landsbyggðinni*. Byggðastofnun, Sauðárkrúkur.
- Hagstofa Íslands. 1997. *Landshagir*. Statistical yearbook of Iceland 1997. (Hagskýrslur Íslands – Statistics of Iceland III 47.) Hagstofa Íslands, Reykjavík.
- Hagstofa Íslands. 2002a. *Landshagir*. Statistical yearbook of Iceland 2002. (Hagskýrslur Íslands – Statistics of Iceland III 88.) Hagstofa Íslands, Reykjavík.
- Hagstofa Íslands. 2002b. Mannfjöldi 1. desember 2002 eftir póstnúmerum. <http://hagstofa.is/template25.asp?pageid=219> [2003, 28.07.03].
- Hovgaard, Gestur. 2001. *Globalisation, Embeddedness and Local Coping Strategies*. A comparative and qualitative study of local dynamics in contemporary social change. FS&P Ph.D. afhandlingar 29. Forlaget samfunnsøkonomi & planlægning, Roskilde.
- Hovgaard, Gestur. 2002. *Coping Strategies and Regional Policies*. Social Capital in the Nordic Peripheries. Country report Faroe Islands. Working Paper 2002:8. Nordregio, Stockholm.
- Mýri, Martha & Olga Biskopstø. 2004. Institutions and Innovations. The case of three municipalities in the Faroe Islands. Aarsæther (ritstj.) 2004:37–62.
- Stefna Hornafjarðar í atvinnumálum: Framtíðarsýn til ársins 2007 og leiðir til árangurs Sveitarfélagið Hornafjörður, Þróunarstofa Austurlands & Iðntæknistofnun. Hornafirði 2002.
- Stefnumótun Ísafjarðarbæjar í atvinnumálum 1999–2003. Atvinnuþróunarfélag Vestfjarða hf. & Iðntæknistofnun, Ísafirði 1999.
- Unnur Dís Skaptadóttir & Gunnar Þór Jóhannesson. 2004. The Role of Municipalities in Innovation: Innovations in three sectors of society in two municipalities in Iceland. Aarsæther (ritstj.) 2004:63–88.

SUMMARY

This article discusses the role played by municipalities in innovation. It recounts the findings of a multi-national research project on the matter within the Nordic periphery, focussing on findings from the Faroe Islands and Iceland. Innovation is a term often emphasized in general discourse on local development and perceived as a solution to the challenges faced by peripheral societies. Although municipalities have traditionally played significant roles in the social formation of the Nordic countries, little is known about their specific impact and function when it comes to innovation in different spheres of society. The article highlights the important and at times fluid innovative roles played by municipalities.

The article is a joint Faroese-Icelandic venture. It is in two parts; the former is written in Faroese and recounts the background and aims of the research, as well as the findings from the Faroes. The second part, in Icelandic, discusses the role of Icelandic municipalities and compares the findings from the two countries.

Skipti sjálfstæðið máli?

Samanburður á landhelgismálum Íslendinga og Færeyinga um miðja síðustu öld.

Inngangur

Íslendingar og Færeyingar hafa lengi átt það sameiginlegt að eiga mikið undir gjöfulem fiskimiðum undan ströndum sínum. Útlendir sjómenn sóttu líka á þær slóðir og þeir, sem réðu ríkjum á Íslandi og í Færeyjum, vildu koma þeim í burtu. Það var þó hægara sagt en gert, allt fram á síðustu öld. Þá urðu straumhvörf í þeirri baráttu. Íslendingar og Færeyingar juku smám saman fiskveiðilögsögu sína uns svo var komið að þeir höfðu einir yfirráð yfir sínum veiðisvæðum, tvö hundruð sjómílar á haf út.

Í þessari grein verður fjallað um þessa sögu; landhelgismál Íslendinga og Færeyinga á síðustu öld, einkum um öldina miðja. Greint verður frá helstu áföngum í landhelgisbaráttunni og spurt hvað var líkt og hvað ólíkt með þessum frændþjóðum. Rætt verður að hve miklu leyti Íslendingar og Færeyingar áttu samleið í landhelgismálum og einkum hve miklu máli það skipti eftir seinni heimsstyrjöld að Ísland var orðið fullkomlega sjálfstætt ríki en Færeyjar ekki. Var það til dæmis rétt, sem Íslendingar héldu gjarnan fram, að Færeyingar liðu fyrir það að „nýlenduherrarnir“ í Kaupmannahöfn þyrðu ekki að styðja við bakið á þeim í landhelgisbaráttunni? Jafnframt verður athugað að hve miklu leyti danskir ráðamenn ákváðu að nota Ísland eins og nokkurs konar „ísbrjót“ í landhelgisdeilum við Breta og aðrar úthafsjóðir. Með því er átt við að Dönum hafi þótt þægilegast að láta Íslendinga um að berjast fyrir útfærslu fiskveiðilögsögunnar en vænta svo sömu réttinda fyrir Færeyinga, þar eð þeir ættu jafnvel meira undir fiskveiðum en Íslendingar.

Forsaga

Þegar Ísland, Færeyjar og Grænland komust undir yfirráð Noregskonungs gerði hann kröfu til alls sjávarins frá Noregsströndum og all vestur um til Grænlands. Þetta kölluðust „kónsins straumar“ og síðan hélt Danakonungur uppi sömu sjónarmiðum. Honum tókst þó ekki að halda þeim til streitu og á sautjándu öld féllust dönsk stjórnvöld á að umhverfis Ísland og Færeyjar yrði sérstök landhelgi; 16 til 24 sjómílar eftir sáttmálum og samningum þar um.

Á nítjándu öld urðu Danir að draga enn meir í land. Þá var breska heimsveldið í blóma og Bretar töldu frelsi úthafanna til sinna brýnustu hagsmuna. Þeir fullyrtu að landhelgi mætti ekki vera víðari en þrjár sjómílur en Danir reyndu þó að halda því fram um þessar mundir að við Ísland og Færeyjar skyldi gilda fjögurra mílna landhelgi. Í kringum 1880 hófu Bretar svo togveidar á Íslandsmiðum og árið 1898 undan Færeyjum (sjá Björn Þorsteinsson 1976:7–167 og 1978:49–77, Patursson 1961:234–236, Grolin 1982:6–30, Guðna Th. Jóhannesson 2003a:63–72, Ræstad 1912). Árið 1882 hafði það einnig gerst að öll ríki við Norðursjó (fyrir utan Noreg sem þá var undir sænskri stjórn) náðu samkomulagi um þriggja mílna landhelgi á þeim slóðum. Næsta víst var að senn yrði sömu línu krafist umhverfis Ísland og Færeyjar.

Landhelgissamningurinn 1901

Togveidar Breta ollu mikilli gremju meðal Íslendinga og Færeyinga, enda voru togararnir oft uppi í landsteinum. Að sama skapi voru breskir ráðamenn óánægðir með tilkall Dana til fjögurra mílna landhelgi á Norður-Atlantshafi. Árin 1896–97 sendu þeir litla flotadeild til Íslands og beittu þannig fallbyssu-pólitík (*gunboat diplomacy* á ensku og *kanonpolitik* á dönsku) til að sýna mátt sinn og megin. Árið 1901 gerðu Danir svo samning við Breta um þriggja mílna landhelgi við Ísland og Færeyjar.

Í fyrstu var þessu samkomulagi tekið þokkalega á Íslandi og í Færeyjum. Fljótt tóku menn þó að ókyrrast á ný vegna sóknar Breta og þegar Íslendingar og Færeyingar hófu sókn sína í landhelgismálum um miðja síðustu öld forðæmdu þeir nær einróma samninginn frá 1901. Var hann þá gjarnan nefndur „flesksamningur“ og sagt að „Danir seldu landhelgi okkar Bretum fyrir sinn svínakjötsmarkað“ (Einar Olgeirsson 6. mars 1961; sjá einnig: Patursson 1961:239–246, Bjarna M. Gíslason 1959:29–32 og Gísli Ágúst Gunnlaugsson 1980:108–109). Þetta var þó mikil einföldun. Mergur málsins var einfaldlega sá að Bretar voru sterkari. Danmörk hafði *ikke magt, som det havde agt*, eins og danska máltækið segir (sjá Jón Þ. Þór 1982:144–146 og Björn S. Stefánsson 1993:191–195). Í tæpa hálfa öld var svo ekki hróflað við landhelgissamningnum þótt bæði Íslendingar og Færeyingar vildu vernda fiskimið sín fyrir ágangi útlendinga, einkum Breta. Danir vöktu máls á því við ráðamenn í London en þeir skelltu við skollaeyrum og þá varð að láta þar við sitja.

Frá þremur mílum í fjórar, 1948–56

Straumhvörf urðu um og eftir seinni heimsstyrjöld. Ísland varð sjálfstætt lýðveldi árið 1944 og ári síðar gerðu Bandaríkin tilkall til alls landgrunns síns – og áskildu sér einnig rétt til að stjórna fiskveiðum á hafinu ofan þess. Árið 1948 fylgdu Íslendingar fordæmi þeirra og settu Landgrunnslögin svokölluðu sem kváðu á um rétt stjórnvalda til að setja reglur um veiðar yfir landgrunninu. Ári síðar sögðu Íslendingar upp landhelgissamningnum frá 1901, með tilskildum tveggja ára fyrirvara, og árið 1950 var landhelgin færð úr þremur mílum í fjórar úti fyrir Norðurlandi, og auk þess var flóum og fjörðum lokað. Tveimur árum síðar tók slík lína gildi umhverfis allt landið.

Bretar voru vitaskuld á móti öllum þessum aðgerðum. Þeir sögðust að vísu vilja semja um einhverjar breytingar á þriggja mílna reglunni en vandinn væri sá að Íslendingar væru svo þjóðernissinnaðir, stífir og stoltir að við þá yrði ekki tjónkað. Þeir læsu til dæmis Íslendingasögurnar sér til óbóta, því þar væri heiður í að berjast gegn ofurefli og málamiðlun teldist til svívirðilegra svika.¹ Það fór þess vegna svo síðla árs 1952 að bresk stjórnvöld lögðu þegjandi samþykki sitt við því að útgerðarmenn í togarabæjunum í Bretlandi – Hull, Grimsby, Fleetwood og Aberdeen – settu löndunarbann á ísfisk frá Íslandi, í þeirri von að Íslendingar buguðust. Svo fór þó ekki og áfram var allt stál í stál (sjá Guðna Th. Jóhannesson 2003b:59–97).

Þá þótti Bretum nú betra að fást við landhelgismál Færeyinga! Þeir voru um margt í svipaðri stöðu og Íslendingar, áttu allt sitt undir sjávarútvegi og útlandingar, einkum Skotar, sóttu linnulítið á fiskimið þeirra. Hinn 19. mars 1952, sama dag og ríkisstjórn Íslands tilkynnti að hún hygðist færa landhelgina út í fjórar mílur umhverfis allt landið, lýsti færeyska Lögþingið þess vegna einum rómi þeirri ósk að sama yrði gert við Færeyjar (sjá Patursson 1979:37–48 og Steining 1958:255–256). En sá meginmunur var að ólíkt Íslendingum lutu Færeyingar enn danskri stjórn. Samband Danmerkur og Bretlands var náð á þessum árum og einn þeirra embættismanna, sem sáu um málefni Norðurlanda í

¹ TNA: PRO FO371/111521, Henderson til Eden, 20. maí 1954. Henderson skrifaði m.a.:

Icelanders are fierce individualists. Discipline is abhorrent to them. They are brought up on the Sagas, whose heroes are so well known as almost seem to be members of each household. They had a code which glorified personal honour, resistance to almost any odds, refusal to give way, and which was the apotheosis of obstinacy. When raised to a national plane, this quality produces a state of mind where defeat is preferable to compromise, where any difference of opinion becomes a matter of national honour, and where negotiation is treachery.

breska utanríkisráðuneytinu, komst svo að orði að það væri „erfitt að sjá að samskipti okkar við Dani geti í raun verið nokkuð annað en góð.“² Reventlow greiði, sendiherra Danmerkur í London, var sama sinnis og fullvissaði Breta um að stjórnvöld í Kaupmannahöfn myndu aldrei færa landhelgina einhliða út eins og Íslendingar hefðu gert.³

Þess í stað var sest til samninga. Færeyingar áttu þá fulltrúa en Danir höfðu alltaf lokaorðið. Smám saman varð til sú lausn að landhelgi Færeyja yrði áfram þrjár mílur en fiskveiðilögsagan víðari á nokkrum stöðum. Þetta samkomulag tók gildi árið 1955 og skyldi vara í 12 ár hið minnsta. Breskir ráðamenn vonuðu að það myndi sýna Íslendingum, sem enn héldu fast í fyrri kröfur, að unnt væri að ná sáttum ef vilji væri fyrir hendi. En það var öðru nær. Íslendingar fussuðu við samkomulaginu og líktu því við „flesksamninginn“ gamla frá 1901. Ári síðar gáfu Bretar eftir og féllust á fjögurra mílna lögsöguna umhverfis Ísland (Guðni Th. Jóhannesson 2003b:98–103). Íslendingar höfðu því barið í gegn betri lausn en Danir höfðu samið um.

Skipti það sköpum hér að Íslendingar voru sjálfstæðir en Færeyingar undir forsjá Dana? Það réð eflaust miklu. Danskir ráðamenn vildu aldrei efna til ófriðar við Breta og höfðu ekki nægan skilning eða næga samúð með Færeyingum. Í einkasamtölum kallaði Vincens Steensen-Leth (sem varð sendiherra í London á eftir Reventlow greifa) þá „okkar eigin Kýpurbúa“, „vore lokale cyprioter“, en Bretar áttu þá í átökum við sjálfstæðissinna á Kýpur.⁴ Það skipti einnig máli að þrátt fyrir smæð sína í samfélagi þjóðanna voru Íslendingar þó stærri en Færeyingar, og gátu til dæmis notfært sér hernaðarmikilvægi Íslands. Valdhafar í Washington hvöttu bresk stjórnvöld til að láta undan kröfum Íslendinga því annars væri hætt við að þeir gengju úr Atlantshafsbandalaginu og segðu upp varnarsamstarfi við Bandaríkin (Guðni Th. Jóhannesson 2003b:115–124). Þótt bandarískir embættismenn hefðu öðru hvoru áhyggjur af því að Sovétmenn vildu kannski fá einhvers konar aðstöðu í Færeyjum gátu Færeyingar ekki nýtt sér hita kalda stríðsins að sama marki og Íslendingar.⁵

² „It is difficult to see how our relations with Denmark can ever basically be anything but good.“ *TNA*: PRO FO371/111436, minnisblað Masons, 15. febrúar 1954. Sjá einnig Sevaldsen 1992:10 og Mariager 1998:713–742.

³ *TNA*: PRO FO371/100459, minnisblað Nuttings, 1. desember 1952.

⁴ *RA*: 55.DAN.31/V, Steensen-Leth til Svenningsens, 1. febrúar 1956.

⁵ *NARA*: RG59/759B.00/5-355, Battle til bandaríska utanríkisráðuneytisins, 3. maí 1955. Sjá einnig Johansen 1999:67–68 og Thorsteinsson 1999:58–62, 125–135.

Þar að auki má spyrja hvort Íslendingar fengu svo miklu betri kjör en Færeyingar þegar upp var staðið? Íslendingar biðu tjón af löndunarbanninu í Bretlandi og þótt Danir væru sáttfúsir bentu þeir alltaf á að þeir gætu ekki fallist á að Íslendingar næðu með hörkunni betri lyktum en Færeyingar fengu með samningum; að „óþekka barnið“ fengi verðlaun en ekki það þæga, eins og danska blaðið *Information* skrifaði (30. jan. 1956). Um leið og Bretar féllust á fjögurra mílna lögsögu undan Íslandi í árslok 1956 gáfu danskir diplómatar því til kynna að nú yrði að semja á ný um línuna umhverfis Færeyjar. Að þessu leyti notuðu þeir Íslendinga eins og „ísbrjót“; létu þá berjast og hamast og komu svo á eftir og vildu fá það sama fyrir hönd Færeyinga.

Frá fjórum mílum í 12, 1958–1964

Danir flýttu sér þó hægt. Ekkert hafði breyst sumarið 1958 þegar Íslendingar tilkynntu að þeir hygðust færa fiskveiðilögsögu sína út í 12 mílur hinn fyrsta september. Atburðarásin varð nú mjög svipuð og hún hafði verið fyrr á áratugnum, að því er Færeyinga varðaði. Um leið og ljóst var hvað til stæði undan Íslandi lýsti Lögþingið því yfir að Færeyjar yrðu einnig að fá 12 mílna lögsögu. Þótt þróun á alþjóðavettvangi væri Íslendingum í hag mátti deila um hvort áform þeirra stæðust lög og Bretar ákváðu að senda herskip á vettvang til að vernda togara sína. Þannig hófst fyrsta þorskastríðið.

Aftur fannst Bretum að Íslendingar væru allt of þrjósir og kröfuharðir, og eitthvað var nú til í því. „Allir í Reykjavík eru gersamlega gengnir af göflunum“, viðurkenndi einn helsti diplómat Íslendinga. Flotavernd Breta gerði landsmenn enn ákveðnari í að gefa hvergi eftir, svipað og löndunarbannið nokkrum árum fyrr, og aftur óttuðust Bandaríkjamenn að landhelgisátökin stefnu aðild Íslands að vestrænu varnarsamstarfi í voða (sjá Guðna Th. Jóhannesson 2003b:170–185). Á sama hátt reyndu danskir embættismenn stundum að nota „kommagrýluna“ þegar þeir reyndu nú að fá Breta til þess að fallast á nýja og víðari fiskveiðilögsögu við Færeyjar. Þeir fullyrtu meira að segja að fengju Færeyingar ekki 12 mílna lögsögu eins og Íslendingar kröfðust, „myndu kommúnistarnar ná völdum í Færeyjum þegar fram liðu stundir og stofna til sífellt nánara sambands – að lokum hernaðarsambands – við Sovétríkin.“⁶

⁶ „[T]he Communists would, in due course, take over in the Faroes and establish progressively closer and eventual military links with the USSR.“ *TNA: PRO FO371/134741*, Selby til breska utanríkisráðuneytisins, 6. september 1958. Sjá einnig *RA: 55.DAN.31/XIX*, minnisblað danska utanríkisráðuneytisins, 20. febrúar 1963. Þá voru Danir og Bretar enn að karpa um 12 mílna lögsögu undan Færeyjum og Per

Sem fyrr voru Danir þó fráleitt jafn harðir í samningum við Breta og Íslendingar. Danskir sjómenn voru flestir á móti víðri fiskveiðilögsögu og embættismenn í Kaupmannahöfn viðurkenndu fúslega á bak við tjöldin að þeir væru fyrst og fremst að ræða við Breta til að „halda andlitinu“ í Þórshöfn.⁷ Síð á milli minnstust embættismennirnir líka aðeins á að Danir mættu ekki láta sverfa til stáls gegn Bretum vegna eigin útflutningshagsmuna.⁸ Það fór því svo, líkt og fyrri daginn, að dönsk stjórnvöld sömdu um málamiðlun fyrir hönd Færeyinga þegar Íslendingar stóðu enn í ströngu í baráttunni við Breta. Árið 1959 var gert samkomulag um sex mílna fiskveiðilögsögu undan Færeyjum (og sum lokuð svæði út að tólf mílum hluta úr ári). Lögbíngið virtist sátt við þessar lyktir en dönsku samningamennirnir ítrekuðu þó við sína bresku kollega að næðu Íslendingar aftur betri niðurstöðu yrði sama að gilda við Færeyjar.⁹

Bretar leyfðu sér áfram að vona að Íslendingar myndu róast og semja þegar þeir sæju hvað frændur þeirra í Færeyjum fengju með slíkum vinnubrögðum. Sem fyrr var þetta fjarri lagi. Færeyjasamkomulagið var bara nýr „fleysksamningur“, var viðkvæðið á Íslandi (*Þjóðviljinn*, 11. feb. 1959 og *Tíminn*, 26. feb. 1959). Ýmsa Íslendinga var einnig tekið að gruna að dönsk stjórnvöld vildu bara láta þá berjast við Breta og sigla svo lygnan sjó í kjölfarið (Guðni Th. Jóhannesson 2003b:191). Sá grunur var á rökum reistur og fékkst vel staðfestur í mars 1961 þegar Bretar létu undan og féllust á 12 mílna fiskveiðilögsögu undan Íslandi, gegn þriggja ára aðlögunarskeiði (og loforði Íslendinga að hlíta úrskurði Alþjóðadómstólsins í Haag, kæmi til frekari landhelgisdeilna). Danir sögðu umsvifalaust við Breta að nú yrðu Færeyingar að fá slíka fiskveiðilögsögu. Breskir sáu réttlætið í því, mölduðu þó aðeins í móinn og það var ekki fyrr en árið 1963 að sátt náðist um 12 mílur umhverfis Færeyjar, með eins árs aðlögunartíma.

Hækkerup utanríkisráðherra lét að því liggja að Færeyingar gætu krafist þess að öll mannvirki Atlantshafsbandalagsins yrðu fjarlægð frá eyjunum ef þeir fengju ekki sitt fram í þessum efnum.

⁷ Bundesarchiv, Koblenz, Þýskalandi. Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten: B116/73221, minnisblað Mesecks, 3. nóvember 1958.

⁸ „Danmarks økonomiske afhængighed med hensyn til eksport til Storbritannien samt de danske fiskeres afsætningsinteresser i dette land må antages at binde Danmark til en mere moderat politik.“ *RA*: 55.DAN.31/VIII, drög að minnisblaði, 4. september 1958.

⁹ *TNA*: PRO FO371/134743, minnisblað breska utanríkisráðuneytisins, 29. október 1958. *RA*: 55.DAN.31/X, minnisblað danska utanríkisráðuneytisins, 4. nóvember 1958.

Niðurstöður

Árin 1949–52 skildi leiðir Íslands og Færeyja í landhelgismálum. Íslendingar fóru þá í hart og náðu betri skilmálum en Danir sömdu um fyrir hönd Færeyinga. Hér skipti sjálfstæðið máli. Danskir ráðamenn vildu ekki standa í baráttu við Breta.¹⁰ Færeyingar urðu að setta sig við þetta og horfðu stundum öfundar- augum til frænda sinna á Íslandi sem gátu farið sínu fram, sjálfstæðir og harðákveðnir í að verja sín fiskimið. Árið 1964 var hins vegar svo komið að eylöndin tvö í Norður-Atlantshafi höfðu sömu fiskveiðilögsögu. Mátti þá kannski segja að Danir hafi með lagni náð því sama sem Íslendingar fengu með þrjósku og hörku? Það er að vissu leyti rétt, en hinu má þó ekki gleyma að Danir notuðu Íslendinga nánast eins og „ísbrjót“, líkt og hér hefur verið rakið. Danir gátu leyft sér að „slappa af“ því þeir nutu hamagangsins í Íslendingum. Og hér skipti sjálfstæðið því líka máli. Íslenskir ráðamenn voru gjarnan of kröfuharðir og erfiðir við að eiga, vegna þess að þeir og allir Íslendingar voru svo þjódernissinnaðir. Samningslipurð af dönsku tagi hefði verið líkt við svik en líklega hefði hún ekki skaðað íslenska hagsmuni þegar til lengdar lét.

Á áttunda áratugnum skildi leiðir aftur um skeið þegar Íslendingar færðu lögsögu sína út í 50 mílur og svo 200. Þegar seinna skrefið varð stigið varð einum Færeyingi að orði að nú væru Íslendingarnir orðnir „heilt vitlausir“ því að færi svo sem horfði myndu Færeyjar senn liggja í íslenskri landhelgi. Aftur fengu Færeyingar þó að lokum sama rétt og grannar þeirra börðust fyrir, en án þess að þurfa að heyja þorskastríð eins og þeir. Í raun væri verið að segja sömu söguna í þriðja sinn með því að rekja atburði áttunda áratugarins í þessu samhengi, og verður því látið staðar numið hér.

HEIMILDIR

- Bjarni M. Gíslason. 1959. Englænderne i de islandske farvande. *Fremtiden* 14,7:29–32.
 Björn S. Stefánsson. 1993. Tengsl viðskiptahagsmuna Dana og landhelgissamningsins 1901. *Saga* 31:191–195.
 Björn Þorsteinsson. 1976. *Tíu þorskastríð 1415–1976*. Sögufélag, Reykjavík.
 Björn Þorsteinsson. 1978. Torsken og Islands forhold til Danmark gennem tiderne. *Tidsskrift for Søvesen* 149:49–77.

¹⁰ Um þetta skrifaði Erlendur Patursson (1961:246):

Eitt eyðkenni á donskum uttanríkispolitikki ... hefur tí verið at halda uppi góðum vinarlagi við Bretlendingar, og – tá slíkt var möguligt og Danmørkini kostnaðarleyst – at vera teimum og gagnsmálum teirra til vildar.

- Einar Olgeirsson, 6. mars 1961. *Alþingistiðindi* D 1960, d. 98.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson. 1980. Fiskveiðideila Íslendinga og Bretanna 1896 og 1897: bresk flotadeild vitjar Íslands. *Saga* 18:77–114.
- Grolin, Jesper. 1982. Havrettens udvikling. Jesper Grolin og Finn Laursen (ritstj.): *Ret eller magt på havet*. FN's havretskonference. Baggrund og konsekvenser, bls. 6–30. FN-Forbundet, [Kaupmannahöfn].
- Guðni Th. Jóhannesson. 2003a. En fælles konflikt? Kampen om fiskerigrænser i Nordatlanten fra middelalder til nutid. Daniel Thorleifsen (ritstj.): *De vestnordiske landes fælleshistorie*. Udvalg af indledende betragtninger over dele af den vestnordiske fælleshistorie, bls. 63–72. INUSSUK – Arktisk forskningsjournal 2. Nuuk.
- Guðni Th. Jóhannesson. 2003b. Troubled Waters. Cod War, Fishing Disputes, and Britain's Fight for the Freedom of the High Seas, 1948–64. Doktorsritgerð við Queen Mary, University of London.
- Information*, 30. jan. 1956.
- Johansen, Sámal Tróndur Finsson. 1999. *Færøerne under den kolde krig*. De militære installationer. Føroyar í kalda krígunum. Løgmansskrivstovan, Tórshavn.
- Jón Þ. Þór. 1982. *Breskir togarar og Íslandsmið 1889–1916*. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Mariager, Rasmus. 1998. „Et materialistisk og komfortelskende folk.“ Danmark og Storbritannien 1945–47. Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (ritstj.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1988, bls. 713–742. Museum Tusulanums Forlag, København.
- NARA = National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA. Record Group 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File.
- Patursson, Erlendur. 1961. *Fiskiveiði – Fiskimenn 1850–1939*. Minningarrit Føroya fiskimannafelags 14. november 1911–1961. [Tórshavn].
- Patursson, Erlendur. 1979. *Fiskivinna og Fiskivinnumál 1940–1970* I. Føroya fiskimannafelag, Tórshavn.
- RA = Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1946–72. Rigsarkivet, Kaupmannahöfn.
- Ræstad, Arnold. 1912. *Kongens strømme*. Historiske og folkeretslige undersøkelser angaaende sjøterritoriet. Cammermeyer, Kristiania.
- Sevaldsen, Jørgen. 1992. Culture and Diplomacy. Anglo-Danish Relations 1945–1949. Jørgen Erik Nielsen (ritstj.): *The Twain Shall Meet*. Danish Approaches to English Studies, bls. 9–46. Department of English, University of Copenhagen.
- Steining, Jørgen. 1958. Seinna søgan. *Føroyar* I, bls. 195–260. Dansk-Færøsk Samfund, Keypmannahavn.
- Thorsteinsson, Jákup. 1999. *Hernaðarmál og politikkur*. Ávegisfrágreiðing um stöðu Føroya í kalda krígunum. Føroyar í kalda krígunum. Løgmansskrivstovan, Tórshavn.

Tíminn, 26. feb. 1959.

TNA = The National Archives, London.

Þjóðviljinn, 11. feb. 1959.

SUMMARY

This paper discusses the history of the Icelandic and Faroese struggle for increased fishing limits from 1901, when the authorities in Copenhagen (which then ruled both Iceland and the Faroe Islands) signed a treaty with Great Britain on three-mile territorial waters off these two North Atlantic dependencies, to the establishment of 200-mile exclusive economic zones in the late 1970s.

For both of the two island nations, fisheries were the backbone of the national economy. Hence, they sought both to protect their fishing grounds from foreign over-exploitation, and to increase their own share of the fishing effort off their coasts. This paper recounts the steps which were taken to achieve these aims. The main emphasis is on the first decades after the Second World War when the fishing limits were extended in a series of steps. In Iceland, which, unlike the Faroe Islands, achieved independence in 1944, a four-mile limit took effect in 1952 and a 12-mile limit in 1958. In 1972, the limits were extended to 50 miles and finally to 200 miles in 1975. Although a similar process occurred in the Faroe Islands, change there always came somewhat later than in Iceland. The wish to avoid antagonising Britain, the foreign nation with the most substantial fishing interests in the North Atlantic, clearly influenced Danish decision-making in the matter.

This paper therefore poses two questions: to what extent the Faroese suffered from "apathy" by the "colonial masters" in Copenhagen, as some Icelanders claimed; and to what extent the Danish authorities used the Icelanders as an "icebreaker", by having them do all the hard work (including three "cod wars" with Britain) and then sailing easily in their wake and claiming the same rights for the Faroe Islands. The main conclusions are, on the one hand, that the Faroe Islanders lagged behind their Icelandic neighbours in the struggle for increased fishing limits precisely because they were not independent but under Danish rule; and on the other, the reason is at least partly because the Danish authorities shrewdly calculated that it would be more advantageous in the long run to have the Icelanders fight battles in the North Atlantic and then reap the benefits.

BEINTA Í JÁKUPSSTOVU

Leik og lærd, vitan og vald Um siðvenju hjá íslenskum og færoyskum mammum
at hava børn á brósti

Samanberingar av færoyskum og íslenskum heilsu- og vælfærdarpolitikki er eitt granskingarevni, sum vit eiga at royna at fáa í lag tey næstu árinum. Hugsanarhættir um hvussu heilsu- og almennaverkið eiga at vera skipað, broytast ofta og títt í okkara tíð. Tey, ið nú forma politikkin í okkara londum, gera broytingar, sum við hvørt tykjast at vera nokk so grunnskygdar. Tað verður hermt eftir tí, ið verður gjørt í øðrum londum. – Kanska átti at verið hugsað um tey mentanarligu árinum, sum er undirstøðið (kontekstin) fyri vælfærdarkervið í okkara samfeløgum. Ikki tí at tað gamla altíð er gott. Vælfærdarkervini kunnu óivað gerast betri, og summar broytingar *eru* helst til tað betra. Men til ber at læra av royndum, og kanska eisini feilum frá okkara undangongumonnum, hvussu teir hava uppfatað samfelagsspurningar, og hvørjar loysnir teir hava funnið. Flestu menniskjuligu fyribrigdi eru ávirkað av samfelagsligum normum. Sjálvt tað at geva bróst kann vera nervað av sosialum konstruktiónum um, hvussu mammur eiga at bera seg at móti nýfðingum.

Bróstamjól er tað besta fyri nýfðingar. Onnur mjól er sjáldan skaðiliga fyri børn á okkara leiðum í dag: Vatnið er reint, blandingin bein o.s.fr. Men í gomlum døgum kundi kúgvarmjól vera vánaliga bót. Tøl úr 19. øld úr londum, har mammurnar ikki góvu bróst (Íslandi, Østerbotten, Bayern), vísa høgarnadeyða (Lofur Guttormsson 1983:143 ff.). Fram móti 20. øld var tað vanligi í Íslandi, at pinkubørnini fingu kúgvarmjól í staðin fyri bróstamjól. Tað vóru bara tær, ið sótu í „þurrabúðum“ og ikki áttu aðra mjól, sum lögdu nýfðingin at brósti (Helgi Þorláksson 1986:85). Í Færoyum høvdu mammurnar vanligi børn á brósti til tey vóru trý, fyra ára gomul, ofta longur (Manicus 1824). Kosthaldskanningin, sum *Ernæringsekspektionen* gjørdi í 1936, vísti, at tá góvu framvegis flest allar færoyskar mammur bróst, og í miðal til børnini vóru háltvannað ára gomul (Skúli V. Guðjónsson 1940:203 ff.).

Ymiskar siðvenjur hjá færoyskum og íslenskum mammum at hava barn á brósti man vera høvuðsorsøkin til, at pinkubarnadeyðin var høgur í Íslandi og lágur í Færoyum sammett við onnur lond. Hetta tykist at hava elvt til ymiskan hugburð hjá heilsumyndugleikunum til spurningar um tørv á almennum

heilsufyrirbyggjandi tiltökum fyrir pinkubörn. Í Reykjavík voru longu í 1927 barnalækni og heilsusysstrar, sum skipaðu fyrir heilsuverndartiltökum fyrir pinkubörn, – og sjálvandi var stórir dentur lagdur á bróstageving. (Geirþrúður Ásgeirsdóttir Kúld 1978, Margrét Guðmundsdóttir 1992). Tær fyrstu heilsusysstrarnar fóru til verka í Tórshavn í 1973; eisini hjá teimum var það eitt aðalmál at fáa mammurnar at geva bróst.

So langt er sögan greið og ókompliserað, almenn heilsutiltök tykjast at fylgja almenna tærvinum, og tann almenni tærvurin á heilsutiltökum verður skapaður eftir læknávisindaligum útgreiningum og lýsingum av stöðuni, í hesum føri: meira bróstamjól, lægri barnadeyði. Medisinsk serfrøði gagnar ofta fólkaheilsuni.

Men er hetta øll sögan? Hví mundu íslenskar mammur ikki geva bróst? Hví mundu nógvar føroyskar mammur broyta gamalt mynstur í 1950-árunum og velja ikki at geva bróst? Kanska gongdin hevur verið báðar vegir: At ráð frá teimum lærdu hava ávirkað mammurnar, bæði til at geva bróst og til at lata vera? Eg fari í greinini at greiða frá hugsanarhátti um bróstageving og pinkubarnadeyða frá upplýsingartíðini og fram til í dag:

1. Pinkubarnadeyði og bróstamjól í 18. og 19. øld við serligum atliti til frágreiðslumyndlar fyrir íslenska siðvenju.
2. Hvat varð gjørt fyrir at minka um smábarnadeyðan í Íslandi og Føroyum í fyrri helvt av 20. øld?
3. Hvussu hevur gongdin verið seinastu fimmti árin?

1. Pinkubarnadeyði og bróstamjól í 18. og 19. øld við serligum atliti at frágreiðslu-myndlum fyrir íslenska siðvenju

Demografísk hagtøl hava verið eitt meginamboð hjá myndugleikunum á okkara leiðum síðan 18. øld. Ein av fortreytunum fyrir øktari statsmakt og framleiðsluvækstri var fólkaavøkstur. Lágur og lækkandi pinkubarnadeyði hevur verið og er eitt mál fyrir tjóðskaparligan framburð (Desrosières 1998, Løkke 1998, Lie 2001, Moseng 2003). Eitt dømi um hetta er, tá ið íslenski landslæknin skrivar í 1944 (Vilmundur Jónsson 1944:139):

Yfirleitt er það heiður vor Íslendinga, að um barnsfarir og meðferð ungbarna erum vér ekki eftirbátar menningarþjóða, og stöndum vér einkum framarlega, að því er tekur til lítils ungbarnadauða, sem er minni með oss en flestum þjóðum.

Greinin er skrivað sama ár, sum Ísland tók sjálvstýri, og speglar bæði samtíðar tjóðskaparkenslu og samtíðar hugsanarhátt hjá læknum.

Framløgan um, at landið hefur lægri pinkubarnadeyða enn onnur lond, er meinlík framlögum frá føroyskum amtslæknum og seinni landslæknum, sí t.d. J. Zachariasen (1934) í hansara Medisinalberetning fyri 1932:

Med Hensyn til Spædbarnedødeligheden ligger Færøerne meget lavt, idet den kun er 3,13 pr. 100 Levendefødte. Næppe noget andet land kan paaavise lignende lav Dødelighed.

Hvussu var so støðan í so máta í Íslandi um tað leitið, tá ið íslendingar fóru at krevja fólkaræði og sjálvstýri? Í tíðarskeiðinum 1838–50 doyði triðja hvørt barn í Íslandi, áðrenn tað var árgamalt. Tey næstu 20 árini, frá 1851–70, fall pinkubarnadeyðin nakað; nú var tað „bara“ fjórða hvørt barn, sum ikki livdi, til tað var árgamalt (Loftur Guttormsson 1983).

Til ber eisini at lýsa mortalitetin út frá lutfallinum í ymiskum aldursbólum. Í fyrri tíðarskeiðinum, fram til 1850, vóru 40,9 % av teimum, sum doyðu í Íslandi, yngri enn 1 ár; í seinna tíðarskeiðinum, fram til 1870, var lutfallið av pinkubørnum 31,8 % av øllum deyðum. (Loftur Guttormsson 1983).

Hvussu var í Føroyum um miðju 19.øld? Panum (1847/1971) hefur í síni lýsing av heilsustøðuni í Føroyum eina talvu yvir tey, sum eru deyð í tíðarskeiðinum 1835–45, býtt í aldursbólkar. Lutfallið av pinkubørnum er munandi minni enn í Íslandi: 13,9 % eru undir 1 ár; 18,8 % um tey deyðføddu verða tald uppí.

Lutfalsliga nógv fleiri føroysk børn enn íslensk livdu, til tey vóru árgomul. Høvuðsorsøkin var helst tann, at føroysk børn fingu bróstamjól, íslensk ikki. Hví mundu íslenskar mammur geva børnunum kúgvarmjól í staðin fyri sína egnu? Her skal í stuttum greiðast frá nøkrum teorium, sum íslenskir søgufrøðingar hava sett fram. Frágreiðingarnar bera dām av tí, sum ofta er at síggja í granskingarhøpi: Vit royna sum best at vera objektiv, men tá ið granskingarspurningar verða settir og leitað verður eftir svari, tykjast rithevundarnir at vera myndaðir av síni samtíð og kanska eisini av sínum kyni.

Loftur Guttormsson hefur eina funksjonella grundsjón í sínari útgreining frá 1983. Hann hellir til samtíðarsøgumenn, sum halda, at foreldur ofta *vildu*, at pinkubørn skuldu doyggja, so at fólkatálið ikki vaks. Hetta var ein meira kamofleraður máti av heidnum siði at seta tey út.

T.d. skrivur Ståle Dyrvik (1980) í inngangsorðunum til norsku útgávuna av *Barndommens historie* eftir Philippe Ariès (1980) at,

Kanskje var barnedrapet tyngre á utrydde enn vi anar? Eg meiner sjølv á ha funne sannsynlige spor etter omfattande barnedrap i ei norsk bondebygd på slutten av 1700-talet, rett nok då forkledd som forsøming av dei heilt nyfødde spedborna.

Niðurlagsorðini hjá Lofti Guttormssyni (1983:159) bera á sama bógv:

Svo er að sjá sem foreldrum hafi verið lítt sárt um hið unga lið jafnoft og þeim hefur ótt því ofaukið í fjölskyldunni. Fyrst brjóstgjöf var fyrir bí ásamt meðfylgjandi barneignarhömlum fékk dauðinn að hirða óátalið sinn drjúga skammt af hverjum nýjum árgangi. Samfara breyttum þjóðfélagsháttum þurfti hugarfarsbreytingu til þess að almenningur færi að leggja sig fram um að halda sláttumanninum í skefjum. Mikilvægur liður í þeirri breytingu var barátta „upplýstra“ manna fyrir því að brjósteldi yrði tekið aftur upp á Íslandi.

Seinni í greinini skulu vit hyggja nærri at leiktáttinum hjá teimum, ið hövdu fólkaheilsu um hendur: Hvussu hava hesir menn tulkað stöðuna? Hvørjar loysnir eru í „baráttu upplýstra manna“? Men fyrst tær ymisku útlekkingarnar hjá sögukönnum um, hví íslenskar konur ekki góvu börnunum bróstamjólk:

Loftur Guttormsson tekur stöði í trupulleikanum í at halda fólkatálið niðri. Tað bar ekki til hjá húskinum og landinum at breyðføða øll, sum vórðu fødd. Menn, sum skrivaðu um standin í Íslandi í 18. og 19. øld, bera framundir tað sama, at vanrøkt av børnum helst mundi vera tilvitað, hóast barnadeyði var innballaður í talumátar um „Guðs vilja“.

Men frágreiðslumyndlarnir eru fleiri. Tað eru eisini biologiskar útgreiningar um, hví tær íslensku mammurnar ekki góvu bróst: Vørturarnar vórðu vanskaptar av trongum tryggjum (Loftur Guttormsson 1983:156). Útlenskir ferðamenn greiddu í 18. og 19.øld frá, hvussu „fötin herpi að brjóstunum“; og í 1846 skrivaði landslæknin, at mangar íslenskar konur hövdu flatar ella innfalnar vørtur, og at tað var trupult hjá børnunum at súgva (Helgi Þorláksson 1986:88).

Eina triðja útgreining, við stöði í materiellum korum, er, at mammurnar góvu ekki bróst, tí tær ekki hövdu stundir. Hesa frágreiðing hildu íslenskir og danskir læknar um miðju 19. øld hánt um. Konur aðrastaðni mundu hava tað líka sum tær íslensku. Men sami frágreiðingarmyndil verður brúktur um høga pinkubarnadeyðan í Österbotten. Sum í Íslandi var siður har norðuri á markinum millum Svøríki og Finnland at geva pinkubørnum kúgvarmjólk („diehorn“) í staðin fyri bróst; og nógv teirra doyðu av búkilsku. Pinkubarnadeyðin var

serliga høgur í summarmánaðunum, og tað kann tí hugsast, at orsøkin var, at børnini ikki fingi bróst, tí at mammurnar máttu arbeiða úti (Lithell 1981, her Loftur Guttormsson 1983:145; Bergman 1993):

The very high infant mortality rate in Umeå during the summer, compared to other seasons, might have been the results of weaning children when the harvest started. If the children born in spring were weaned in the summer, they were at a high risk of dying of intestinal infection or malnutrition.

Eisini í Noregi vísa granskarar til slíkar samanhangir – knýtt saman við mót-próvførslu til pástandir um, at foreldrini ynsktu, at Várharra skuldi taka tey nýføddu til sín (Johansen 2003).

Helgi Þorláksson (1986) telist millum teir søgugranskarar, sum eru tortrúnir til frágreiðingar, sum hava støði í iva um móður- og foreldraumsorgan til tey nýføddu. Hansara (1986:113) niðurlagsorð eru, at

Því hefur verið hafnað hér að heil þjóð geti gerst kaldlynd í garð ungbarna, og fellt sig við tíðan dauða þeirra, hafi jafnvel vitandi vits stuðlað að honum með því að neita ungbörnunum um móðurmjólk. Meginkeningin hér er sú að ást og umhyggja hafi ráðið allri meðferð ungbarna.

Børnini fingi ikki bróst, men í aðrar mátar vísa keldur ikk í tekin um misrækt, heldur tvørturímóti.

Beatrice Moring (1993) endurgevur ein lækna í Nystad í 1858: „För öfrigt äro föräldrane i allmänhet ömma om sina barn samt gifva åt dem hvad huset förmår och de sjelve bäst förstå.“ Paradoксиð líkist tí íslenska. Sigríður Sigurðardóttir (1982:32) skrifar, at „foreldrar hafi beinlínis drepíð börn sín á því besta sem þau áttu til, góðum mat.“

Í Íslandi góvu tey börnunum róma. „Umhyggja foreldra fyrir velferð barna sinna var áberandi“, skrifar Sigurður G. Magnusson (1993:275). Í Føroyum var „Opdragelsen .. meget kjælen“, sum danski landslæknin Claus Manicus skrifar í 1824. Hundrað ár frammanundan varð fortalt um foreldrini í Osterøy utan fyri Bergen, at „hos faa eller ingen bruges riis til børnene, men i den sted bliver ickun kiælet for deris børn, saa at naar de skal henviises nogit at for rætte, locker foreldrene dem med disse ord, gack Søtin Mind“ (kelda frá 1723, her: Johansen 2003:184–185). Foreldrini hava verið góð við børnini, bæði í Íslandi og Føroyum, Noregi og Svøríki.

Hví íslenskar mammur góvust at geva bróst, er ekki gott at vita; heldur ekki nær hetta hendi. Onkur heldur, at mannfelli, kreppur, gjördu, at konur eina tíð ekki kundu geva börnunum regluliga. So mistu mammurnar mjólkina og fóru at geva nýföðingunum annað í staðin. Síðan varð bara hildið fram at geva börnunum kúgvarmjólkk. Tey næstu ættarliðini av mammum gjördu soleiðis sum teirra mammur hövdu gjørt. „Mæður visstu ekki betur og breyttu eins og mæður allra tíma hefðu gert“ (Monika Magnúsdóttir 1997:71).

Helgi Þorláksson (1986) vísir á eina möguliga greining, sum líkist, men har broytingarnar henda meira líðandi: Í katólskari tíð finga songarkonur 40 daga hvíld. Við trúbótini broyttist hugsanin um songarkonur, og so við og við styttist barsilshvíldin hjá íslenskum konum til bert eina viku, so var aftur at arbeiða. Ofta tóku ljósmøðurnar (yfirsetukonur) barnið heim við sær teir fyrstu dagarnar, so at mamman skuldi fáa hvíld; tað hevur so eisini gjørt sítt til, at gongd ekki kom á mjólkina hjá mammuni. Samstundis er vert at minnst til, at íslendingar vóru lesandi fólk. Helgi Þorláksson vísir á ymiskan lesnað um móðurmjólkk, har eitt tema vendir aftur, nevnliga at henda mjólkin kundi verða „óholl“ (1986:102ff.). Tá var kanska frægari at halda seg til „blessuð kýrin“, kúgvín, sum var statussymbolið í hesum fátæka landi. Hugsanir um, at kúgvarmjólkk var betri enn mjólkin hjá mammunum, finna vit hjá lærðum monnum, m.a. hjá Hannesi Finnsson, biskupi, sum skrivar Um Barna-Dauda á Íslandi í 1785. Hann ávarar móti bróstamjólkk; tað er ekki hollur kostur. Samtíðarmaður hansara, Eggert Ólafsson, helt, at stóri barnadeyðin nettupp mundi koma av, at börnini ekki finga bróst. Læknin um tað mundið, Jón Pétursson, hellur á báðar bógvar. Hann skrivar (her: Loftur Guttormsson 1983:140), at „Móðurmjólkin er, án efa, nýfæddra barna hid hollasta og náttúrlegasta næringingsmedal, þegar módirin annars er ad öllu leiti heilbrigd.“

Tað afturhald, sum verður tikið til heilsuna hjá mammuni, man helst vera ein týðningarmikil orsök til, at mammurnar himpraðust við at geva nýföðingunum móðurmjólkk. Krøvini, sum verða sett mammum, sum ætla at geva bróst, verða gjølla lýst í skrivi frá týskum lækna, sum kom út á íslenskum í 1799 (her: Monika Magnúsdóttir 1997:70):

... þær sem eru blóðríkar og heilsugóðar, hafa góðar vörtur og nóga mjólkk, en þar að auki geðgóðar, glaðlyndar, hafa nóg viðurværi, litið erfiði, gott atlæti, og ekki misst kjark af ofmikillri barneign né bróstmylkingu, því allt kemur niður á börnunum, ef öðruvísi er.

Sum niðurstöðan hjá Moniku Magnúsdóttur (1997:70) er: „Konum átjanda aldar var því lögð mikil ábyrgð á herðar og í fæstum tilfellum fullnægðu þær þessum skilyrðum.“

Tað hefur verið sagt (Águsta Bárðardóttir 1995), at „Alla átjanda og nítjanda öld börðust lærðir menn fyrri því að konur tækju upp þennan sið [t.e. at geva bróst]. Það var þó ekki fyrir en undir lok nítjanda aldarinnar á orð þeirra fóru að hafa einhver áhrif.“ Dømini úr 18. öld vísa, at tað var eingin sameindur, miðvísur bardagi, sum teir lærdu fœrdu. So seint sum í 1884, í bókini hjá Jónasi Jónassen *Lækningabók handa alþýðu á Íslandi*, talar íslenskur lækni við tveimum tungum um bróstamjólkk. Hann mælir til, at börnini fáa bróstamjólkk, men vísir á ymiskar ræðusögur um, hvat ið kann henda teimum, sum geva bróst (t.d. at vortan kann detta av bróstinum), og tá má mamman „strax venja barnið af brjóstinu“ (her: Monika Magnúsdóttir 1997:69). Helst hava onkrar hildið, at frægast man vera ekki at royna hetta váðaverk; og *Lækningabókin* hefur greiðar uppskriftir til mjólkarblandingar úr kúgvarmjólkk.

Tað vóru útlenskir lækna, sum talaðu at íslenskari pinkubarnarækt. Danski læknin P.A. Schleisner er ein av teimum navnframu teirra millum. Hann skrivaði í 1849, at „Islænderne opnaae altsaa herved (t.e. við at geva pinkubørnum kúgvarmjólkk) i Grunden det Samme som ved at udsætte Børnene“ (her: Helgi Þorláksson 1986:79). Úr fœroyskari heilsusögu vita vit, at tað var tikið illa upp, at danski læknin Panum um miðja 19. öld helt hánt um m.a. fœroyskar matsiðir. Hetta fekk tjóðskaparhugaðar fœroyingar í Keypmannahavn til at verja fœroyska matgerð og reinfœri í hørðum orðalag (Jacobsen 1971; Jákupsstovu 2003). Panum hefur helst gjørt ov nógv av. Fœroyingarnir vóru særdir og fóru at verja alt fœroyskt. Um Panum ekki hevði øst teir so upp við síni skrivning, hœvdu teir neyván tikið so dýran til um tey „frábæru“ viðurskiftini á Fœroyalandi. Áhugavert hevði verið at vita, hvat íslendingar hildu um skrivningina hjá Schleisneri. Mundi reaktiónin vera tann sama sum hjá fœroyingum? Fóru teir at verja gamla íslenska siðvenju, íslenskar mammur og mjólkina undan íslenskum neytum?

Hagfrøði var, sum nevnt, longu í 18. öld stýringaramboð, tá politiska kósir skuldi setast. Hagfrøðingurin Arnljót Ólafsson var kanska líka høgt í metum sum læknar, tá ið hann tosaði um samanhag millum barnadeyðan og bróstamjólkk. – Men eftir tað stóra hamskiftið í medisinskum vísundum, bakterian varð uppdagað í 1882–83, so vitaminur o.s.fr., fingur læknar størri tign. Við árunum komu teir at vera nær um einsamallir at ávirka heilsupolitikkin.

2. Hvat varð gjört at minka um smábarnadeyðan í Íslandi og Føroyum í fyrru helvt av 20. öld?

Víða um lond góvu tær vísindaligu kollveltingarnar innan medisín vónir um, at upplýsingarvirksemi um barnarøkt, grundað á vísindaligan kunnleika, fór at minka um pinkubarnadeyðan. Í Íslandi fall pinkubarnadeyðin í stórum: frá 240 promillum í árunum 1851–1870 til 119 í 1891–1900 og 53 í 1921–30. (Loftur Guttormsson 1983).

Hvussu var í Føroyum? Í Føroyum var tað so, at danskir læknar, sum vóru í Føroyum í 19. öld, stúrdi minni fyri heilsuni hjá teimum nýføddu enn heilsuni hjá mammunum; tað tærði so upp á tær at geva bróst so leingi (sí t.d. Jørgensen 1902). Sum nevnt var pinkubarnadeyðin sjáldsama lágur sammett við onnur lond, – heilt fram til barnadeyðin í hinum londunum minkaði. Í tíðarskeiðinum 1925–1929 var pinkubarnadeyðin í miðal 41 promillu, framvegis lægri enn í Íslandi, og væl lægri enn í Danmark, har hann lá um 83–84 promillu um sama leitið.

Í Íslandi fóru kvinnufeløg undir filantropiskt virksemi fyri tey heilsuveiku fyrst í 20. öld. (Margrét Guðmundsdóttir 1992, 1995). Felagsskapurin Líkn fór undir ungbarnaefirlit í 1927 undir leiðslu av serfrøðingum: barnalækna og sjúkrasystir við serútbúgving úr Onglandi. Stovnurin fylgdi við menningini hjá barninum, tey fingi lýsi o.a., og mammur við nýføðingum fingi vitjan heima. Tær fingi upplýsing um kosthald o.a., og serligur dentur varð lagdur á at fáa mammurnar at geva bróst (Geirþrúður Ásgeirsdóttir Kúld 1978). Undir krígunum, í 1941, tók tað almenna yvir rakstrarkostnaðin av ungbarnaverndini hjá Líkn, og í 1956 varð stovnurin yvirtikin av tí almenna. Í 1953 varð flutt inn í borg, Heilsuverndarstöð Reykjavíkar við Barónsstíg, eitt monument yvir tíðina, tá ið „Kratarnir“ – t.e. sosialdemokratarnir og teknokratarnir – høvdu stóra ávirkan á íslenskan politikk. Málið var eitt heilsusamt ríkið, og ein táttur í hesum var almenn „monitoring“, at fylgt varð við menningini hjá børnum.

Í Føroyum var tað leingi so, at teir, sum sótu við valdi, hildu føroyingum tørvaðu ikki hetta slagið av almennum stovnum. Tað tyktist ikki neyðugt, tá ið pinkubarnadeyðin var so lágur. Sjálvt undir ringastu kreppuni, tá ið mortaliteturin vaks – hann kom upp á 84 promillu í 1937 – valdu myndugleikarnir heldur at vita, hvussu leikur fór, „normalar“ tíðir mundu koma aftur. Pinkubarnadeyðin fall eisini við betri tíðum; men sum heild kom pinkubarnadeyðin í Føroyum nú at vera *lægri* enn í Íslandi.

Undir krígunum gjørdi læknarnir í Føroyum meira burtur úr heilsufyrirbyggjandi virksemi enn bæði fyri og eftir kríggið. Millum annað fingi barna-

familiur lýsi og sólberjasúltutoy fyri at tryggja, at børnini finga sínar vitaminur. Í 1941 var eisini bóklingur frá Sundhedsstyrelsen byttur út: *Veiledning i det spæde Barns Pleje og Ernæring* (Jákupsstovu 2003).

3. Hvussu hevur gongdin verið seinastu fimmtri árin?

Eftir krígsløk hendir tað áhugaverda, at í samfeløgum, har bróstamjólk hevði verið tað vanliga, t.d. í Noregi og Føroyum, gevast mammurnar at leggja børnini at brósti. Ein orsök kann vera ein meira kropsfikserað kvinnufyrmynd, kvinnurnar høvdu hug til at líkjast filmstjórnum, sum vóru frammi tá í tíðini; og tað varð hildið, at bróstageving gjørdi mammurnar minni barmfagar. Men harumframt, og tað var kanska enn meira álvarsamt: Nógvar kvinnur missa sjálvsálitið á, hvat kroppur teirra megna og toli. Mammur fara at siga, at tað er eitt slíkt stríð at geva bróst, halda seg ikki hava nóg nógv mjólk o.s.fr. Hvat var tað, sum hendi? Náddu serfrøðingarnir ikki longur fram við sínum boðskapum? Kanska teir náddu *ov væl* fram?

Í 1950- og 1960-árunum høvdu fólk stóra tiltrúgv til vísindaligan framburð, serliga dámdi fólk at lesa um medisín og pedagogikk. Tað var ein hópur av bóklingum og bløðum við ráðum um pinkubarnarøkt. Ráðini vóru tey somu, sum mammurnar finga frá einum samlaðum heri av læknum og øðrum innan heilsuverkið: Mammurnar máttu *beherska* seg, hava tamarhald á sær. Barnið skuldi bara fáa til fastar tíðir. At gera so sum mammur altíð høvdu gjørt, at leggja barnið til bróstið, um tað græt, var púra skeivt, av tvinnanda orsøkum: Smáu búkarnir toldu ikki mat í tíð og ótíð, og børnini skuldu venjast til ordan og system. „Spedbarn burde disiplinera, rett nok ikkje med fysiske band, men på ein kanskje meir brutal måte; ved at mødrene trekte seg unna“ (Johansen 2003:183). Úrslitið var sjálvandi, at gongd kom ikki rættiliga á mjólkina hjá mammunum, og pinkubørnini finga minni bróstamjólk. Samstundis var ein massiv marknaðarføring av pulvurmjólk, sjálvt á føðideildini á sjúkahúsum lógu slík bløð. Í Noregi vóru í 1968 bert 20 prosent av mammunum, sum góvu barninum bróst til tað var 3 mánaðir gamalt. Talið er 90 prosent í dag.

Kvinnurørslan seinna, sum kom í seinnu helvt í 1960-árunum í skandinavisku londunum, hevði eisini kvinnuaktivistar og kvinnuligar læknaserfrøðingar, sum við lív og sál fóru at arbeiða fyri einum meira „natúrligum“ hugburði til kvinnukroppin. Bróstamjólk var tað besta fyri barnið, og tað lættasta fyri mammurnar. „Ammehjelpen“ varð ein skandinavisk rørsla, sum gav íblástur eisini til føroyskar og íslenskar konur. Boðskapurin var (Ingibjörg Ólafsdóttir 1998:20), at

Það að brjóstagiðf sé yvirleitt talið sem vandamál, ófyrstíganleg þraut, er í raun menningarlegt fyrirbæri út af fyrir sig. Á öðrum svæðum þekkjast ekki vandamál tengd brjóstagiðf. Það koma mun fleiri þættir við sögu eins og komið hefur fram hér. Má þá helst nefna hin karllægu viðhorf læknavísindanna sem hafa dregið stórlega úr sjálftrausti kvenna gangvart eigin líkamsstarfsemi. Einnig höfðu vísindin m.a. þau áhrif að settar vóru fastar og ófrávikjandi reglur um brjóstagiðf sem leiddu yfirleitt til of lítillar mjólkurmyndunar hjá konum.

Kvinnurørslan var nú umsiðir eisini komin til Føroya. Kvinnurnar í Føroyum hövdu ikki havt orku til at skipa fyri slíkum, sum Líkn hevði megnað fyrst í 20. øld. Í 1952 var Kvinnufelagið stovnað, og sum frá leið byrjaðu eisini føroyingar so smátt at velja kvinnur inn í býráð og løgting: í 1956 kom fyrsta kvinna í býráðið í Tórshavn, í 1978 vóru tær fyrstu valdar inn í løgtingið. Tær komu at standa á odda fyri at skipa almennar stovnar, sum skulu tryggja heilsu og vælferð í Føroyum.

Tær fyrstu heilsusysstrarar fóru at arbeiða í Tórshavn í 1973. Heilsusysstrar frá 1970- og 1980-árunum kunnu fortelja um sínar upplivingar, tá ið tær komu út til mammur við nýfðingi, hvussu serliga torført tað kundi vera at bera boðini fram, tá ið *omman* sat har og blandaði seg uppí: „Lurta ikki eftir, legg ikki í góða, eg hevði heldur onga mjólk til tín!“

Kunnleikin um, hvat tær sjálvar hövdu fingið frá sínum mammum, var burtur úr teirra huga.

Ommurnar hugsaðu helst um sínar móðu dötur, sum máttu ernast aftan á barsil, soleiðis sum boðskapurin er í leiðaranum í blaðnum VERA, tímarrit um konur og kvenfrelsi (Ragnhildur Vígfúsdóttir 1993:21):

Í dag þykir sjálfsagt að mjólka börnum sínum. Spurningin er ef til vill frekar hversu lengi börn eiga að vera á brjósti og hve mikilvæg brjóstagiðfin er. Mikill munur er milli kynsslóða og margar konur sem eignaðust börn í kringum 1960 eiga því erfitt með að átta sig á brjóstagiðfum dætra sinna. Þá þótti gott að konur mjólkaðu í nokkrar vikur og flestar fóru snemma að gefa graut með. Pelinn var þarfapíng og þurmmjólkurduft góð uppfinning. [...] Nú á barnið að fá brjóstið eins oft og totta eins lengi og það vill. Pelinn er lítinn hornauga af mörgum og þurmmjólk aðans notandi í neyð. Það þykir ekkert tiltökumál að mjólka í tíu mánuði. Jafnvel eru sagðar sögur af konum sem eru með barn á brjósti á þriðja ár og skella nýfædda barninu á hitt brjóstið. Sumum finnst það hetjudád – öðrum kvennakúgum.

Søgan um, hvussu føroyskar mammur broyttu gamlan sið fyri umleið 50 árum síðan, gevur nýggja frásjón til gomlu íslensku siðvenjuna at geva børnum kúgvarmjólk í staðin fyri sína egnu. Upplýsingarvirksemi hjá teimum „upp-lýstu“ hevur við hvørt gagnað nýföðingunum, við hvørt ikki. Tað hava verið tíðarskeið, tá tað var tungt hjá nógvum íslenskum mammum, tí børnini doyðu; og tíðarskeið hjá føroyskum mammum, tá ið tær eru viknaðar av at geva bróst, samstundis sum teirra egna kosthald var lítið at ernast av.

Dømini úr Íslandi og Føroyum vísa, hvussu lætt tað tykist at vera at broyta hugsanarhátt og hugburð til eitt so alment fyrbrigdi sum kosthald til nýföðingar. Tað hevur verið ein dráttur millum leik og lærd, læran frá móður til dóttur andvegis ta vísindaligu læruna í samtíðini. Søgan vísir eisini tað vald, sum fylgir við tí at sita við tí vitanini, sum verður hildin at vera tann rætta her og nú.

HEIMILDIR

- Ágústa Bárðardóttir. 1995. „En hún mun hólpín verða, sakir barnsburðarins ...“. Um frjósemi íslenskra kvenna á fyrri hluta nítjándra aldar. *Sagnir* 16:15–21.
- Ariès, Philippe. 1980. *Barndommens historie*. Gyldendal, Oslo.
- Bergman, Harriet. 1993. Råd och anvisningar vid vården av späda barn. Upplýsnings-skrifter som ett led i kampen mot spädbarnsdödligheten i Finland på 1800-talet. *Historisk Tidsskrift för Finland* 78,1:34–60.
- Desrosières, Alain. 1998. *The Politics of Large Numbers? A History of Statistical Reasoning*. Harvard University Press, Cambridge.
- Dyrvik, Ståle. 1980. Borns oppvekstvilkår gjennom tidene. Ariès (1980:7–16).
- Geirþrúður Ásgeirsdóttir Kúld. 1978. Ungbarnavernd Líknar. *Hjúkrun* 54,3–4:12–13.
- Helgi Þorláksson. 1986. Óvelkomin börn? *Saga* 24:79–120.
- Ingibjörg Ólafsdóttir. 1998. Brjóstgjöf: Náttúruleg eða menningarleg athöfn? *Ljós-mæðrablaðið* 76,2:9–10.
- Jacobsen, Ole. 1971. P.L. Panum og Færøerne. *Fra Færøerne – Úr Føroyum* s. 66–154. Dansk-Færøsk Samfund, København.
- Jákupsstovu, Beinta í. 2003. *Kunnskap og makt i færøysk helsepolitikk 1820–1970*. Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen.
- Johansen, Hanne Marie. 2003. Familien som omsorgsfelleskap. Sølvi Sogner (red.): *I gode og vonde dagar*. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid, s. 170–225. Det Norske Samlaget.
- Jónas Jónassen. 1884. *Lækningabók handa alþýðu á Íslandi*. Reykjavík.
- Jørgensen, F. 1902. *Anthropologiske Undersøgelser fra Færøerne*. (Anthropologia Færoica). C. F. Rømer, København.

- Lie, Einar og Hege Roll-Hansen. 2001. *Faktisk talt*. Statistikkens historie i Norge. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lofur Guttormsson. 1983. Barnældi, ungbarnadauði og viðkoma á Íslandi 1750–1860. Sigurjón Björnsson (ritstj.): *Athöfn og orð*. Afmælisrit helgað Matthíasi Jónassyni áttatræðum, s. 137–169. Mál og menning, Reykjavík.
- Løkke, Anne. 1998. *Døden i Barndommen*. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920. Gyldendal, København.
- Manicus, Claus. 1824. Nogle Iagttagelser over de paa Færøerne herskende og de sammesteds manglende Sygdomme. *Bibliotek for Læger* B4:14–40.
- Margrét Guðmundsdóttir. 1992. Verðir heilbrigðinnar. Hjúkrunarfélagið Líkn 1915–1935. *Söguspegill*. Afmælisrit Árbæjarsafns, s. 258–279. Árbæjarsafn/Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Margrét Guðmundsdóttir. 1995. *Aldarspor*. Hvítabandið 1895–1995. Skákaprent, Reykjavík.
- Monika Magnúsdóttir. 1997. Hnípin kona í vanda. Hugleiðingar um mæður átjándar aldar. *Sagnir* 18:67–72.
- Moring, Beatrice. 1993. Allmogens barnsyn i det agrare Finland. *Historisk Tidsskrift för Finland* 78,1:16–33.
- Moseng, Ole Georg. 2003. *Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003 I*. Ansvar for undersåttenes helse 1603–1850. Universitetsforlaget, Oslo.
- Panum, P. L. 1847. Iagttagelser anstillede under Mæslinge-Epidemien paa Færøerne i Aaret 1846. *Bibliotek for Læger*. Endurprentað í Jacobsen 1971:88–103.
- Ragnhildur Vígúsdóttir. 1993. Brjóstgæska eða brjóstaterorismi. *Vera* 12,1:21.
- Sigríður Sigurðardóttir. 1982. Höfðu konur börn á brjósti 1700–1900? *Sagnir* 3:28–33.
- Sigurður G. Magnússon. 1993. Alþýðumenning á Íslandi 1850–1940. Guðmundur Hálf-danarson og Svanur Kristjánsson (ritstj.): *Íslensk þjóðfélagsþróun 1880–1990*, s. 265–320. Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands/Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands.
- Skúli V. Guðjónsson. 1940. *P. Carl Petersens Fonds Ernæringssekspedition til Færøerne 1936–1937*. Nyt nordisk forlag Arnold Busck, København.
- Vilmundur Jónsson. 1944. Heilsuvernd á Íslandi. *Heilbrigð lif* 4,3–4:115–145.
- Zachariasen, J. 1934. *Medicinalberetning for Aarene 1932 og 1933 for Færøernes Amts-lægekreds*. H.N. Jacobsens Bókhandils Accidenstrykkeri, Tórshavn.

SUMMARY

Even a natural phenomena as breastfeeding seems to be affected by social constructions. Traditionally breastfeeding customs were very different in the Faroe Islands from Iceland. In the Faroes mothers did not wean their children until they were three – four years or perhaps older. In Iceland the rule was not to breastfeed your child, this was only

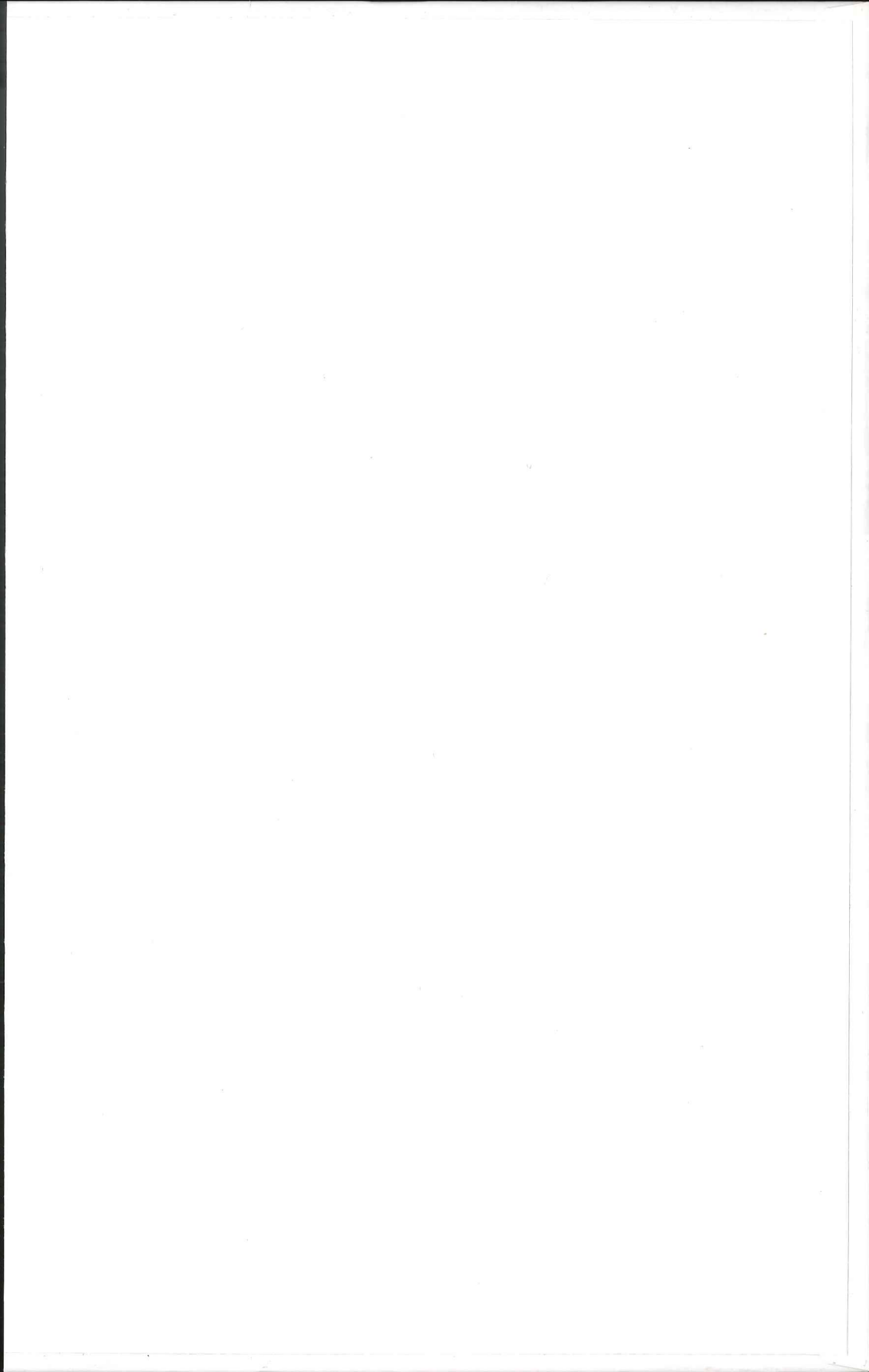
practised by those who were too poor to hold a milk cow. Breast milk substitutes led to very high infant mortality in Iceland up to the 20th Century. The article first presents different theories in trying to explain the anomalous Icelandic tradition.

Mothers breastfeeding habits changed both in Iceland and the Faroes during the 20th Century. As medical knowledge and public health came to be included in the public power structure, medical statistics became a major tool for state programs on health policy. To lower their infant mortality became a priority for the Icelandic government, and it fell, from 240 per thousand in 1851–1870, to 119 in 1892–1900, and 53 in 1921–30. From then on, Iceland has been a leading nation when it comes to low infant mortality. The Icelandic success may be seen as a result of the interplay between voluntary organizations and public health authorities. Gradually from 1941 to 1956 public authorities took over infant health care services which voluntary women's organizations had established and run since the 1920's. The positive effect of emphasizing breast feeding became a public issue.

The traditional high rate of Faroese mothers breast feeding their children seems to have been one major explanation for the amazingly low infant mortality rate when compared to other nations in the 19th and beginning of the 20th Centuries. Also in the Faroes medical statistics became a major tool for state policy. As the statistics repeatedly showed rates of low infant mortality, no alarm bells called for public interventions in the field. Even when the Faroese infant mortality rate increased in the 1930's, neither voluntary organizations nor public health authorities put infant health care on the public agenda.

In the early postwar period, the breastfeeding tradition changed among Faroese mothers, which may be explained by the scientification of infant nutrition and parenting. The sudden change from one generation to the next when it comes to mothers self-reliance and attitudes to breastfeeding, illuminates the power of the new knowledge bearers. The power of the medical elite as to breast feeding thus may explain both the traditional Icelandic habit and the changes in post war Faroes of not giving the children breast milk, as well as the changes in Iceland towards breast feeding becoming the normal behaviour.

Frændafundur 5

Poul F. Guttesen: Dópur, samfelag og samleiki

Pétur Pétursson: Trúarlegar vakningar í Færeyjum og á Íslandi

Einar G. Pétursson: Um álfatrú á Íslandi og í Færeyjum og einkum um söguna af Álfa-Árna

Malan Marnersdóttir: Ísland og Íslendingar í føroyskum skaldskapi

Turið Sigurðardóttir: Leiklutur Føroya í íslenskum bókmenntum

Firouz Gaini: Ung, mentan og alnót í útjaðaranum

Ingi Sigurðsson: Samanburður á áhrifum fjölþjóðlegra hugmyndastefna á Færeyinga og Íslendinga frá miðri 18. öld til miðrar 19. aldar

Hans Andrias Sølvará: Hugmyndafrøðileg rák í Føroyum og Íslandi frá 1850 til 1914 – ein samanbering

Adalheiður Guðmundsdóttir: Sögur frá Fróðarsteini: Um íslenskar sögur og færeyska dansa

Gunnar Bjarnason og Jónas Jónsson: Seyðatjóðirnar · Sauðapjóðirnar

Halldór Bjarnason: Frá árum til véla: Samanburður á þorskveiðiflota Færeyinga og Íslendinga frá miðri 19. öld til 1940

Óli Olsen: Sigling og útbúgving I – frá landnámi til okkara dagar

Gestur Hovgaard og Gunnar Þór Jóhannesson: Stovnar og nýskskapan á norðurleiðum: Tvørvísindaleg rannsókn á leiklut kommunanna í nýskapan · Stofnanir og nýsköpun á norðurslóðum: Þervagleg rannsókn á hlutverki sveitarfélaga í nýsköpun

Guðni Th. Jóhannesson: Skipti sjálfstæðið máli? Samanburður á landhelgismálum Íslendinga og Færeyinga um miðja síðustu öld

Beinta í Jákupsstovu: Leik og lærd, vitan og vald. Um siðvenju hjá íslenskum og føroyskum mammum at hava børn á brósti

ISBN 9979-54-694-8

9 789979 546948